

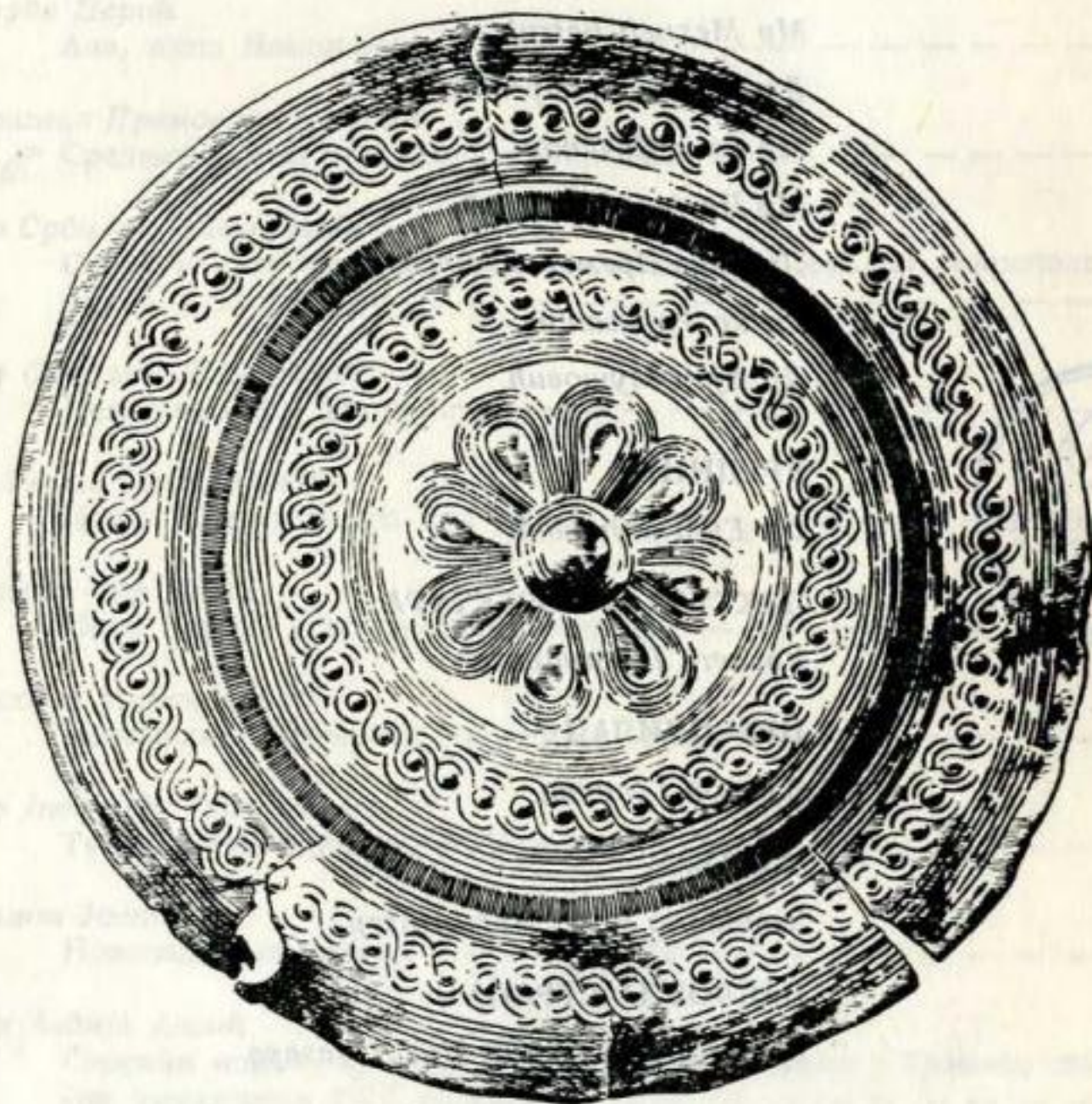
НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

10

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

10

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

Др Петар Влаховић

Др Марко Поповић

Радомир Станић

Др Андреј Андрејевић

Др Расим Муминовић

Др Хасан Ханић

Мр Мехмед Бејтић

Владета Паламаревић

Мр Саит Качанор

Мр Изудин Шушевић

Драгица Премовић - Алексић

Сенко Рашљанин

Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК

Др Ејуп Мушовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Владета Паламаревић

ПРЕВОДИЛАЦ

Васвија Гусинац

ИЗДАВАЧ

Завичајни музеј Нови Пазар

НАСЛОВНА СТРАНА

Златна пекторала из Новог Пазара

И. П. Ч.

С А Д Р Ж А Ј

Др Гордана Марјановић - Вујовић

Реликвијари из околине Новог Пазара — — — — —

Борђе Перић

Ана, жена Немањина — — — — —

Драгица Премовић - Алексић

Средњовековна некропола у Глоговику — — — — —

Др Србољуб Живановић

Основне антрополошке карактеристике скелета из некрополе
цркве у Трговишту — — — — —

Др Србољуб Живановић

Некропола 2 у Трговишту — — — — —

Радослав Михаиловић

Црква Светог Петра код Новог Пазара — — — — —

Хатица Чар Дрнда

Нова Варош у османским изворима — — — — —

Мехмед Мујезиновић

Исламски епиграфски споменици Новог Пазара — — — — —

Др Јован Ф. Трифуноски

Турско становништво у Македонији — — — — —

Симон Јоановић

Новопазарски Санџак (1878—1900.) IV део — — — — —

Мр Авдија Авдић

Спорови између српских и црногорских власти у Санџаку по
сле запоседања 1912. године — — — — —

Др Ејуп Мушовић

Становништво МЗ Суви До — — — — —

Веско Пајковић

Сопоћански прозорац — — — — —

Извештај о археолошким истраживањима — — — — —

Звонимир Калуђеровић

Извештај о археолошком ископавању Смолућке пећине
1986. године — — — — —

Др Марко Поповић

РАС — касноантичко и средњовековно утврђење II — — —

Др Марко Поповић

Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких лока-
литета на подручју општине Тутин 1986. године — — — — —

Др Марко Поповић

ПРЕЛИМИНАРНА истраживања археолошких налазишта у обла-
сти средњовековног Раса, II део — — — — —

Др Гордана Марјановић - Вујовић

Петрова црква код Новог Пазара, III — — — — —

Др Војислав Јовановић

Археолошка истраживања некрополе средњовековног Тргови-
шта на локалитету Табачина 1986. године — — — — —

Драгица Премовић - Алексић

Трговиште — средњовековно насеље — — — — —

Преглед објављених радова у првих десет бројева часописа
Новопазарски зборник — — — — —

Др Гордана Марјановић — Вујовић

РЕЛИКВИЈАРИ ИЗ ОКОЛИНЕ НОВОГ ПАЗАРА

Са локалитета Латинска црква у Постењу, места које се налази под падином источне стране брега на коме се налази Петрова црква, Завичајном музеју у Новом Пазару чува се реверсна страна бронзаног нагрудног крста реликвијара.¹ Димензије су 8x5,5 cm а облик је латинског крста са проширеним крајевима кракова. На ивицама горњег доњег вертикалног крака крста минимално су очувани остаци карактеристичног шарнира преко кога је, својевремено, била закачена масивна ланаца за низање о ланац.

Скоро читава површина крста покривена је урезаном представом светитеља са рукама подигнутим на молитву (сл. 1). Из равне површине крста истиче се само пластично наглашено лице на коме две јавице представљају очи, једна вертикална црта нос а две хоризонталне уши. Пластично лице уоквирава нимб изведен урезаном линијом. Светитељ је обучен у свечано одело које се састоји од доње хаљине и огртача пребаченог преко рамена. Доњи део хаљине допире до саме ивице вертикалног крака крста, спуштајући се у наборима који су дати измешаним вертикалним равним и вијугавим линијама. Горњи део хаљине под огртачем и подлактице подигнутих руку испуњени су пуним и празним убудима а низови пунктираних убода испуњавају и бордуре ивицама хоризонталних и горњем вертикалном краку. На горњем вертикалном краку, изнад светитељеве главе урезан је натпис исписан словима грчког писма Δ ΓΕΩΡΓΙ (св. Гергоиос) који треба да потврди да је на крсту урезана представа св. Борџа. Невешто урезана слова и неправилно и непотпуно исписано име св. Герогија показује да мајстор који је резао овај крст био далеко вештији у преношењу гуралне представе него у исписивању слова, која су му можда била неразумљива. Вероватније је, свакако, да је читава представа само новљена са крста који је послужио као предложак за копирање па је наведена примедба о неукости код исписивања натписа пре односе претходне резаче.

Нагрудни крстови реликвијари са урезаним светитељима обично су у свечана одела и рукама подигнутим на молитву налажени су многим локалитетима и као случајни налази а и приликом археолошких ископавања. По подацима из затворених налаза и налазима са нове датују се у XI и XII век а понекад су употребљавани и неколико векова дуже од времена њихове израде, као цењена и драга хришћанска знамења.² Међу овим крстовима мало их је са представом пластично наглашене главе, било да се ради о представама светитеља или Богородице.

Са локалитета у Србији, овде може да се наведе само један пример као аналогија и то из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу. Нађен је при археолошким ископавањима у манастиру Св. Јована Гослова у Боганову, у поремећеном слоју. То је фрагментована релативно савремена страна реликвијара са урезаном представом светитеља (или Богородице) у ставу оранс — рукама подигнутим на молитву. Пластично наглашено лице и код овог крста је окружено урезаним нимбом. Пластично очувана хаљина у наборима пада наниже а на горњем вертикалном краку нема натписа који би ближе одредио урезану фигуру. Крст је иначе дуго коришћен јер је, после раздвајања од аверсне стране, ношен и као привесак о чему сведочи рупица пробијена на горњем вертикалном краку. На левом, цело очуваном, хоризонталном краку види се да су крајеви били завршени круговима на основу чега се може реконструисати првобитни изглед крста, пре оштећења.

Ван Србије, крст реликвијар са урезаним представама светитеља који имају пластично лице нађен је на локалитету Кале у Скопљу.⁴

са неколико крстова нађених у суседној Бугарској. Међу крстовима је је, из колекције Народног музеја у Софији, публиковао К. Мија налазе се и три крста са урезаним представама и пластичним ли. Завршеци крајева кракова код ових крстова у виду кругова и капљ још више повећавају сличност и шире круг налазишта оваквих кр ва на одређени део Балканског полуострва.

Осим аналогича само са крстовима код којих урезане предст светитеља имају пластична лица, ови крстови имају потпуније анало код крстова којих су и лица дата техником урезивања а управо ти стови омогућавају ширу анализу самих представа фигура и њихова јашњења. Од осталих крстова нађених у Србији навешћемо реликв ре из Кладова и Штрбаца код Коњажевца.

На аверсној страни бронзаног реликвијара из Кладова (Сл. 2 резана фигура са рукама подигнутим на молитву је и сигнатуром ја је уобичајена уз представу Богородице) — МРНΘ На реверсној с ни урезана је иста представа, такође са рукама подигнутим на моли а натпис изнад главе показује да је представљени светитељ св. Гео је — св. Борђе. Поређењем обе представе, по представи главе, лику, лику нимба као и оделу, јасно је да су урезане представе светит мушкараца, иако натпис на аверсном делу објашњава да је на н представљена Богородица. Ова појава је иначе веома честа међу кр вима овога типа па се и овде можемо запитати колико су они који урезивали представе разумевали натписе којима су представе сигн ли. У сваком случају, они који су носили те крстове нису правили

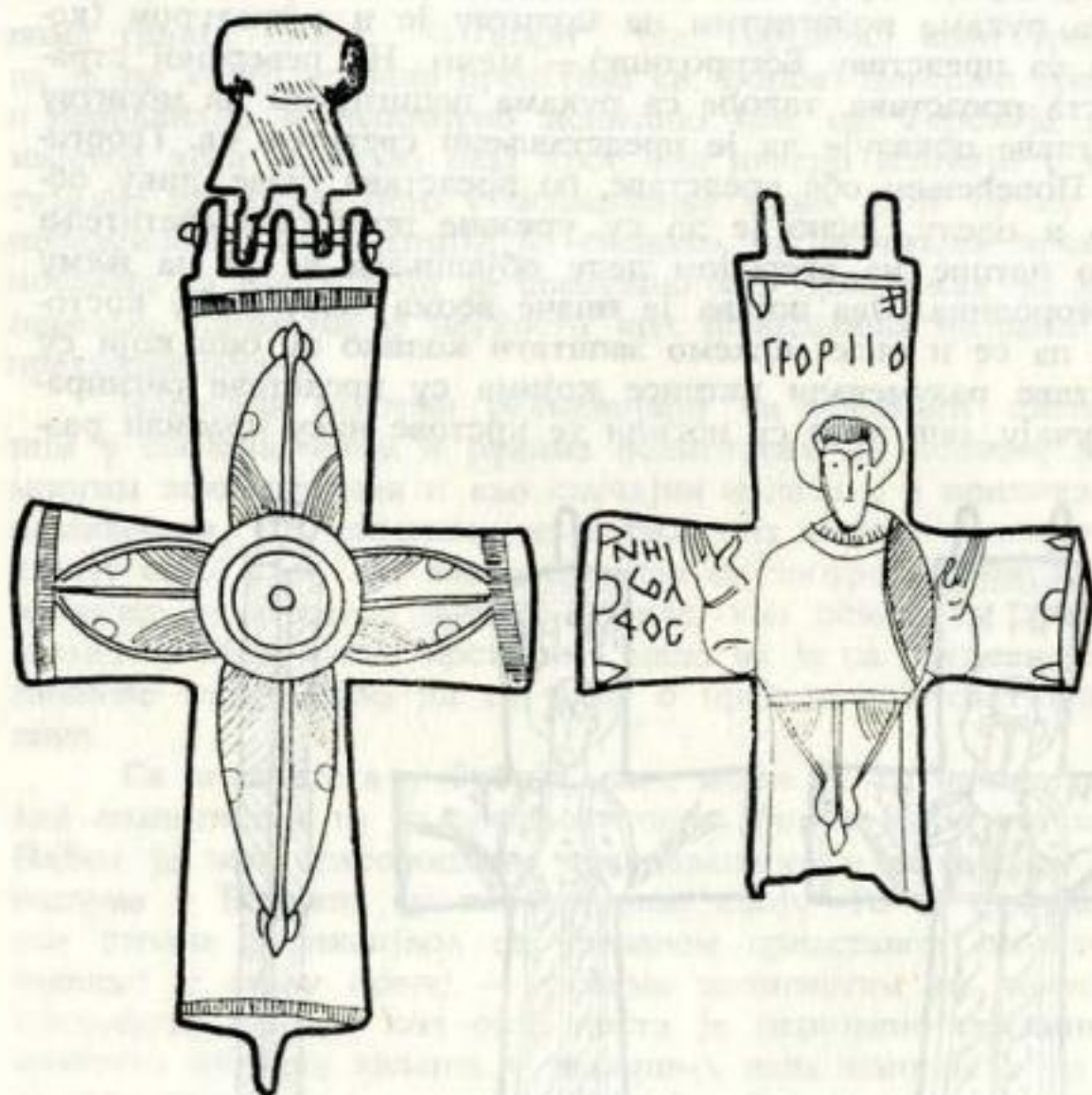

Реликвијар из Кладова, Народни музеј у Београду

лике у самом начину представљања, поготову ако се мишљење не

нираним светитељима најчешће представљен св. Борбе — победи. Још једну представу св. Борба има и реверсна страна реликвијар Штрбаца⁷ (сл. 3), додуше другачијег урезаног одела, али то је већ висило од радионице у којој је био израђен. На овом крсту, уз урне име св. Борба налази се и име св. Николе а што се понавља на неком броју крстова са представом светитеља — једна фигура са два писа.

По свему напред реченом, реверсна страна нагрудног крста реликвијера из Потења могла би се преко аналогија датовати у XI у време када су крстови, међу неколико векова раније покршт Србима, стекли статус не само правог него и неопходног власт хришћанског знамења.

Реликвијар из Штрбаца код Књажевца, Народни музеј у Београду.

У непосредној близини Потења нађена су још два крста реликвијара. У Петровој цркви, приликом археолошких ископавања М. бинковић,⁸ у олтарском простору а у јами под часном трпезом, нађене су две бронзане аверсне стране реликвијара. Иако оба дела

ром да је М. Љубинковић о њима опширно писала у своме члану о некрополи око Петрове цркве код Новог Пазара ми се овде нећемо ново враћати на њих осим да укажемо како је могла да изгледа једна страна нађених реликвијара — реверсна страна, када су у питању реликвијари нађени у Петровој цркви и аверна страна за крст нађен у Петровој цркви.

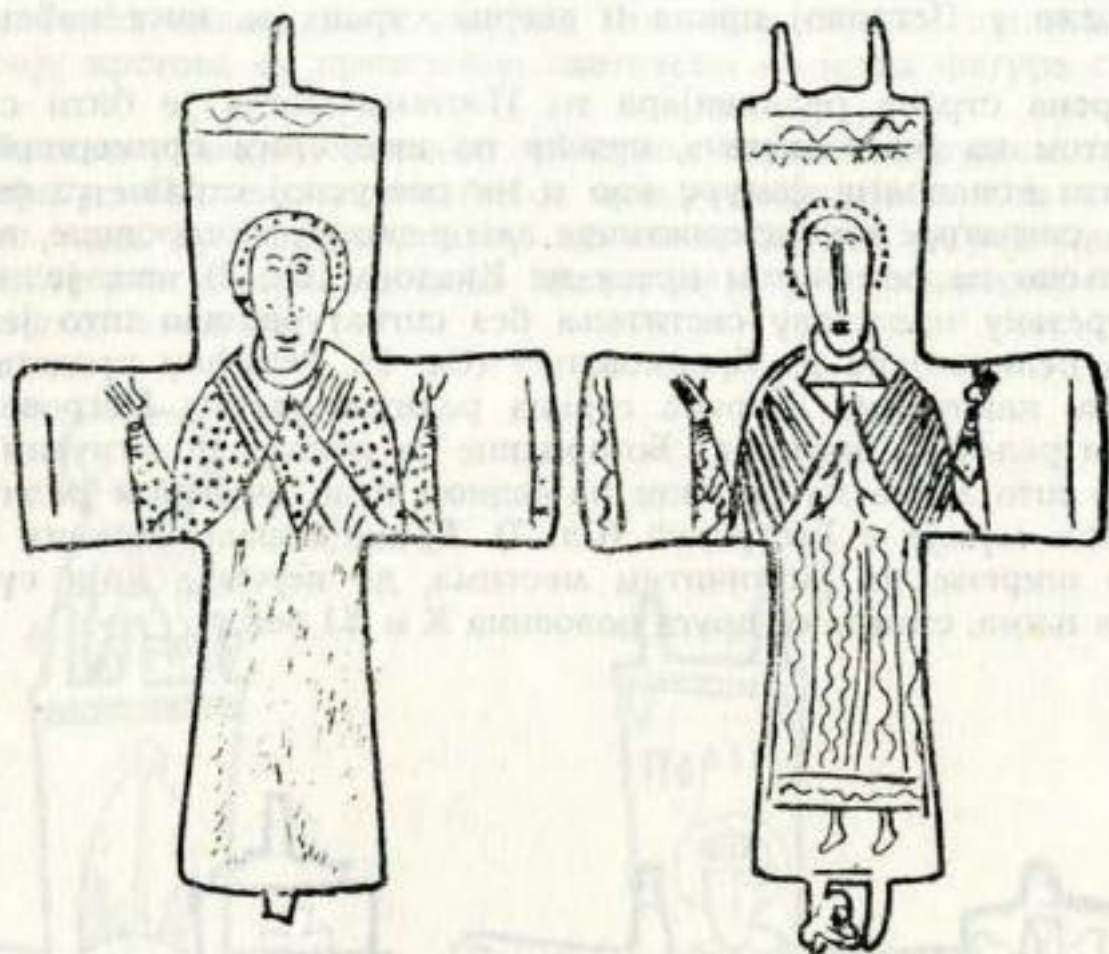
Аверсна страна реликвијара из Постоња могла је бити са представом датом на више начина, судећи по аналогним примерцима. Она је имати поновљену фигуру као и на реверсној страни уз евентуално додате сигнатуре карактеристичне за представу Богородице, као што је то учињено на поменутом крсту из Кладова (Сл. 2) или, једноставно да има урезану представу светитеља без сигнатуре, као што је то учињено на реликвијару из Бранковине¹⁰ (Сл. 6). Релефну представу на аверсној страни реликвијара из Петрове цркве прати рељефна представа Богородице са рукама подигнутим на молитву, као што може да се види на једном цело очуваном реликвијару из Народног музеја у Београду¹¹ (Сл. 7). Време израде оваквих крстова и њихово ширење на различитим местима, до верника који су имали потребу за њима, сматра се друга половина X и XI век.

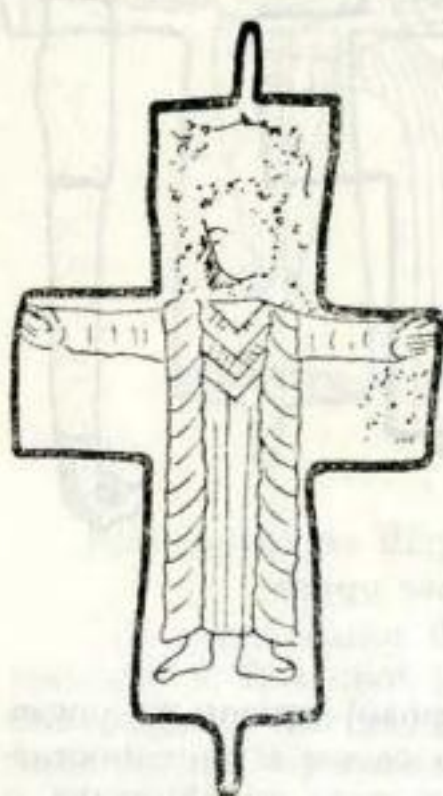
Аверсна страна реликвијара из Петрове цркве,
Народни музеј у Београду

Аверсна страна другог крста нађеног у Петровој цркви, са једном представом сцена Распећа представља заправо сажет и поједно-

а од натписа који је стајао под Христовим рукама а уз фигуру Богодице ΙΔΕΟ ΥΙΟΣ ΣΟΥ и испред фигуре св. Јована ΙΔΟΥ Η ΜΗΤΗΡ остају само иницијали Христовог имена а понекад, као што је то с

Реликвијар из Бранковине, ризница цркве у Бранковини

чај код крста из Петрове цркве, рабање слова (Сл. 5). Реверсна страна оваквих крстова имала је урезану представу Богородице са подигнутим рукама на молитву и скоро обавезним натписом. Са леве и десне подигнуте Богородичине руке урезиване су палме, као код очуване реверс стране реликвијара из Кладова¹³ (Сл. 8) или бисте два јеванђелиста на реверсној страни реликвијара из Прилепа¹⁴. Овакви крстови су најчешће налази у насељима и у гробовима некрополе око Дунава, уз додну од главних комуникација којима су ишли ходочасници до Св. земље и натраг као и разне трупе византијске војске. Њихова израда почиње крајем XI и нарочито у XII веку али се они као реликвије или чешће, раздељених страна, као привесци, носе и у наредним вековима, као што то показује налаз из Браничева.¹⁵

Чињеница да са веома сличним или једнаким представама реликвијари налазе на налазиштима у Србији, Македонији и у Бугарској дозвољава претпоставку да је у XII веку било радионица за израду таквог тражених реликвијара, и на просторима Балканског полуострва.

Реликвијар из Кладова, Народни музеј у Београду

Приликом археолошких истраживања Латинске цркве¹⁷ нису д

објашњава појаву реликвијара на овоме месту и чак утврђује у њу да ће, даљим археолошким истраживањима како око Петрове п и у Постењу, оваквих и сличних налаза бити и на другим ближим њим локалитетима, а на територији која је била не само центар ср феудалне државе него и станице многих хришћанских храмова и стира.

Цртеже крстова којима је илустрован текст израдио је Мр Радмил тровић.

НАПОМЕНЕ

1. Захваљујем се сарадницима Завичајног музеја на могућности да публикујем кр Постења.
2. Г. Марјановић—Вујовић, *Крстови VI—XII века из збирке Народног музеја у Београду* (у штампи).
3. Захваљујем се на подацима колегиници Марији Максимовић из Народног музеја у Нишу.
4. Од археолошког богатства на СР Македонија, каталог изложбе, Скопје 1980, каталогска јединица 811.
5. К. Миятов, Палестински крстови в Българи, Годишник на Народни музеј за 1922, София 1922, Обр. 42, 68 и 69.
6. Археолошко благо Бердана, каталог изложбе, Београд 1987, кат. јединица 258, сл. 1 а и б.
7. S. Radojčić, *Bronzani krstovi — relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim muzejima*, Zbornik za umetnosno zgodovino, nova vrsta 5—6, Ljubljana 1959, 126, sl. 57 i 58.
8. М. Љубинковић, *Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја VI, Београд 1970, 177—180, Т. II/1 и 3.
9. наведено дело.
10. Б. Вујовић, *Бранковина*, Београд 1983, 75—76, сл. 33.
11. Г. Марјановић—Вујовић, *Крстови VI—XII века*, каталогска јединица 14.
12. Г. Марјановић—Вујовић, *Реликвијар из околине Струмице*, Зборник у част Б. Б. Прилеп (у штампи).
13. Г. Марјановић—Вујовић, *Крстови VI—XII века*, каталогска јединица 38.
14. наведено дело., каталогска јединица 39.
15. Захваљујем се М. Поповићу на саопштеним подацима.
16. Л. Дончева—Петкова, *Пръстове — епикопии в Варненски музей*, Известия на Народни музеј Варна, том 19 (34), Варна 1983, т III/1 и 2.
17. Д. Премовић—Алексић, *Латинска црква у Постењу*, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985, 55—65.

Борбе Перић

АНА, ЖЕНА НЕМАЊИНА

О великој жупаници Ани Немањић, монахињи Анастасији, је знаменита нарочито по томе што је била супруга Стефана (Симеона) Немање, (1113—1199/1200) зачетника династије Немањића, и мати мање познатих њених синова, краља Стефана Првовенчаног (о. 1180—1223) и монаха Саве (Растка), Светог Саве (1174/5—1235/6), писало у прошлости.¹ Из наведене литературе, види се да се о првој српској просвећеној жени средњег века, Ани Немањиној, писало са историјско-етнолошког, па чак и феминистичког становништва. Пресек историјских казивања, уз њихово данашње вредновање, предмет су и ове рада.

АНА²

Порекло принцезе Ане

И поред оскудних података о Немањиној жени Ани, који нису не могу послужити за једну потпуну биографију, историчаре је, честим узгредно, занимало непознато порекло родоначелнице Немањића. Историјар Иларион Руварац је, на пример, једном приликом кратко записао: „Стефан Немања, велики жупан и самодржавни господин Српској земљи и диоклитији (Зети) и Далмацији (горњој) и Травунару (крај око Требиња), изградио је са супругом Аном, незнана родоначелница синове и кћери“. Тиме он није хтео рећи да је она била незнатна родоначелница већ историји непозната рода. Пратећи питање о Анином пореклу може се закључити да су се током времена изродиле разне верзије о томе тако да би се могло рећи да је сваки историчар имао своју. По историјским претпоставкама, дакле, укључујући и разна писана предања о њеном пореклу, Ана је била, — Српкиња, Босанка, Францускиња, Грчкиња, а у њој је можда било још мађарске и руске крви.

Да је Ана вероватно Српкиња тврдио је још историчар Павле Срећковић у својој „Историји српског народа“: „Из свега што се може навести о подружју Немањином, може се рећи да је она била кћер краља дукљанског Борба (Борба Бодиновића)“,⁴ Историчар и етнолог Милојко В. Веселиновић је у делу „Српске калуђерице“ закључио: „Сва је прилика да је она Српкиња из једне од ранијих српских кћер дајућих породица, било из Зете, било из Хума или из Босне. То

Нарочито је јака хипотеза да је Ана пореклом Босанка. Али има две варијанте: а) да је кћи босанског бана Борића и б) да је Босанка, али руског порекла. У том светлу, историчар Миленко Вукић пише: 'Први је Рајић у својој *Историји*, поводећи се за Дубровчанином Мавром Орбином и Лукаријем, (из)рекао да је Ана била кћи босанског бана Борића. По њему, узели су и други. Међутим, један од познатих писаца, (Синиша у *Летопису Матице српске*, књ. 151.) вели такође да је Ана била кћи босанског бана Борића. Али, ту узима да су бан Борић и Борис, син Коломана I, краља угарског, једно лице, те би по њему Ана била кћи Бориса Коломановића, а унука краља угарског Коломана I. Али се јасно зна да је Борис Коломановић погинуо 1154 године у борби са Куманима, а бан Борић помиње се у животу 1163 године. Занимљиво је мишљење „хисторика“ Синише тј. Симеона Богдановића о Анином пореклу, које је он скицирао овако: „...Овај Борић била је таст Стевана Немање! Како већ казах, оженио се Борић око г. 1154 у Цариграду са грчком принцезом из племена Комнена. Ова му је родила ћерку Ану, супругу Немањину... Борић, пријатељ и сродник великог цара Манојла, унук великог кнеза руског, принц-претендент на мађарске, а при томе бан српских земаља Босне и Далмације — је јемачно такав таст. Као пријатељ Манојлов и супруг Ане, Манојлов је грчке принцезе, добива он (тј. Немања) после Десе, Рашку, а касније и Борићев и муж његове наследице, уједно и Босну...“⁷ По Синиши одакле, Ана је имала у себи и руске, мађарске, односно грчке крви. Али, била је Босанка, као што веле историчари — и предања. Немања у књизи историчара Владимира Ђоровића *Свети Сава у народном предању*, саопштено је и једно предање, које је Ђоровићу уступио историчар Тихомир Борђевић, са насловом *Мајка Светог Саве*: „У селу Бинар (икавски: Винац, ијек. Вијенац, ек. Венац),“ између Јајца и Вакуфа, прича се да су некад била два брата, Клепо и Борис. Кћи Борисова удала се за неког Немањића и родила је сина, којег од радости звала Ратко. Тај Ратко прозвао се после Свети Сава. Мати тог Саву повукла је жеља да види место одакле му је била мајка, па пошао је у Винац колима. И данас се низ Просек и Витрог познају гови од точкова његових кола.“⁸ Ђоровић је ово предање коментаришао овако: „У том предању нема, наравно, ничег хисториског. Али, суди по именима Клепо и Борис, чини се, да и овде има утицаја црковне легенде. Имена Клепо и Борис дошла су, по свој прилици, од којих су популарних руских светитеља Гљеба и Бориса. Име Радко — Ратко ушло је у народ одавно и зна се да Саву у младости тако зову и да је у листу Патријаршије у Пећи“ и „Троношки летопис“. Женидбен је између чланова династије Немањине и босанских породица постојала сукна — али су увек босански владари узимали рашке принцезе“⁹

Да је предање о Ани Босанки било живо у народу Босне, показује и етнолог Босанске Крајине Милан Карановић: „То сам наравно предање чуо више пута у планинској области Јању код Јајца (у Босанској Крајини) од старца Јове Пеће (коме је 85 год.). И Пећина показује да је Мајка Св. Саве рођена у Венцу (Винцу) и да је — сестра краља Борића. Распитивао сам на разне начине и више пута, од

Тако је остало неразјашњено у босанским предањима је ли била кћи или сестра бана (краља) Борића? Историчар Босне, Васо Глушац је доцније пишао: „Као први босански владар, помиње се 11 бан Борић, о коме се иначе не зна готово ништа. Интересантно је Јован Рајић усвојио *Историју* (књ. II, стр. 327) спомиње да мања био ожењен Аном, ћерком босанскога бана Стефана Борића. Ма томе, Св. Сава био би син једне босанске принцезе...“¹¹ Враћа се још једном Анином пореклу, В. Глушац тврди поново: „Спом сам како Јован Рајић пише да је Немањина жена Ана била сестра босанског бана Борића. Иако се то не да проверити, ипак је карактеристично да је то Рајић нашао негде забележено. Али се позитивно зна, да је сестра Бана Кулина била удата за Немањина брата Мирослава, кнеза хумскога...“¹² Тако је В. Глушац оставио дилему: да ли Ана била кћи или сестра босанског бана Борића, али је вероватно се и у његовој „погрешци“ огледао онај исказ прадедовски, из народних предања, по коме се веровало да је Ана била сестра бана Борића.

Сам Јован Рајић, »први српски историчар«, неколико пута, уз напомену, поменуо је у својој *Историји* и порекло будуће Немањине. Говорећи о рату, који су водили Немања и његова браћа за власт у Рашкој, он помиње: »У том рату помогао је Немањи босански бан Борић, чију је кћер узео био његов брат Мирослав. (Мавроурбин тврди да се овом Босанком Немања оженио).“ Даље: „А сагласно пишу наши историци, цароставник Бранковић и други, да се он (Немања) оженио Аном, кћери босанскога бана Борића, у Латина Борићу, којом је родио три сина: Стефана, после њега, првовенчаног краља Вука или Вукана, великога кнеза све зетске и захумске земље, и Сава, који је у монаштву наречен био Сава...“ Затим ће на још једном месту рећи: »...Јер нигда не налазимо да се Немања I два пута оженио само један пут и то Аном, кћери босанскога бана Стефана I. Иако...“¹³

Нарочито је занимљиво предање да је Ана пореклом Француска краљица (неки веле: Норманка); као што бележи *Троношки родослов*, о чему пише и *Општи лист*. То карактеристично место је препричао и историчар Никола Радојчић, пропративши га својим коментарима: »Немања се оженио са вештом и с љубављу као лик правог, идеалног владара. Због тога и не бори с браћом, како је збиља било, него одлази у свет — у Француску; Тамо му да краљ своју кћер Ану за жену, тако тврди и Бранковић (*Хронике* II, 52). Док је Немања тамо боравио, дотле сва браћа страдала и »епирски цар« Георгије узме све рашке преко све до Захумља. Тада сталези (»статии«) пошаљу два посланства, једно француском краљу, а друго Немањи, с молбом да се врати. Тако се врати крену са Запада, водећи жену и два сина, Стефана и Вукана, на краљеву сећају, по тастовој жељи, два крина у гробу Немањића; то је из Бранковићевих *хроника*...«, закључује Радојчић.¹⁴

Ову епизоду помиње и Б. Рајић у својој *Историји*, дајући још један занимљив коментар: »Исто тако, назначавају наши писци у својим *писмима*, да је овај Немања служио на двору француског краља Јована VI Дебелог, за што му је краљ дао слободу, не само да

кључује Рајић, посве је простачка и нема никаква доказа. Штавише, ако погледамо и бројимо време владања Лудовика са временом рођења Немањина, биће и крајње неоснована...»¹⁵

Најзад, било је запажања у прошлости, да је Ана грчка принцеза. Остављајући на страну то што грчки историчар М. Ласкарис у обичајном делу »Византијске принцезе у средњевековној Србији« (Београд 1911) није ни поменуо Ану и њено грчко порекло, а било је ранијих помена и повода о томе, поменимо неке изворе у прилог тој тврдњи. У есеју М. Карановића о Ани, писаном 1936., наводи се: »Доментијан у *Житијима светих српских просветитеља Симеона и Саве* вели за мајку Св. Саве да је била велика кнегиња Ана, кћер цариградског императора Романа I. Карановић је могао видети у сарајевском црквеном часопису *Братство* где ј е објављено једно »Житије преподобног и богоносног оца нашег Саве I архиепископа српског«, по издању руског Пантелејмонова манастира у Св. Гори« приредио за часопис С(теван) Д(имитријевић), та. У том, руском житију пише: »Његова (Немањина) жена Ана, грчког цара Романа, нимало се није разликовала по врлини од мужа, а у благословеном браку родили су многе синове и кћери, који су упутили на исти пут спасења...»¹⁷ И нешто раније, прота Сава Карановић у својим *Напоменама уз Акатист Светоме Сави I архиепископу српском* пише за Немању: »Ожењен је био Аном, кћерком грчког цара Романа, с којом је имао три сина: Вукана (великога кнеза у Требињу и Хума), Стефана (потоњег Првовенчаног краља) и Радојчића (Св. Саву) у неколико кћери.«¹⁸ По Карановићу испада да је податак о Анином грчком пореклу цитирао из Доментијана, али из кога дела и зашто? Ради се, у ствари, о податку који је ушао у *Житије свјатих сербских просветитељеј Симеона и Саве*, у штампано издање тог житија из Београда 1794. Житије је издао »православни епископ пакрачки и славоградски« Кирило Живковић (о. 1730—1807), монах светогорски и хиландарски.¹⁹ Проучавајући ово издање житија, Н. Радојчић је закључио да је житије »списано Домонтијаном«, како је писао епископ Живковић, а не Карановић, већ да је то једна компилација, скраћена верзија »Житија Св. Саве« од старог српског књижевника Теодосија. О томе је Радојчић записао: »...Што се тиче духа који веје кроз цело издање, морамо нагласити да је Кирило Живковић још више неголи Теодосија истицао српско име и важност великог просветног рада Св. Саве. Иначе су његове измене незанимљиве, колико за њега, толико и још за читаоце којима је он своју књигу наменио. Он зна што пише код Теодосија: да је жена Немањина Ана кћи византијског цара Романа (стр. 3) и ми смо у згодној прилици да кажемо откуда он то зна. Тако се у оно доба приповедало у Хилендару, где је он често бивао, да је исту традицију забележио и Василије Глигоровић Барски (Стројничког родословља... по свјетимъ мѣстамъ Востока съ 1723 по 1747 г., изд. Ник. Барускова, III, стр. 228).«²⁰ Посреди је, дакле, податак о Анином пореклу који је с колена на колено, усмено преношен, од монаха српских и руских манастира у Светој Гори. Оно што том податку одувава важност, јесте погрешно датирање владавине цара Романа IV (Диоген) он је владао у периоду 1068—1071, сто година раније.²¹

Из изнетих података види се колико су различите хипотезе

АНА И НЕМАЊА

Време удаје (1143?)

Удаја и почетак брачног живота у биографији принцезе Ане, стављали су важне догађаје, како за Ану, тако и за Немању, али данас не знамо где, када и под којим околностима су се они збили. је нам познато, на пример, где су се Ана и Немања први пут упознали, како је дошло до удаје, односно женидбе, и у којим годинама су живели у брак. На једном месту, у Доментијановим делима *Живот Св. Саве* и *Живот Светог Симеона*, у којима се описивало њихово монаштво, биограф је употребио израз »саврсник« (»и не (за)остаде иза година своји си саврсника«), из чега би се могао извести закључак да су Ана и Немања истих година, да су — врсници. Међутим, како запазио историчар Борђе Сп. Радојичић, Б. Даничић реч "саврсник" даје значење „друг“, а не „вршњак“, како је ставио филолог Франко Клопић.²² У оквиру брачног односа Ане и Стефана, "саврсник" би значајно »брачни друг«, који у истом моменту прима знамење брачне штења, венчања и монаштва, али се из тога не би могло изводити да су »саврсници« Ана и Стефан били истих година.

Неки наши историчари, упркос томе што је Немања дошао на власт у средовечним годинама, склони су да верују да се он оженио рано. Те разне претпоставке и произвољна мишљења нису изнеи ни директно, ни плански, већ углавном узгредно и без већих доказа. Једно мишљење овде ипак треба подржати, јер је засновано на подацима који нешто говори. Наиме, историчар Релја Новаковић је обратио пажњу на податак из старих српских летописа, Верковићевог и Остојицевог. То је заправо једна летописачка белешка, занимљива и званично јасна: »Вл. 6551 ожени се Стефан Немања и бист самодржац всеи земли сербскои.«²³

»То што у вести стоји да се Немања оженио и постао самодржац све српске земље, коментарисао је Р. Новаковић, не треба да ствара сумњу, јер је то само летописчева констатација, да је тај исти Немања који се оженио 6551 год., постао, не тад већ касније, самодржац српске земље. Ако бисмо сад 6551 претворили у одговарајућу годину хришћанског календара, добили бисмо, с обзиром да немамо податак месецу, годину 1042/43. Ван сумње је да је 6551. неком грешком, што је иначе карактеристично за ова два летописа, настала место 6651, а тада онда она иста година коју смо добили додајући 30 година на вероватно годину Немањина рођења. Ми не можемо сигурно знати ни кад је којом је згодом настао овај податак, али кад нам он овако упадне под потврђује једну рачуницу до које смо дошли другим путем, онда можемо, мислим, да поверујемо да је неко, врло рано, забележио негде годину Немањине женидбе. Тешко је претпоставити да су оба података 30 година и година венчања, измишљена на истом месту и да је једно то лице измишљало цифре да би му се баш ови догађаји подударали.

Ако се Немања, према летописном податку, заиста оженио

городну" да се удала за његовог оца, Стефана Немању, који осим своје (Ане), Богом данога првога венца, ... не би учесник другога ка.«²⁵ Дакле, једина жена му је била — Ана.

И даља закључивања могу се вршити само уз помоћ биографа података о Стевану Немањи. Наиме, Доментијан пише у таквом случају као да су га родитељи или браћа оженили: »Када је доспео до младашког реда и дотле да га сједине ка законитом браку, би му дао његова отацтва, источна земља...«²⁶

Сматра се, дакле, да је Немања у 30 години, а то се односи на годину 1142/3., коју узима и непознати летописац, био други пут крштен, на православље, у цркви св. Петра и Павла у Расу. Ако се то не и оженио, како испада по белешци летописца, то значи да је Немања исте године — крстио, оженио и завладао једним делом земље. Колико су то били значајни догађаји за Стевана Немању, то се види и за његову жену Ану, јер се и она тада удала и постала господарицом источног дела земље. Којих је она тада била година тешко је да претпоставити...

Госпођа Ана, ктитор манастира у Топлици (пре 1166)

У периоду 1143—1166. прошле су две фазе Анине и Немањинијеве владавине у источној земљи: прва, кнежевска — 1143—1158, друга жупанска — 1159—1166. Из тога периода, о Анином животу биографи су мало забележили. Најзначајнија је, свакако, њена активност у подизању манастира, заједно са својим »пудружјејем«²⁷ Стефаном Немањом.

Говорећи о Немањиним (и Аниним) задужбинама, њихов савременик Немањић је записао: »Сам пак (Немања) сазида манастире: први у Топлици, светога оца Николе. И други онде, Свету Богородицу, у Топлици. Потом, опет сазида манастир Светога Борба у Расу...«²⁷

Манастир Свете Богородице у Топлици, везује се, по времену, са манастиром Светог Николе у Топлици, за који историчар...

Према данашњим историчарима уметности, изгледа да су обновио Владимир Р. Петковић сматра да је сазидан 1168—1172«²⁸.

Према данашњим историчарима уметности, изгледа да су обновили манастир подигнуто око 1166 године: »Када су се у Котору освештали три олтара у Светом Трипуну (1166), писао је историчар уметности Јован Ј. Бурић, жупан Стефан Немања довршавао је у Топлици манастир Светога Николе. Непосредно пре тога обновио је рановизантијски манастир Свете Богородице. Задржао је његов триконхосни план, а прерадио је једине делове и доградио припрату и два ступца олтарске преградње. Немањине везе са царем омогућиле су додире са византијским духом средњих векова; први пут је један српски великодостојник прихватио византијски образац цркве...«²⁹

У Животу Стефана Немање од краља Стефана Првовенчаног, записао је још М. Карановић место о подизању манастира у Топлици; о подизању Стефана Немањића је нешто шире од Савиног: »Дошав, не задоцнивши (Немања), поче журно зидати у отацтву својем, у Топлици, храм Пресвете Богородице, на имену св. Косме и Дамијана...«

Аном. И предаде јој храм Пресвете, да се стара о њему по свакоме
лу и о црнцима (тј. калуђерицама) које установи у том манастиру
том. А она слушаше са сваком послушношћу и добродушношћу,
јући храм Пресвете Богородице, предани јој овим њеним светим
подином. Јер о овој речи Мудри (премудри Соломон): »Часна же
дому мужа својега више вреди од бисера и драгога камења« (Приче
ломунове, гл. 31, ст. 10). Земаљски мисле о бисеру и (драгом) каму.
Трошни су камен и бисери; а пророк мисли на онога који је пун
брих дела као бисер, и драгог камења. На то се и она угледа, тво
угодна дела пред Господом у дому мужа својега...«³⁰

О храму Пресвете Богородице у Тошници писао је и стари био
Стевана Немање, Доментијан: »И живећи на истоку, у своме делу,
зидати манастир у име Пресвете Богородице. И извољенијем Божјим
поспешнијем Светога Духа и помоћу Пресвете Богородице, и бодрим
двигом преподобнога и пресветлим својим разумом, почевши у Гос
Богу, би свршен манастир Пресвете Богородице. И снабде га дово
сваким божанственим потребама и свештеним суседима, на похвалу
свете Богородице, и предаде га на покој и на спасење црнцима (мо
ма)...«³¹ А потом је наставио да зида манастир Светог Николе, цркву
пред црквом кула која се подизала у небесну висину.« О манастиру
свете Богородице топличке стари биографи не кажу више ништа. О
је да саопштимо оно што је запазио историчар Драгутин Анаста
вић приликом археолошких ископавања порушене Анине цркве: »...
ршумлија и њена најближа околина, писао је Анастасијевић, бил
за време наше старе државе... нека врста српске Св. Горе. Ми
данас видимо трагове читавог једног сплета од старих наших црка
манастира, који мање одстоје један од другог, него ли по неке
дне обитељи светогорске. Тако, сем данашње варошке цркве кур
лиске, за коју се тамо вели да је сазидана на старом црквишту,
Немањина Св. Николе, који је одмах до вароши и »Св. Петке« (тј.
свете Богородице), од које се стиже у Куршумлију за неких двадес
минута, постоје недалеко одатле темељи једне старе црквице под
зв. »Мирним брегом«, а и темељи »св. Врача« на једном вису у об
њем селу »Горње Микуљане«... Што се тиче саме Немањине Св. Бо
родице топличке, њена се судбина не да пратити ни у најкрупнијим
тезима... Обично се мисли, да је Немања, бар према сведошћу Прво
чаног, засновао Св. Богородицу топличку као женски манастир.
Марковић, Православно монаштво, с. 45 као и толики други пре н
Мени се чини, да је то у најмању руку сумњиво. Из Првовенчаног
не види да он баш то хоће да каже. У њега пише да је Немања о
зовао у Св. Богородици браство од црноризаца (»чръньцьъ сбо
а не браство од женских црноризица (»чръницъъ«) /ŠaFarik, Pam
3, 23. Марковић, горе нав. књ., стр. 51 погрешно је прочитао то м
као »збор црница«/. Истина, Првовенчани одмах затим прича, да је
мања тај тако засновани манастир предао својој жени Ани »Юко п
се имъ всакою дѣтелию, и чръницами, ихъже оустави на мѣстѣ томѣ
тѣм«. Овде, дакле, сад наједанпут стоји, да се Ана, којој је мана
бие предан, имаде интересовати не само њиме (име), већ и њиме

том!» Али, не само у оним првим реченицама Првовенчаног, него и у *Житију Св. Симеуна* од Доментијана, говори нам се о овом манастиру Немањину као о мушком, то јест да га је Немања предао црноризцама: »на покои и на сыпасеник чръньцемъ прѣдасть и«. Према том гледа или да је у париском рукопису Првовенчаног оно »чръницама« ка писарска омашка место б. падежа мушког рода »чръньци« (»црнцима«) или је можда вероватније нешто друго. А то је: да је Немања сем Св. Богородице за калуђере, подигао »на том истом светом манастиру« (што може значити: »негде близу«) и неко обиталиште за калуђере. Оно се, можда, налазило, где је оно данашње црквиште под »Мариним брегом«. Сличан случај имамо и мало доцније и то опет у Немањиној задужбини, у Студеници. Поред мушке Студенице, подигнута је, на истој страни реке, женска Придворица. (Šafarik, Památky 94, 5).³²

После зидања манастира, наступила су за Немању, али и за његову тешка времена. »У оно време када је Немања подизао храм Богородице у Топлици (пре 1166), писао је историчар Миленко Вукићевић, и књига о њему узела да се стара његова жена Ана, већ се почела јављати у вист Немањине браће. Ускоро по овоме, настаје окивање и затварање Немање, па затим борба и силни напори око прикупљања земаља и држава државе, која је за потомака Немањиних достигла врхунац. Замислимо то време, кућа Немањина стајала је на жени његовој. Она је, вероватно, била мајка и васпитачица деце њихове, већ и она снажна и мударка на потпора мужу своме, која чини, да се муж, срећан у дому и постојању својој, може сваколиком снагом одати јавним и државним пословима.«³³

ВЕЛИКА ЖУПАНИЦА АНА, НЕМАЊА И ДЕЦА

Општи помен Немањине и Анине деце (до 1174/5)

У Савином *Животу Стефана Немање* врло штуро се помињу деца која су изродили Ана и Немања: »Овај блажени, господин наш Стефан, имабаше три сина...» И Доментијан, у *Житију Светог Симеона*, на два места помиње уопштено, да су Ана и Немања имали деце: »Стефан роди синове и кћери и васпита их у свакој доброј вери и чистој науци научи их свему страху Божјем и, по Давиду, превеликој смерности премудрости«³⁴ Затим: »Преподобни отац наш, по подобју првог израиља, имабаше синове и кћери...«³⁵ Тако уопштено казује и Теофан: »Овај споменути муж (Немања)... узе, по закону, себи жену по имену Ану. А и ова није ни по чему заостајала у врлинама за мужем својим. Родише им се синови и кћери, које просветлише божанственим учењем и научивши их светим књигама и врлинама, веселаху се са њима...«³⁶ Даље се и летописима и цароставницима помињу углавном мушка деца Анина и Немањина: »Родиста же г (три) сина: Стефан Првовенчанаго краља и Влкана великаго кнеза васој земли Зети и Зетској земли, и Растка, јегоже зело вазљубише паче васех...«³⁷ И док се о мушкој деци, о ова поменута три сина, бити речи и доцније, о деци Аниној и Немањиној има сасвим мало помена. Податке о Аниној деци њиховој, сакупио је на једном месту историчар Миодраг Пурковић и о томе записао: »Кодике је Немања имао деце? То

Немањина кћи Дева, за коју се ту каже да је сахрањена десно од за у прву припрату у Студеници, лево од своје мајке... Можда је мања имао још једну кћер, да их је, дакле, било три. На родословном стаблу Немањића, живописаном око 1330. у припрати цркве Пећке тријаршије, насликана је поред Немањиног сина Вукана једна женска фигура и обележена је као Ефимија. То би могла да буде Немањина кћи, као што се у науци већ помишљало. Ако би ово било тачно, онда се ова трећа Немањина кћи није удавала. То се види по томе што на лозама Немањића у Грачаници, Пећи и Дечанима сликане само принцезе које се нису удавале, које су остале до краја живота Немањине. Женска фигура на Лози Немањића у Пећи насликана је на деценици фреске у првом реду, на месту где је у истом реду, на левој страни, приказана Немањина жена Ана. Примањем уверења да је ова Немањина кћи, тешко можемо да објаснимо зашто ова Немањина кћи је насликана на лози Немањића у Грачаници, рађеној 1315, ни на слици композицији родословног стабла Немањића, у Дечанима, сликаном између априла 1346. и априла 1347. Ако би се нашле потврде да ова кћи покалуђерила, могло би се с више поверења прихватити и таква верзија *Троношког родослова* како је једна Немањина кћи сахрањена уз мајку у припрати цркве у Студеници. Шта је природније него да мајка кћи, обе монахиње, имају вечно одмаралиште једна поред друге.³⁸

Дајући ове податке, Пурковић је упутио и на изворе који говоре 1) да је »једна, данас по имену непозната кћи Стевана Немање биле дате за Манојла Комнина, брата епирског деспота Михаила Анђела Комнина«, и 2) »да је једна Немањина кћи, чије име исто тако не знамо, била удата за Тиха, с којим је родила доцнијег бугарског цара Константина Тиха (1258—1277)...«³⁹ О обема има тако мало података, да њима тешко даље говорити, посебно стога што се макар и претпоставља да не године њиховог рођења и удаје никако не поклапају с општим ретком рабања деце у Аниној и Немањиној породици.

О томе како је Ана посебно и заједно са Немањом васпитава своју мушку, а нарочито женску децу, какав је њен удео био у телесној одгоју и духовном васпитавању и образовању, може само да се претпоставља. Закључци се обично изводе на основу велике културе писања и стварања класичних дела, које су оставили потомству њени синови Стефан Првовенчани и монах Сава, иако директни подаци о томе нису чувани, макар да су и постојали. О Ани смо нашли само једну реченицу из српског цароставника, која накратко осветљава једну врсту њене наклоности, који се сетио да запише неки захвални монах:

»... И њему (тј. Немањи) супружница Ана, подобна јему сва добродјетељ, свештеники, иноки и страније всегда милујуште...«⁴⁰

Већ самим тим што је водила бригу о једном манастиру и монахињама (монахињама) у њему, Ана је, вероватно, поседовала, поред осталих, и писмености, знање и склоност ка законитостима православља, у чему је и васпитавала своју децу. Радо је у свом дому дочекивала гомањих нарочито странствувјуће свештенике и иноке из далеких манастира.

тка, који је, наследивши ту мајчину склоност ка гостопримству свих лица, под њиховим учењем и утиском онога што су они проповедали и отишао заувек у Свету Гору.

МОНАХИЊА АНАСТАСИЈА

Свечаност замонашења (1195/6)

Даљи ток живота Ане Немањић, од Растковог рођења (1174/5) до њеног и Немањиног замонашења (1195/6), није посебно описиван у старим српским биографијама, које у том периоду усредсређују на казивања углавном на великог жупана Немању, односно на Расткова наха Саву). Тек са њеном одлуком да као монахиња Анастасија започне свој земаљски живот у манастиру, њена биографија је добила нешто више живости.

Као што је познато, по биографијама Св. Саве, од Доментијана Теодосија, писмо сина, монаха Саве, одлучило је: отац Немања и Ана су, послушавши савет свога сина, решили да свој овоземаљски живот заврше у монаштву. На свечаном сабору у Расу, у присуству властеле земље српске, велики жупан Стефан Немања се одрекао престола у корист свог сина Стефана (Немање II) Првовенчаног. О том укратко записао монах Сава: »Раздав све имање своје убогим и рече да се од државе своје и деце своје и жене своје, Богом данога првенца, јер он не би учесник другог брака, и учини себе удеоничким неисказаног и часног и светоанђелског и апостолског лика, малог светог лика. И дано му би име господин Симеон, месеца марта 25, на Благовештење, године 6703 (1195). У исти дан и богодана му супруга била госпођа све српске земље, Ана, и она прими овај свети лик. И јој би име: госпођа Анастасија.«⁴¹

Најкарактеристичнији опис монашења мајке св. Саве дао је Доментијан и то у два наврата, најпре у *Житију Светог Саве*, а потом у *Житију Светог Симеона*. Разлика у опису подстакла је историчаре Ђоровића да оба записа о Анином монашењу доносе, рекавши да је ова различитост »чини не малу тешкоћу за образложење« тог места.

Из живота светог Саве (1242/3)

»А богољубива његова мати, Ана, такође подобећи се светим царицама, које су оставиле земаљска царства и пошле за Христом и наследиле царство небесно, такође желећи, уподоби се сину своме који је пошао за Христом и показао пример својим родитељима; заостаде иза господина свога си саврсника, такође прими анђелски раз од тога светитеља, говорећи: »Не би ли ме човекољубиви Бог стојио да будем заједно у збору са љубимим чедом својим у царству бесноме.«⁴²

Из живота светог Симеона (1264)

небеско, не заостаде иза саврсника свога, но од истог светитеља прими свети анђелски образ, и би наречена преподобна мати наша стасија.»⁴³

И док главни историјски извори, биографи Сава и Домент означавају да су се Стефан Немања и Ана заједнички замонашили тога дана и часа, да их обукао у велику схиму »светитељ«, епископ линик, на истом месту — место је било манастир, али се не прецизно каже који — дотле српски хронографи и цароставници имају другачији каз:

»Он (Немања) же остави вас и Стефана сина своего постави с држцем, а сам пострижесе ва манастири Студеници. И наречен би меон... Такоже и жену своју Ану ва девичацем (други хронограф: вичемь) манастири постриже.»⁴⁴

Из овог записа испада као да је Немања дао да се његова жена Ана постриже у неком женском манастиру, одвојено.

Време смрти (21. јули о. 1200)

Монахиња Анастасија је кратко време монаховала. Почетно време монаштва је познато: 25. март 1195/6; завршна година није позната. Историјар Леонтије Павловић је назначио: »Анастасија (умрла пре 1 мајка Саве и Стефана Немањића, преставила се 21. јуна, вероватно 1200. г. Те је године написан Хиландарски типик у коме се она помиње као покојна...«⁴⁵

Доста, година њене смрти није нигде записана. Њу претпостављамо на основу Савиног превода *Хиландарског типика* са грчког, о чему је какао што је изнео и С. Мандић: И он је, као и други пре и после њега, читајући *Хиландарски типик*, наишао на став о панихидама, који тврђује разматрања о животу и смрти монахиње Анастасије, Немањине жене. У том типик, писаном 1200. године, у глави 35, стоји како тврђује појати панихиде ктитору и његовој жени:

»О панихиди (А) Анастасијиној. На исти начин треба ви да појате и на дан успомене блаженопочивше Анастасије монахиње, некадашње супруге, месеца јунија 21.»

»Значи, закључио је Мандић, ако је препис *Хиландарског типика* по коме га је издао Ђоровић (и превео Л. Мирковић) потпуно верно своје оригиналу, и у њему није било дометака који одступају од оригинала, онда су, до његовог састављања, били умрли и Немања и његова бивша жена, монахиња Анастасија.»⁴⁶ Тиме се година смрти монахиње Анастасије везује за годину 1200. или претходну 1199. А пошто је успомена, у Хиландару, требала је да се обележава сваке године на 21. јуна. Али:

»Пошто се готово исти текст о панихидама за Немању и Анастасију налази и у *Студеничком типик*, чији је оригинални текст на 1208. године»⁴⁷ у њему је забележен као »дан помена Анастасијиног 21. јули, место јуни 21. И студеничка обитељ, као и хиландарска, имала је обавезу да сваке године 21. јула (односно 21. јуна) одрже панихиду за (мен) свом женском дародавцу и добротвору, монахињу Анастасију.

Историчар М. Вукићевић је записао: „У једном старом рукопису, писаном на кожи 1331. год., додат је 1353. помен српских ктиторских манастиру Хиландару. У том рукопису помиње се месец јули 21. као датум смрти Анине. Тамо је записано: »Месеца јула 21., престави се монахиња Анастасија, супруга светог Симеона, а мати светог Саве, ктитора светог храма. Штета само што не забележи и које године преминула Анастасија!«⁴⁸

Како што се види из *Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара*, у два рукописа овог манастира сачуван је и средњовековни помен о смрти мајке св. Саве. Под бр. 376, помиње се *Типик јерусалимски* (1656) коме је »изгубљен почетак, повез кожни XVII века; писао га је Антоније у светогорском скиту Св. Ане, 1656. Полуустав, XVII в., сачуван у редакцији у светогорском скиту Св. Ане, 1656. Полуустав, XVII в., српска редакција, ресавски правопис«. То је, по приређивачу, »Типик Саве Јерусалимског, са писарским маргиналијама веома значајни српски хагиологијски рукопис«. На л(исту) 179 стоји: »ВѢКА сего мѣсеца (тј. јула) прѣстави се Анастасија монахиња, подрѣжје свѣтаго Симеона, мати свѣтаго Савы.«⁴⁹ Потом, под бр. 635 наводи се *Псалтир са последованијом* средина XV века. (Опис: »Без почетка. Повеза нема. Полуустав српски или трећине четвртине XV в., српска редакција, мешани рашко-јерусалимски правописи). На л(исту) 178: + КА (Јула) прѣстави се Анастасија монахиња, подроужје свѣтаго Симеона.«⁵⁰

Из три наведена средњовековна рукописа види се, дакле, да је помен Анастасије у XIV, XV и XVII веку, помен монахиње Анастасије веома редовно одржаван на дан 21. јула, како у студеничкој тако и хиландарској обитељи, те из тога излази да би тај датум смрти мајке Саве био онај прави. Тај дан би требало верификовати и огласити у православном црквеном календару.⁵¹

Историјска казивања о мајци Анастасији овим би била потврђена.⁵²

НАПОМЕНЕ

1. М. Вукићевић: *Ана жена Немањина и мајка светог Саве*, Нова искра, 1903, 2, 39—43; М. Селиновић: *Српске калуђерице*, Глас СКА, LXXX, 1909, 175, 179—181; А.: *Преподобна монахиња Анастасија*, Српска црква (календар), 1913, 56—58; М. Костић: *Жене српских владара средњег века*, Правда, XXIX, 10376, 1933; П. Димитријевић—Стошић: *Велика жупанија Ст. Немањин*, Вардар (календар), XXIII, 1934, 120—126; М. Карановић: *О мајци светог Саве*, Вардар (календар), XXV, 1936, 116—123; М. Јанковић: *Мајка светог Саве*, Вардар (календар), XXV, 1936, 123—129; Ј. Радоњић: *Неколико светлих женских фигура из давне наше прошлости*, Гласник СПЦ, 9, 1946, 142; Ј. Павловић: *Анастасија, Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 188; Ј. Поповић: *Спомен преподобне матере наше Анастасије српске, свѣтаго Саве, Житија свѣтих (јуни)*, Београд 1975, 492; С. Мандић: *Моленије рабе Божије Анастасије*, Дневник, Београд 1975, 48—64; Б. Михаиловић: *Жупаница Ана — мајка Анастасија*, Православље, 1, II 1983; Р. Брадић: *Где је умрла и сахрањена мајка Саве, монахиња Св. Анастасија*, Православље, 15, V 1983.
2. »Име Ана, „милост“, „захвалност“, није као што би могло изгледати, скраћено име Анастасија („она која је васкрсла“). По својој симболици име Ана заиста пристаје владајућим женама, Анастасија монахињи, као што је то био случај са мирским и монашким именима српских жена“, записао је С. Мандић (Чрте и резе, Београд 1981, 117). Име Анастасија је нас понаробљено као напр. „Настасија, Наста“, али је и замењивано народним именом Васкрсија, очуваном у народу.
3. И. Руварац: *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, Годишњица НЧС, 1880, 1.

5. М. Веселиновић, наведено дело, 180—181. Додајемо да је књижевница Милица Јанковић свом, горе наведеном раду, запазила једну незваничну верзију о Анионом пореклу: „ни смо и да поверујемо Милошу Цветићу, који нам је у својој драми *Немања* (1888) доста лепе маште и пуно топлине представио њену љупку, племениту особу и објавио је Ана Немањина била кћи хумског и требињског кнеза Драгоша.”
6. М. Вукићевић, наведено дело, 39.
7. С. Богдановић - Синиша: *Неколико ријечи о тасту Немањину бану Борићу*, *Летописи* CLII/4, 1887, 45—46.
8. В. Ђоровић: *Мајка Светог Саве, Свети Сава у народном предању*, Београд 1927, 199.
9. В. Ђоровић, исто 251.
10. М. Карановић, наведени рад, 121.
11. В. Глушац: *Бан Кулин и независност „Босанске цркве”*, *Српски КГ*, LXI/5, 1940, 355.
12. В. Глушац, исти рад, 361.
13. Ј. Рајић: *Немањини*, Библиотека браће Јовановића, св. 103, Панчево б. г. 23, 29 и 4.
14. Н. Радојчић: *О Тронушком родослову*, Београд 1931, 15; Сравни: *Гласник СУД*, V, 27—28: „Нееман... сам же чрез море отиши во францију, аки своим знатишим по от краља же чесно пријат бист; и по неколико љет тамо свеого пребиванија, ради наго јего обдержанија и мудрости и мужества, сам краљ дае јему дштер Ану во с жество; и бивши браку, живљаше во дворјех краља француского, своегоже уже таста. тија же јего оставше беспечални от Неемана; отсудствујешчу уже јему неколико ле брани вси умроша; и по смерти их, укрјепивсја Георгиј, епирскиј цар, разорив всју Р и всја предјели даже до Захоломије. Тогда совјечасја стати, послуша до краља франц посланики своја, јежа би им отпустил Неемана, такожде второје к нему; краљ же п посланики удоволствию, Неемана отпущајет со дштерију своју, јако,е подобајет, и со сина их мала, иже родишасја во дворје краљевском, именов Стефан и Волкан; ихже ви, рече к Нееману, зету своему: се укрил јеси от кринов мојих два крина, но будуг и сјемени твоему по тебје знаменије крови мојеја, и сија два отрока, в печати твој моих два крина; и тако потом јегда устроил и разширил Неемана царство, благо орг ложил, к немуже при ногах положил дарована два јему крина, в знаменије два сина.”
15. Ј. Рајић, наведено дело, 29.
16. М. Карановић, наведени рад, 122.
17. *Житије преподобног и богоносног оца нашег Саве I, архиепископа српског*, Братство 1935, 2—14.
18. Акатист Светоме Сави I, архиепископу српскоме, превео и објаснио С. Петковић, Карловци 1928, 19.
19. (Теодосије): *Житије свјетских сербских просвјетитељ Симеона и Сави, списаноје До јаном, сокращеноје и очишчено К. Живковићем*, Беч 1794 (два издања).
20. Х. Радојчић: Прво издање Теодосијева Житија Св. Саве, *Српски КГ*, XXX/7, 1913, 55.
21. Упор.: Г. Острогорски: *Историја Византије*, Београд 1970; Група аутора: *Историја срп народа I*, Београд 1981, 690.
22. Б. Сп. Радојчић: *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку и у турско* Нови Сад 1967, 71.
23. Р. Новаковић: *Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања?*, *Историјски глас* 3/4, 1958, 184. Сравни: Верковићев и Остојићев летопис, у: Љ. Стојановић: *Стари српски дослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци 1927, с. 191.
24. Р. Новаковић, исто 185 и даље: „Пада још у очи да се по овом прорачуну Немањин вратак у Рашку поклала са годином када у Византији долази на власт цар Манујло. искључено да је промена на византијском престолу изазвала веће промене и у оци Рашке и Зете или барем у унутрашњем животу једне од њих, у овом случају Рашке. је, дакле, истина да се Немања вратио у Рашку негде 6654., кад је имао 30 година, није немогуће да се те године (или тих година) и оженио, и вероватно у то време, да баш и у вези са женидбом, добио на управу део државне територије. Тиме би, већ 30-тих година живота Немањина (1142/3) почела права фаза у Немањиној политичкој ријери.
25. Сава Немањин: *Живот Стевана Немање*, Београд 1980, 54.
26. Доментијан: *Живот Светог Симеона*, Београд 1938, 224. Под „источном земљом” подразуме се предео звани Топлица.
27. Сава Немањин, наведено дело, 41.

30. М. Карановић, наведено дело, 117—118. Наводимо овај превод зато што су у њему која се тичу „калуџерица“ преведена управо са: „сабор црница“, „о црницама“, а ради је стављено да се ради „тј. о монахињама“, „калуџерицама“, што је важно због ентарисања истих места у раду Д. Х. Анастасијевића (в. напомену 32). У преводу Ј. Ковића (Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног, Београд 1939, 174) то место је дено: „установи у њему црначки (монашки) збор“, односно „и црницама (монахи)“. Другачије је то место превео и М. Другачије је то место превео и М. Вукићевић деном раду: „завео у њему калуџерски ред“ односно, „па тако и о калуџерицама“ заведе у овом светом месту“.
31. Доментијан, наведено дело, Београд 1938, 226.
32. Д. Анастасијевић: *Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије*, Старица 48—50.
33. М. Вукићевић, наведени есеј.
34. Доментијан, наведено дело, 238.
35. Доментијан, исто дело, 242. По овоме би испало да је Немања са Аном имао „по првога Израила“, дванаесторо деце. Ако би то било тачно, онда сва деца нису д старији узраст већ су у детињству умирали.
36. Теодосије: *Житије Светог Саве*, Београд 1984, 5.
37. А. Вукомановић: *Повјест от битија и от царствених весех родов*, Гласник СУД, X, 18. Сравни: П. Ровински: *Рукописни зборник Михаила Милорадовића*, *Летопис МС*, 181, 1.
38. М. А. Пурковић: *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, 11—12.
39. М. А. Пурковић, наведено дело, 12—15.
40. А. Вукомановић, наведени рад, 257. Страни: Н. Дучић: *Хронограф Житомишљички* Гласник СУД, XXXII, 1871, 248.
41. Сава Немањић: *Живот Стефана Немање*, Београд 1980, 54.
42. Доминтијан: *Живот Светог Саве*, Београд 1938, 56. Карактеристичан је овде помености „царства земљаног“ према вечитости „царева небеског“, што је у стихове народног певача: „Земаљско је за малена царства а небеско увек и довека“.
43. Доментијан: *Живот Светог Симеона*, Београд 1938, 257. Упор. В. Боровић: *Међусобни биографија Стевана Немање*, Београд 1936, 32—33.
44. А. Вукомановић, наведени рад, с. 258. Сравни: Н. Дучић, наведени рад, 249.
45. Л. Павловић: *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 187.
46. С. Мандић: *Моленије рабе Божије монахиње Анастасије*, *Древник*, Београд 1975, 63. *Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 95.
47. С. Мандић, исто 63.
48. М. Вукићевић, наведени есеј.
49. Д. Богдановић: *Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 6. Сравни: Б. Сп. Радојичић: *Српске архивске и рукописне збирке на Светој Гори*, у којима збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1978, 10.
50. Д. Богдановић, наведено дело, бр. 635.
51. Тамо се наводи под 5. јулом, по новом, а 22. јуном, по старом, АНАСТАСИЈА Савина али и једно и друго погрешно је.
52. На крају би требало још поменути запис о монахињи Анастасији, који су донели Вукићев летопис и Боровићев родослов, први на латинском, други на српскохрватском у Старим српским родословима и летописима Београд-Срем. Карловици 1927, 280 и 51. други је забележио: „В тајде д'н (тј. 25. марта 1195/6) и супружница јего (Немања), пријет све тјангелски образ и бист Анастасија монахија; и иде в Рас к цркви Богородице, в женски манастир, близ епископије рашкије; и ту пребист и Богу д предаст; ило успени же пренесена бист и положена в Студеници.“

Драгица Премовић — Алексић

СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА У ГЛОГОВИКУ

Археолошка истраживања на Пештери започео је, 1977. године, филозофски факултет из Београда у сарадњи са Завичајним музејем Новог Пазара, а у оквиру пројекта САНУ-и — Хумке код Сопот. Те године су истражене три хумке у селу Глоговику и делимично једна хумка у селу Делимећу на локалитету Утрина.¹ Наведеном Пројектом из 1978. године, прикључен и пројекат *Етнокултурни односи током бронзаног доба у Србији*. Те године је завршено истраживање хумке у Делимећу, истражена је једна од хумки на локалитету Гомиле у селу Црвени, а почело је истраживање на локалитету Латинско гробље у Глоговику, које се одвијало и 1979. и 1980. године.²

Локалитет *Латинско гробље* припада атару села Глоговика и налази се на путу који води из Београда за Мелашницу. Припадајући је на имању Лековић Махмута, а поред раскршћа пута Делашница — Мелашница. На равном терену Коштан поља, на месту званом Латинско гробље, смештено је осам хумки ниских и релативно малих. Највећа од њих је хумка I пречника 18 и висине 0,75 метара. Ова хумка је истраживана у три кампање, а у последњој кампањи, 1980. године, истраживане су још две мање хумке.

Истраживањем хумке I на Латинском гробљу констатовано је да је сахрањивање у неколико временских периода што је условило и њено ступно формирање. Установљено је пет хоризоната сахрањивања. Први хоризонт би припадали гробови 44 и 54. Покојник у гробу 54 је сахрањен током средњег бронзаног доба, док је гроб 44 укопан почетком позног бронзаног доба.³ Другом хоризонту сахрана припадају остаци сахрањених покојника чије инхумирање је обављено у периоду између 1000. и 900. године п.н.е. Ради се о припадницима локалног становништва, вероватно Дарданцима чије присуство је потврђено и током VIII п.н.е. на локалитету Утрина у Делимећу.

Гробови трећег хоризонта сахрањивања припадају досељеницима који су потисли или асимилирали Дарданце, односно, раније становништво. Овом хоризонту припадају гробови 22 и 38. Прилози из гробова четвртог хоризонта (гробови 23, 36, 36а, 40, 42 и 53), документују културу ратника последњих фаза старијег гвозденог доба.⁴

Пети хоризонт сахрањивања у оквиру Хумке I на Латинском гробљу, припада знатно каснијем периоду и одвијао се током средњег и позног гвозденог доба. Овом хоризонту припадају и гробови из Хумке II, односно један

ОПИС ГРОБОВА

ХУМКА I

Гроб 1 Скелет овог гроба је откривен у североисточном сегменту хумке, на релативној дубини 0,45 м. Покојник је положен на леђима, главом на потиљку, рукама прекрштеним на грудима и ногама опруженим и паралелним. Оријентисан је у правцу З—И са знатном девијацијом горњег дела према северу. Уз скелет, који припада младој дивидуи, није било прилога, а од гробне конструкције је констатована само обе стране лобање по један облутака, а око доњих делова скелета од облутака.

Гроб 2 Овај скелет је, такође, откривен у северозападном сегменту, нешто јужније од гроба 1, на дубини 0,44 м. Скелет је лежао на леђима, глава на потиљку, руке прекрштене десна на грудима лева на струку и ноге опружене и паралелне. Оријентација З—И. На грудима скелета, са десне стране, нађено је мање бронзано дугме. Око скелета је делимично очуван венац од облутака.

Гроб 3 Скелет овог гроба је откривен уз источни профил северозападног сегмента, на дубини 0,43 м. Скелет детета је положен на леђима, глава окренута према северу, руке прекрштене на грудима, док су ноге од колена савијене у леву страну. Скелет је био окружен венцем од облутака и оријентисан у правцу З—И.

Гроб 4 Откривен уз источни профил северозападног сегмента на дубини 0,43 м. Покојник је положен на леђа, глава на потиљку и окренута према северу, руке прекрштене; лева на струку, десна на карлици. Покојникова десна нога је опружена, а лева савијена у колено и избачена у спољашњу страну. Оријентација је З—И, а око скелета био венац од крупнијих облутака.

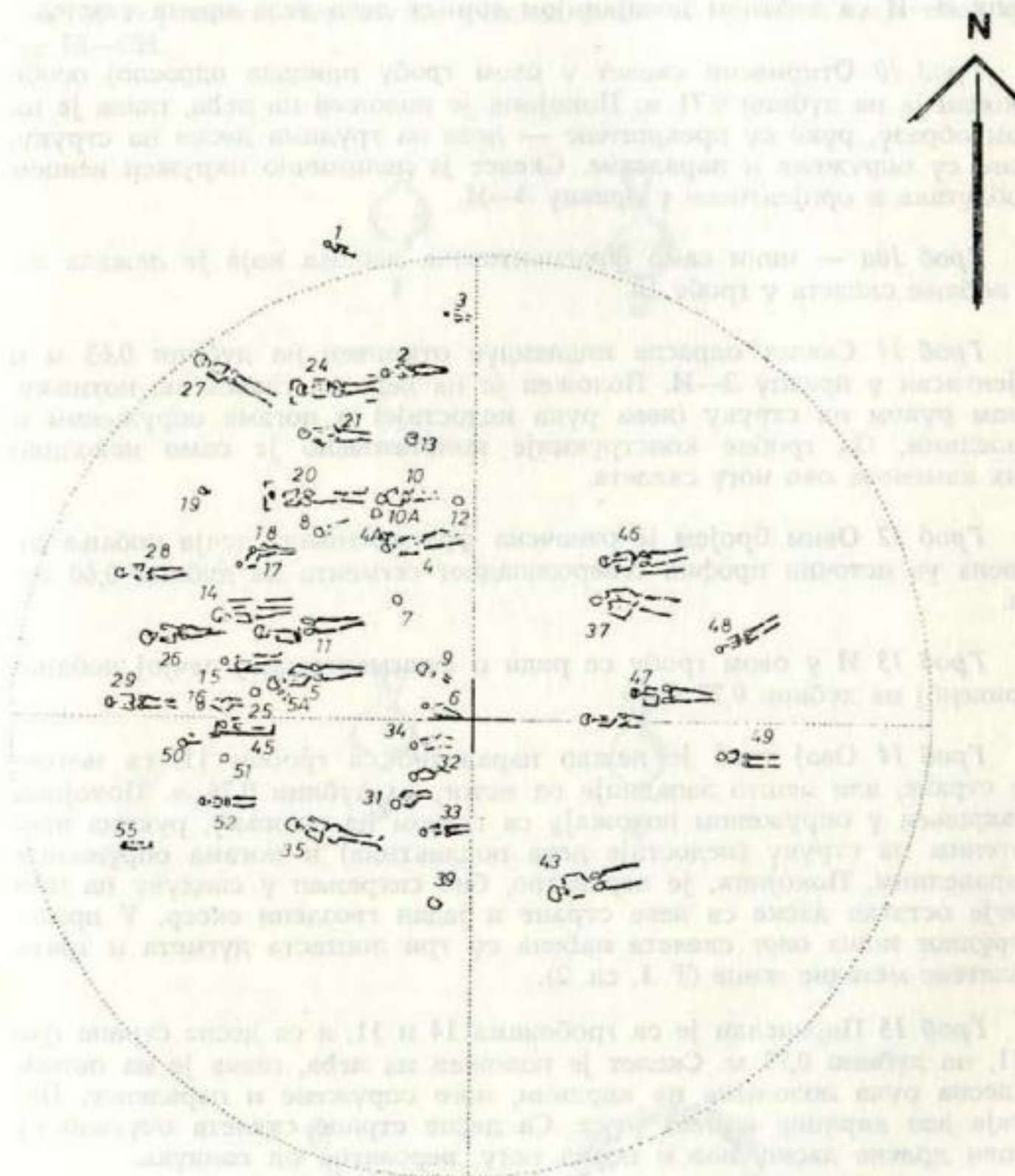
Гроб 4a Овим бројем је означена фрагментована лобања откопана непосредно уз лобању скелета у гробу 4, са леве стране. Поред лобање је било и неколико костију скелета који би припадао младој дивидуи.

Гроб 5 Констатован уз јужни профил северозападног сегмента на дубини 0,52 м. Положен је на леђа са главом на потиљку и окренута према северу, руку прекрштених на карлици и ногу опружених паралелних. Оријентисан је у правцу З—И, а лежало је у каменој конструкцији од једног реда облутака.

Гроб 5a чини само лобања врло младе индивидуе која је лежала са десне стране лобање гроба 5.

Гроб 6 Лежао је непосредно уз јужни профил северозападног сегмента хумке, на дубини 0,55 м. Скелет детета је лежао на леђима, главом на потиљку, рукама прекрштеним на карлици и ногама опруженим и паралелним. Оријентација је З—И, а око скелета је био венац

Гроб 7 У северозападном сегменту, на дубини 0,38 м, откри- је фрагментована лобања и једна дуга кост, углављени између обл- ка. Та група костију је означена као гроб 7.

Табела III

Гроб 8 Откривен је у северозападном сегменту, на дубини 0,5 м. Скелет млађе индивидуе је положен на дења са десном руком на

Гроб 9 У овом гробу је констатован скелет млађе индивиду тета, на дубини 0,56 м. Покојник је сахрањен у опруженом положају а скелет је лоше очуван и није се могао констатовати положај. Од гробне конструкције само се један камен налазио са десне лобање и неколико мањих каменова поред стопала. Оријентисан правцу 3—И са знатном девијацијом горњег дела тела према северу.

Гроб 10 Откривени скелет у овом гробу припада одраслој и укопан је на дубини 0,71 м. Покојник је положен на леђа, глава левом образом, руке су прекрштене — лева на грудима десна на с а ноге су опружене и паралелне. Скелет је делимично окружен од облутака и оријентисан у правцу 3—И.

Гроб 10a — чини само фрагментована лобања која је лежала ред лобање скелета у гробу 10.

Гроб 11 Скелет одрасле индивидуе откривен на дубини 0,6 оријентисан у правцу 3—И. Положен је на леђа са главом на пот десном руком на струку (лева рука недостаје) и ногама опружен паралелним. Од гробне конструкције констатовано је само неколико већих каменова око ногу скелета.

Гроб 12 Овим бројем је означена фрагментована дечја лоба кривена уз источни профил северозападног сегмента на дубини 0, тара.

Гроб 13 И у овом гробу се ради о фрагментованој дечјој л откривеној на дубини 0,77 м.

Гроб 14 Овај гроб је лежао паралелно са гробом 11, са леве стране, али нешто западније од истог, на дубини 0,76 м. Покојник је сахрањен у опруженом положају са главом на потиљку, рукама прекрштеним на струку (недостаје лева подлактица) и ногама опруженим и паралелним. Покојник, је вероватно, био сахрањен у сандуку на коме указује остатак даске са леве стране и један гвоздени ексер. У грудног коша овог скелета нађена су три лоптаста дугмета и од плетене металне жице (Т. I, сл. 2).

Гроб 15 Паралелан је са гробовима 14 и 11, а са десне стране гроба 11, на дубини 0,77 м. Скелет је положен на леђа, глава је на потиљку, десна рука положена на карлици, ноге опружене и паралелне. Недостаје део карлице и лева рука. Са десне стране скелета очуване трагови дрвене даске, као и поред ногу, вероватно од сандука.

Гроб 16 Откривен је уз јужни профил северозападног сегмента на дубини 0,92 м. То је скелет детета положеног на леђа са главом на потиљку, левом руком на струку (десна подлактица недостаје) и ногама опруженим и паралелним. Са једне и друге стране скелета лежала су два мања камена.

вом на потиљку, руку прекрштених на струку и ногу опружених и паралелних. Оријентисан је у правцу З—И и без гробне конструкције прилога.

Гроб 18 Гроб је дечји у коме је скелет очуван до струка, а до део је поремећен, вероватно, укопом гроба 17. Оријентација овог гроба је ЈЗ—СИ.

1

2

3

4

5

6

Табела I

Гроб 20 Констатован западно од гроба 10, на дубини 1,08 м. Покојник је сахрањен у дрвеном сандуку (дим. 2 x 0,40 м). Лежао је леђима са главом која је погнута према грудима, руку прекрштених струку — лева преко десне и ногу опружених и паралелних. Оријентисан у правцу З—И и без прилога.

Гроб 21 Паралелан је са гробом 20, са његове северне стране, дубини 1,10 м. Скелет је лежао на леђима, глава на левом образу, руке прекрштене на струку, ноге опружене и паралелне. Оријентисан у правцу З—И, без гробне конструкције, а од прилога су на грудима нађени два мања бронзана дугмета (Т. I, с. 3,4).

Гроб 24 Гроб је лежао паралелно са гробом 21, на нешто већој дубини, 1,26 м. Покојник је лежао на леђима са главом на потиљку повијеном према грудима, десна рука је на струку а лева на карлици, ноге опружене и паралелне. Оријентација З—И, а око скелета су отворени трагови даске од сандука.

Гроб 25 — чини фрагментована лобања откривена међу облутама на дубини 1,42 метра.

Гроб 26 Откривен је у северозападном сегменту, ближе јужном профилу на дубини 1,39 м. Скелет је лежао на леђима, глава на потиљку, руке прекрштене на струку, десна нога испружена док је лева максимално савијена на унутрашњу страну. Оријентација је З—И, без гробне конструкције и прилога.

Гроб 27 Констатован је на периферном делу северозападног сегмента, на дубини 1,36 м. Покојник је положен на леђа, глава је на левом образу, лева рука прекрштена на грудима десна на струку, ноге опружене и паралелне. Оријентисан је у правцу З—И, а око скелета налази се венац од облутака. Од прилога, у пределу груди је нађено мање лоптасто дугме и на средњем прсту леве руке прстен, односно наушница титаново каричица у функцији прстена (Т. I, 5,6).

Гроб 28 Паралелан је са гробом 26 и северозападно од истог, дубини 1,16 м. Скелет је лежао на леђима, глава на потиљку, лева рука на грудима а десна на струку, ноге опружене и паралелне. Оријентисан је у правцу З—И, а од конструкције је констатован венац од облутака.

Гроб 29 Укопан је уз јужни профил северозападног сегмента, а западно од гроба 16, на дубини 1,38 м. Покојник је положен на леђа, глава на потиљку, руке прекрштене — лева на струку десна на грудима, ноге опружене и паралелне. Око скелета је венац од облутака. Оријентација је З—И.

Гроб 30 — чини фрагментована лобања откривена у североисточном сегменту на дубини 0,86 м.

Гроб 31 Откривен је у југозападном сегменту, на дубини 0,78 м и оријентисан у правцу З—И. Скелет припада млађој индивидуи и ложен је на леђа са главом на потиљку, рукама прекрштеним на карлици и ногама опруженим и паралелним. Без гробне конструкције је и прилога.

Гроб 32 Лежао је паралелно са гробом 31, са његове леве стране на дубини 0,77 м. Покојник, дете, је положен на леђа, глава је на потиљку, руке прекрштене на карлици и ноге опружене и паралелне. Скелета је био венац од облутака.

Гроб 33 Откривен је са десне стране гроба 31 и нешто источније уз источни профил југозападног сегмента, на дубини 0,85 м и оријентисан З—И. Скелет припада детету које је положено на леђа са рукама прекрштеним на карлици. Око скелета је венац од облутака.

Гроб 34 Паралелан је с гробовима 31, 32 и 33 и такође је део гроба. Откривен је на дубини 0,72 м и оријентисан у правцу З—И. Положен је на леђа са рукама прекрштеним на карлици и окружен венцем од облутака.

Гроб 35 Откривен је на дубини 0,99 м у југозападном сегменту и оријентисан у правцу З—И, уз девијацију горњег дела према северу. Скелет је лежао на леђима, глава на потиљку, руке прекрштене на карлици, ноге опружене и паралелне. Гробне конструкције и прилога нема.

Гроб 37 Лежао је у североисточном сегменту, на дубини 0,98 м и оријентисан у правцу З—И. Покојник је положен на леђа, глава на потиљку, руке прекрштене на карлици, ноге опружене и паралелне и знатно искошене на десну страну. Судећи по налазима остатака дрвета покојник је био покривен даском.

Гроб 39 — чини само лобања откривена у југозападном сегменту на дубини 0,94 м.

Гроб 41 Откривен је у југоисточном сегменту у самом северном профилу сегмента, на дубини 0,42 м, оријентисан у правцу З—И. Скелет припада млађој индивидуи и лежао је на леђима са главом на потиљку, руке прекрштених на карлици и ногу опружених и паралелних. Немао гробну конструкцију ни прилоге.

Гроб 43 Откривен је у југоисточном сегменту на дубини 1,5 м и оријентисан у правцу З—И, са девијацијом горњег дела према југу. Скелет је лежао на леђима, глава је на потиљку, руке прекрштене на карлици и ноге опружене и паралелне.

Гроб 45 Откривен је у северозападном сегменту уз сам северни профил, на дубини 0,88 м. Припада детету које је сахрањено у сандучицу опруженом положају и без прилога.

Гроб 47 Откривен је у североисточном сегменту уз јужни проф на дубини 1,15 м. Покојник је положен на леђа са главом на потиљку, руке прекрштених — лева на грудима десна на струку и ногу опружених и паралелних. Од гробне конструкције су констатовани трагови дрвеног сандука и по неколико каменова са северне и јужне стране скелета. На средњем прсту леве руке нађен је бронзани прстен (Пл. II, 1).

Гроб 48 Откривен је у североисточном сегменту, на дубини 1,3 м и лежао је на каменом венцу из бронзаног доба. Скелет, који припада детету, лежао је на леђима, руке прекрштених на струку и ногу опружених и паралелних. Оријентисан је у правцу З—И са знатном девијацијом горњег дела тела према југу.

Гроб 49 Откривен је у југоисточном сегменту, на дубини 1,25 м. Укопан је у венац хумке из бронзаног доба и оријентисан у правцу З—И. Положен је на леђа са главом на потиљку, руке прекрштених на струку и ногу опружених и паралелних.

Гроб 49а — представља само фрагментована лобања и неколико костију дечјег скелета констатованих поред лобање у гробу 49.

Гроб 49б је, у ствари, фрагментована лобања одојчета нађена на карлици скелета у гробу 49, који је самим тим двојни гроб.

Гроб 50 Укопан је у венац хумке из бронзаног доба у југозападном сегменту, на дубини 0,88 м. Покојник је лежао на леђима, руке прекрштених на струку и ногу опружених и паралелних. Скелет припада детету и оријентисан је у правцу З—И. Гробне конструкције и прилике нема.

Гроб 51 чини глава млађе индивидуе која је констатована на дубини 0,88 м и лежала је на каменом венцу хумке из бронзаног доба.

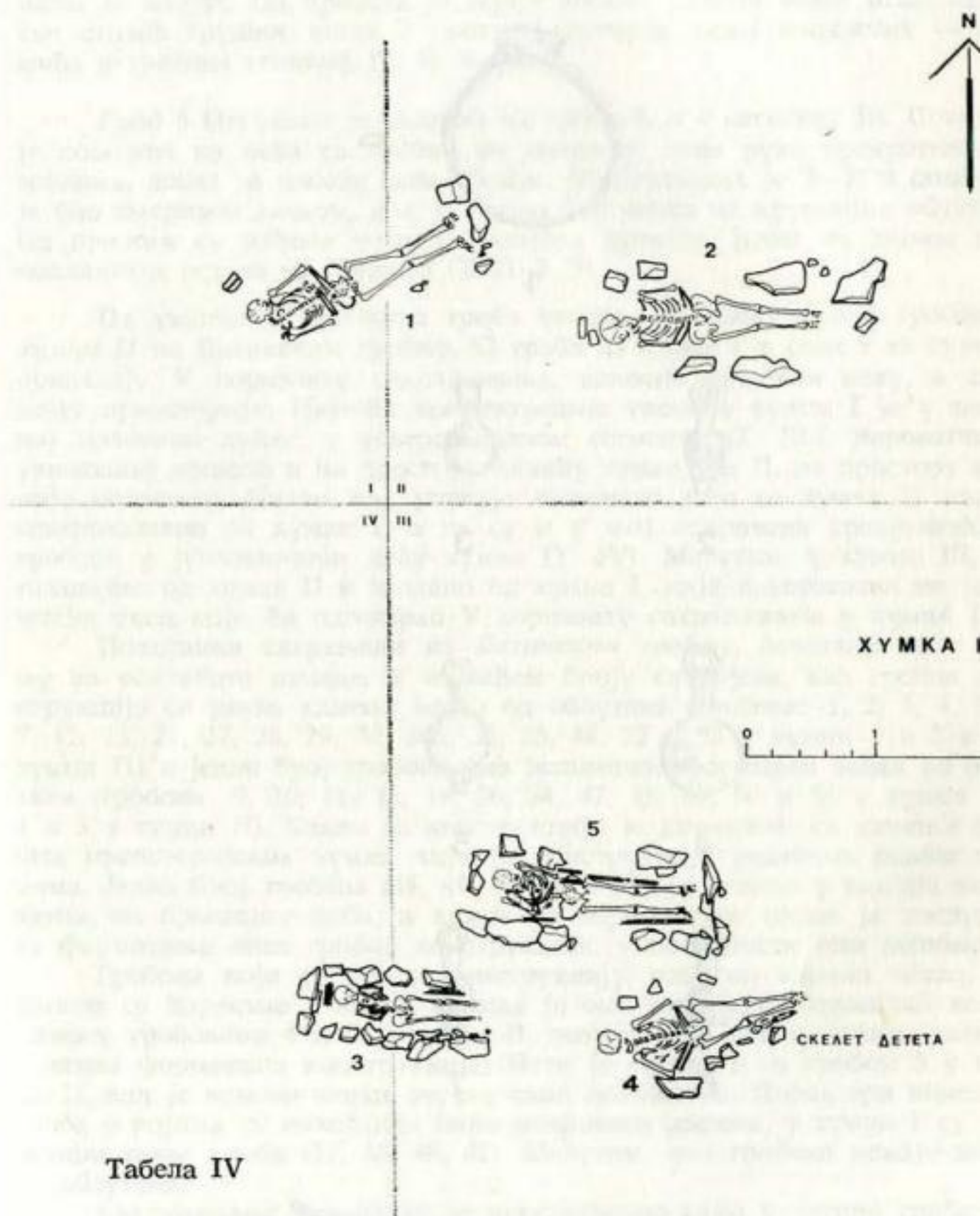
Гроб 52 Лежао је нешто јужније од гроба 51 у југозападном сегменту, на дубини 1,06 м, а уз спољашњу страну каменог венца хумке из бронзаног доба. Покојник је лежао на леђима, руке прекрштених на карлици и ногу опружених и паралелних. Био је оивичен облутцима.

Гроб 55 Откривен је у југозападном сегменту у каменом венцу хумке из бронзаног доба, којег је оштетио у дужини од 1,50 м. Камен од венца је искоришћен за формирање венца око скелета. Скелет припада детету и лежао је на леђима, руке прекрштених на карлици и ногу опружених и паралелних. Био је јако оштећен и није могао да се сачува.

ХУМКА II

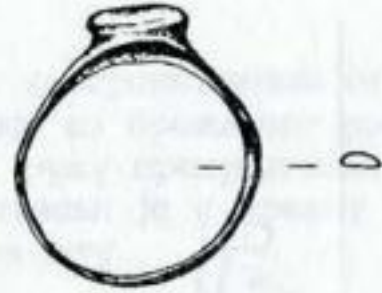
Гроб 1 Откривен је у сегменту I док му потколенице прелазе у сегмент II. Покојник је положен на леђа, глава је на левом рамену,

Гроб 2 Лежао је у сегменту II. Покојник је положен на леву страну, глава је на десном рамену, руке прекрштене на карлици, ноге опружене и паралелне. Око скелета је венац од облутака, са крупнијим облутцима око горњег дела скелета и ситнијим око ногу. У пределу врата је налазило се благо општећено, мање бронзано дугме.

Табела IV

Гроб 3 Делом овај гроб је лежао у сегменту IV, а делом у се

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

Гроб 4 Лежао је у сегменту III, источно од гроба 3. Покојник је положен на леђа са главом на потиљку, лева рука положена на карцу, а десна незнатно повијена у лакту и шака положена на десни ногу опружене и паралелне. Скелет је покривен даском, а около је венац од облутака. Поред десне потколенице, са спољашње стране, сахрањено је одојче. Од прилога је поред лобање нађена мања игла, са спољашње стране грудног коша 4 лоптаста дугмета, осам коцкастих — иглица и трагови тканине. (Т. II, 4—8.).

Гроб 5 Откривен је северно од гроба 4, а у сегменту III. Покојник је положен на леђа са главом на потиљку, лева рука прекрштена на грудима, десна са шаком испод браде. Оријентација је 3—И и покојник је био покривен даском, док је около био венац од крупнијих облутака. Од прилога су нађена четири бронзана дугмета, једно на доњем предлактице остала на грудима (Т. II, 2, 3).

Од укупно 62 скелетна гроба укопана у хумку I и 5 гробова у хумци II на Латинском гробљу, 52 гроба из хумке I и свих 5 из хумци II припадају V хоризонту сахрањивања, односно средњем веку, а не десет праисторији. Највећа концентрација упока у хумци I је у западној половини хумке, у северозападном сегменту (Т. III.). Вероватно сахрањивање вршено и на простору између хумке I и II, на простору који није истражен. На то нас упућује чињеница што се хумка II налази северозападно од хумке I, а да су и у њој откривени средњовековни гробови у југоисточном делу хумке (Т. IV). Међутим, у хумци III, северозападно од хумке II и западно од хумке I, није констатован ни један младић упокоји који би одговарао V хоризонту сахрањивања у хумци I.

Покојници сахрањени на Латинском гробљу, полагани су у гробове различитим начинима. У највећем броју случајева, као гробна конструкција се јавља камени венац од облутака (гробови: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 25, 27, 28, 29, 30, 30а, 32, 33, 48, 52 и 55 у хумци I и 2 и 3 у хумци II) а један број гробова има делимично формиран венац од облутака (гробови: 9, 10, 11, 16, 19, 26, 34, 47, 48, 49, 50 и 51 у хумци I и 1 и 3 у хумци II). Камен за конструкцију је коришћен са каменог праисторијских хумки чија је конструкција ремећена новим гробовима. Један број гробова (48, 49, 50, 51 и 55) је укопан у камени венац хумке из бронзаног доба, а камен из поремећеног венца је послужио за формирање нове гробне конструкције, у потпуности или делимично.

Гробови који су имали конструкцију, односно камени венац, полагани су директно у земљу а онда је око покојника формиран венац. Само у гробовима 4 и 5 у хумци II, покојник је био покривен даском а затим формирана конструкција. Исти је случај и са гробом 3 у хумци II, али је камени венац очуван само делимично. Поред три поменута гроба у којима су покојници били покривени даском, у хумци I су још четири таква гроба (37, 45, 46, 47). Међутим, ови гробови немају венац од облутака.

Сахрањивање у сандуку је констатовано само у четири гроба: 15, 20 и 24, у хумци I. У девет случајева покојници су сахрањени директно у земљу без трагова даске, сандука или каменог венца (гробови: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 25, 27, 28, 29, 30, 30а, 32, 33, 48, 52 и 55 у хумци I и 2 и 3 у хумци II).

њег дела скелета према северу, док је одступање према југу забележено само у гробовима 18, 43 и 48. Покојник у гробу 37 је горњим лом тела оријентисан у правцу З—И, али су му ноге искошене у правцу југа.

На некрополи на *Латинском гробљу*, покојници су сахрањивани опруженом положају и главом положеном на потиљак. Глава је, у случајева у хумци I (гробови: 3, 4, 5, 10, 21 и 27) окренута према северу, односно лежала је на левом образу, а само у гробу 2 у хумци II окренута је према југу, тј. на десну страну. У гробовима 20 и 21 глава је савијена према грудима, што је уследило, вероватно, приликом засипања гробне јаме земљом, а није последица намерног постављања главе у тај положај. Једино је, по свој прилици, покојнику у гробу 2 у хумци II глава приликом полагања у гроб постављена на лево рамо.

Положај руку покојника је разноврстан. У једном броју гробови руке су прекрштене на струку, односно, савијене у лакту под правим углом (гробови: 8, 11, 14, 16, 17, 20, 21, 26, 48, 49, 50, 52 у хумци I и гроб 1 у хумци II), или на карлици (гробови: 5, 6, 15, 31, 32, 33, 34, 37, 41, 43, 55 у хумци I и гроб 2 у хумци II). Код два покојника у гробовима 2 и 29) десна рука је на грудима, а лева на струку, док код покојника у гробовима 10, 27, 28 и 47, лева рука на грудима, а десна на струку. Код покојника у гробу 24 десна рука је на струку, а лева на карлици, а код покојника у гробу 4 обратно, лева на струку, а десна на карлици. У гробовима 1 и 3 у хумци I и у гробу 3 у хумци II, покојницима су руке прекрштене на грудима.

Од описаних положаја руку, одступају покојници у гробовима 1 и 5 у хумци II. У гробу 4 покојнику је лева рука положена на карлици, а десна је незнатно савијена у лакту и шака постављена на десни бедрени кош. Покојнику у гробу 5, лева рука је на грудима, а десна савијена у лакту под оштрим углом и шака постављена испод браде.

Што се положаја ногу тиче, оне су, углавном, опружене и паралелне. Само у два гроба, положај ногу је другачији. У гробу 4 у хумци II лева нога покојника је савијена у колену и избачена у спољашњу страну. У гробу 26, такође, лева нога је савијена у колену али на унутрашњу страну.

У одређеном броју гробова није се могао констатовати положај скелета. Тако је скелет у гробу 18 очуван само до струка, у гробу 20 су очуване само ноге, гроб 9 је лоше очуван, а један број гробова садржи не само фрагментоване лобање, констатоване као самостални налази, већ и облутцима каменог плашта хумке, или уз скелете. (гробови: 7, 13, 19, 25, 30, 30а, 39 и 51). Лобање констатоване уз скелете (обележене као гробови 4а, 5а, 10а, 49а) одраслих особа, припадају деци. Међутим, из гробних записника и теренског дневника није било могуће закључити да ли се ради о двојним гробовима или су оне само остаци погинулих међених скелета. Сасвим је могуће да се ради и о двојним гробовима у којима су сахрањиване мајке са децом. Сигурно двојни гробови су само гроб 49 у хумци I и гроб 4 у хумци II. У гробу 49, на карлици скелета који припада одраслој особи, констатовани су остаци лобање и одојчета, која је означена као гроб 49б. Уз покојницу у гробу 4 хумци II

На истраженим скелетима некрополе на *Латинском гробљу* н извршена антрополошка анализа, па се не може говорити о антрополошким карактеристикама умрлих. Међутим, оно што се да закључи на основу теренског рада и документације је велика смртност деце. 57 истражених гробова, 26 припада деци, одојчадима и деци до се година. Деца су, углавном, укопавана плиће од одраслих особа, 0,43 до 1,07 м, док се дубина укопа одраслих особа креће од 0,99 до 1 метар.

Како се види из описа гробова, прилога је веома мало. Од гробова, само у девет су нађени прилози (у гробовима 2, 5, 6, 14, 27 и 47 у хумци I и 2, 4 и 5 у хумци II). Дугмад су најбројнија и нађено их је укупно 16. Нађено је, углавном, по једно дугме у шест гробова, по два су била у три гроба и само у једном гробу су била четири дугмета.

Од укупно 16, десет дугмади је једноставног лоптастог облика. Свако од њих је састављено из две, хоризонтално спојене половине, чијој горњој страни је петља од бронзане жице. (Т. I, 4, 5,; Т. II, 4). Изузетак представља дугме нађено у гробу 4 хумке II, које је сребрно и већих димензија (Р-1, Х-1,8 см), (Т. II, 4), сва остала су бронзана мања (Р од 0,5 до 0,7 и Х око 1 см).

Следећих четворо дугмади су истог облика као и претходна, с тим што на доњој полукалоти имају псеудогранулирано зрно изведено истовремено са пресовањем доње калоте. (Т. I, 1, 3). И ова дугмад су сличних димензија, пречника око 0,5 и висине 1 см. Само једно дугме које је позлаћено, има на врху доње полукалоте 4 грануле, три аплициране уз и једна на врху полукалоте. (Т. II, 5).

Судећи по месту налаза, дугмад нађена на *Латинском гробљу*, су била су за закопчавање разреза на грудима и рукавима. За њихово временско опредељење, аналогije налазимо у непосредној близини: некрополи уз Петрову цркву, остави накита са Трговишта, гробовима цркве на Трговишту, Латинској цркви у Постоњу,⁵ као и на другим локалитетима у Србији.⁶ Дугмад са свих тих локалитета оквирно датирају у XV век, а М. Љубинковић дугмад из оставе откривене у Петрову купљу и она код Петрове цркве датирају у другу половину XIV и почетак XV века.

У гробовима 4 и 5 у хумци II, у пределу груди и подлактице нађено је још осам ливених дугмади. Седам дугмади има коцкасто тело чији су углови засечени. (Т. II, 2, 7). На све четири стране се налази орнамент у виду четири урезана кружића. На доњем делу коцке четири псеудогранулирана зрна, а на горњем делу је пласнута петља проширена при врху где је и већи кружни отвор. Петље су ливене истовремено са телом и псеудогранулама које су накнадно избрушене. Висина дугмади је 1,5 см, а једна страница коцкастог тела 0,4 см. Све су урађена од бронзе, са изузетком једног које је позлаћено и нађено са четири лоптаста дугмета без украса у гробу 5 хумке II. Преостала шест дугмади је нађено у гробу 5 хумке II у ком је била сахрањена мајка са дететом. Истој покојници припада и већ описано веће сребрно

Како је већ речено, ових осам дугмади је нађено на месту су могла да буду у функцији закопчавања одеће. Међутим, стиче утисак да су пре могла да служе као украс на одећи, јер су доста мала и уска да би могла да служе за закопчавање. Ближе аналогije за дугмад за сада нису нађене, а с обзиром на чињеницу да су нађена једно са лоптастим дугмадима и бронзаном иглом и она се могу од делити у исто време.

Игла која је нађена у гробу 4 хумке II, урађена је од танке бронзане жице и имала је малу лоптасту главу (која недостаје), дужине 1,5 см. (Т. II, 8). Нађена је поред лобање и вероватно је служила за причвршћивање мараме. Игла се оквирно може датовати у XV век, а на основу сличних из некрополе у Ариљу, Миријеву, Петровој цркви.

На некрополи *Латинско гробље* су нађена и два прстена. Прстен у гробу 27 нађен је на средњем прсту леве руке. То је, уствари, наушница типа карике са коленцима, тј. имитација наушница са два градира коленца. (Т. I, 6) Урађена је од бронзане жице са отвореним крајевима и са намотајима бронзане жице. око карике Аналогне наушнице су налажене на бројним некрополама XI—XII века, на пример на некрополи у Трњанима.⁸

Истом периоду би припадао и прстен из гроба 47. Прстен је од бронзе са једноставно ливеном кариком, проширених рамена и елипсоидно профилисаном главом. (Т. II, 1). Од украса има само по два паралелна косих плитких уреза, један наспрам другог на рамену. Сличан прстен је нађен у цркви Св. Николе на локалитету Варош и датован је у XII век.⁹

Што се тиче прстења нађеног на некрополи *Латинско гробље*, се ни у ком случају не могу датовати у XII век, из разлога јер је у оба гроба, поред прстена, нађено и по једно оштећено лоптасто бронзано дугме. Како је већ речено, дугмад се датују у крај XIV и XV века. На основу тога, може се закључити да су оба типа прстена или уопште гој употреби на нашем подручју или су, што је вероватније, у секундарној употреби и да се временски могу датовати као и дугмад.

На основу свега изнетог, средњовековна некропола на локалитету *Латинско гробље* у селу Глоговику временски би могла да се определи у крај XIV и XV век.

НАПОМЕНЕ

1. Ископавањима је руководио проф. Д. Срејовић, а екипу су чинили: Д. Алексић, М. Слађић, М. Јефтић и студенти археологије С. Драшковић, С. Тодоровић, Д. Милошевић и Б. Бојанић.

2. Радовима су руководили проф. Д. Срејовић и др З. Летица, док су екипу чинили: М. Слађић, М. Јефтић и студенти археологије Д. Јацановић, В. Богосављевић, П. Лутовчић, повремено Д. Премовић — Алексић.

3. Др З. Летица, *Пешић у бронзано и гвоздено доба*, Старица, књига XXXIII, Београд 1982., 9—16.

4. Др З. Летица, нав. дело

6. Г. Марјановић — Вујовић — Г. Томић, *Накит на тлу Србије*, Београд 1982., (каталог изложбе); М. Цуњак — Ч. Јордовић, *Некрола цркве св. Ахилија и откривени кретни налази*, Саопштења XIV, Београд 1982., 235; М. Ђоровић — Љубинковић, *Проку налаз српског средњовековног накита*, Зборник радова Народног музеја I, Београд 1963.,

7. М. Цуњак — Ч. Јордовић, нав. дело, 236; М. Бирташевић, *Средњовековна некропу Миријеву*, Београд 1960., Т. XV; М. Ђоровић — Љубинковић, нав. дело, Т. XVII, сл.

8. Г. Марјановић — Вујовић, *Трњане*, Београд 1984., 86.

9. В. Babić, *The report on the old Slavic findspots in Macedonia*, *Balkanoslavica* 4, 1975, sl. 15.

Dragica Premović — Aleksić

The middlages necropolis in locality the latin grave-yard in village Glogovic

Three graves in which the inhumation was carried on during a longer period were researched in locality called latin grave-yard in village Glogovic. Five inhumation horizons are registered. The first horizon consists of graves digged during middle bronze age. The second horizon is dated in between 1000 and 900 b.c., the third about 700 b.c. while the fourth horizon of inhumation belongs to the last period of iron age.

Fifth horizon of inhumation which is the theme of this work belongs to the middle ages. The dead buried in this period are directly lying on the ground with or without gravel construction or coffin. Small number of graves had additions where buttons dating by the end of the XIV the beginning of the XV century are found. There is a specific find of two brooches which could date to the XII century in the meantime, condition of the discovery do not allow such a dating which brings us to conclusion that they are second hand use.

That such shapes of rings could be in longer use in our region is confirmed by the discovery that they are second hand use.

The fifth period of inhumation in locality the latin grave-yard according to the gravel additions could be dated at the end of the XIV century or the beginning of the XV-th century.

Др Србољуб Живановић

ОСНОВНЕ АНТРОПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СКЕЛЕТА ИЗ НЕКРОПОЛЕ ЦРКВЕ 1 У ТРГОВИШТУ

У оквиру систематских антрополошких проучавања скелетних татака Срба вршено је проучавање скелета из некрополе цркве 1 у трговишту. Проучавање скелета је вршено истовремено како су се одвијала археолошка ископавања на овом терену у периоду од 1972. до 1973. године.²¹ У току ископавања којима је руководио професор В. Јовановић откривен је 361 гроб, као и више група костију нађених у гомили, које су садржавале остатке више особа. Испитивана некропола цркве 1 антрополошком погледу представља до сада највећи појединачни нађени скелет који су припадали српској популацији.

И поред бројне литературе о Србима и њиховом насељавању у крајеве у којима данас живе, или које су насељавали у прошлости, увек нема довољно, сигурно утврђених историјских чињеница које би могле дати нешто тачнију слику о насељавању Срба у Панонску низину и Балканско полуострво.²⁴ Још мање података има о физичком изгледу и основним антрополошким карактеристикама Срба који су од VI века па надаље, у мањим или већим групама надирали на територију данашње Југославије. Знамо да стара српска и друга словенска племена налазе у наше крајеве у више таласа. Ту налазе бројне староседеоце, а оно становништво које је пре њих запосело те крајеве. Уз њих долазе и друге групе несловенског порекла. У овој великој сеоби народ Срби су на територијама које су населили превагнули бројем или културом, или пак културом, потиснувши или покорили остало становништво, са којим су се мешали и постепено стопили, да би коначно формирали у антрополошком смислу данашњи српски народ. Проучавање историје српског народа и његове прошлости и еволуције врши се вишеструко помоћу разних грана науке. Антрополошко проучавање скелетних татака Срба из разних некропола може том свеобухватном проучавању додати одређени допринос. Неке антрополошке карактеристике остатака скелета могу у извесним случајевима да пруже податке о правцима миграција тања појединих група Срба, о расним утицајима које је вршило старо седелачко или неко друго раније или истовремено придобило становништво са којим су се Срби мешали. Све то може даље да објасни настанак и формирања савременог српског народа. Просечне антропометријске

и распоном вредности одговарају распону варијација осталих словенских популација, али се увек могу уочити и одређене карактеристике специфичне за скелете Срба. Те карактеристике нису увек сасвим изражене и лако уочљиве.¹⁰ Далеко боље резултате добијамо проучавањем појединих морфолошких и епигенетских карактеристика лобања и других делова скелета удова, које сигурније указују на одлике скелета одређене популације. За проучавање морфолошких и епигенетских карактеристика скелета потребно је имати на расположењу већи број скелета, као што је случај са некрополом цркве 1 у Трговишту, да би се добила веродостојна слика популације, која даље може да се упоређује са карактеристикама скелета из других некропола и других популација. Ово је посебно важно када се проучавају популације које су живе на истој територији, али у различитим периодима.²⁷

У антрополошкој литератури су познати подаци о основним антропометријским мерама и индексима старих словенских популација који су кости нађене у другим словенским земљама. Слична проучавања извршена у већим размерама на територији Југославије (са изузетком словенске некрополе у Птују, која датира у други период у односу на некрополе у подручју Раса), па проучавање некрополе цркве 1 у Трговишту представља у извесном смислу пионирски рад на овом пољу. У подручју Раса су, поред наведене некрополе, истражени бројни налази скелета из Тутина, Дежеве, Пећине у подграђу Раса, као и старе српске некрополе у Врбасу, Кладову (Вајуга), Трњану код Пожеге, селу Попама у Ариљу.^{4, 8, 10, 13, 14, 28} У свим овим некрополама су пронађени скелетни остаци Срба, али је укупан број скелета био релативно мали за ширу статистичку обраду података. Некропола цркве 1 у Трговишту је знатно већа, па њено проучавање даје поузданије резултате.

За проучавање антрополошких карактеристика скелета Срба важно је познавати одговарајуће карактеристике скелета староседелачког становништва палеобалканског порекла, које је имало многе одлике италијанског мањонаца. Исто тако је важно и познавање антрополошких карактеристика оних популација које су заједно са Србима или нешто пре него после стигле на Балкан. За сада су нам познате основне антрополошке одлике палеобалканског становништва на основу проучавања Кроманијонаца са Падине у Бердапу⁵ и неких других налазишта у истом подручју (Лепенски Вир, Хајдучка Воденица, Власац, итд.).^{6, 25, 26} У Панонској низији су испитивани остаци скелета Авара и то је вероватно најдетаљније проучена популација у овим крајевима.³ Проучене су и извесне некрополе Германа.

Некропола цркве 1 у Трговишту даје многе, изузетно корисне податке о антропометријским и епигенетским карактеристикама Срба и пружа неопходну грађу за упоредна антрополошка проучавања, не само старих тако и савремених српских популација.

Материјал и методе

Некропола цркве 1 у Трговишту налази се на брду Оцеву на

више особа чији су гробови били поремећени вероватно услед пропадања гробља ради нових сахрањивања. Антрополошким прегледом у овој некрополи идентификовано укупно 487 особа. Ископавања су шена у периоду од 1972. до 1985. године.

Приликом ископавања остаци скелета су чишћени на месту на- за, учртани у планове и фотографисани. У извесним случајевима врш је и извесно антрополошко мерење када се за тим указала потреба. С лети су затим подизани, кости очишћене и опране водом, а затим су не и пренесене у приручну теренску антрополошку лабораторију р даљег, детаљнијег антрополошког прегледа, мерења, утврђивања еп нетских карактеристика и вршења полеопатолошког прегледа.¹⁶ Са и сних скелета је узимано ткиво пре прања костију ради покушаја о бивања крвних група.¹¹ Поједини примерци костију пренети у антр лошку лабораторију у *Department of Anatomy, The Medical College of Bartolomew's Hospital u Londonu* ради детаљнијих рендгенолошких и леопатолошких испитивања. Апсолутно датовање пробних примерака стију помоћу радиокарбонске методе вршено је у Истраживачкој л ралорији Британског музеја у Лондону.

Антропометријска мерења костију су вршена класичним инс ментима и методама које је описао Мартин,²² док је антрополошки глед такође вршен Мартиновим методама уз извесне модификације а ра у случајевима када се за то указала потреба.² Палеопатолошки глед је вршен савременим методама које се примењују у испитив остеолошког материјала.^{7,9,12} Резултати палеопатолошког прегледа сва скелета уношени су у антрополошки записник. Поједини резултати у чавања скелета објављивани су сукцесивно у току ископавања и у чавања некрополе, док се укупни резултати антропометријског и ниометријског мерења и израчунавања индекса, као ни резултати генетског утврђивања карактеристика нису могли објавити пре него је било завршено проучавање свих ископаних скелета, јер је било требно статистички обрадити податке. Статистичком обрадом су утв не просечне вредности мера и индекса, варијације појединих вредно и стандардна девијација.

Резултати

Систематским антрополошким проучавањем остатака људских стију нађених у гомилама и у 361 гробу одређени су остаци укупно особа. Већина скелета је нађено у веома оштећеном стању, јер је те у коме је вршено укопавање умрлих веома неповољан за очување летних остатака. Земља је каменита и шљунковита, а гробови релати плитки. Од појединих скелета су остали само ситни фрагменти кост док су многе дуге кости имале таква оштећења окрајака да се није гло извршити веродостојно мерење карактеристичних димензија. Н чито су били оскудни остаци скелета деце. У приличном броју случа

Табела 1

Пол и узраст скелета (N = 487 скелета)

Пол	Infans I		Infans II		Juvenilis		Adultus		Maturus		Senilis I		Senilis II	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
Дечји	90	18.48	49	10.06	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мушки	—	—	—	—	11	2.26	19	3.90	104	21.36	60	12.43	7	1.44
Женски	—	—	—	—	13	2.67	28	5.75	42	8.62	28	5.75	2	0.41
Непознат	—	—	—	—	6	1.23	7	1.44	17	3.49	4	0.41	—	—
Укупно	90	18.48	49	10.06	30	6.16	54	11.09	163	33.47	92	18.48	9	1.85

Из наведених података видимо да је смртност деце и омладине била веома велика. Једна трећина становништва је умирала до 14 не старости. Деци до 7 година припадало је укупно 18,48% скелета деци од 7 до 14 година 10,06%. Ако се овом броју дода 6,16% деце рије од 14 година и 11,09% млађих особа, онда произилази да је 45% скелета припадало деци и омладини. Са друге стране, видимо да је у некрополи нађено свега 18,48% скелета старијих особа и 1,85% скелета веома старих особа, што укупно чини једну петину или 20,33%. Од две петине је умирало јако рано, а само је једна петина успела дочека старост. Највећи број скелета је припадао старосној групи старих особа. Таквих скелета је било 33,47%.

Када се изузму скелети деце и скелети одраслих особа за које пол није могао веродостојно утврдити, онда се види да су жене умрале раније од мушкараца. Свега 0,41% жена или пак једна на више од једне жена је умирала у дубокој старости, док је број тако старих мушкараца био три пута већи, или 1,44%. И у зрело доба је било међу умрелима само 5,72% жена према 12,32% мушкараца. Произлази да су жене умрале млађе и живеле знатно краће. Иако је у овој некрополи било оштећених скелета на којима није могла бити тачно постављена димензија за пола, и поред чињенице да се некропола простирала на нешто већем терену од истраженог, ипак се основни закључци добијени испитивањем оволиког броја скелета могу прихватити као карактеристичне за целу некрополу.⁹ Просечан животни век је био кратак, смртност је била велика, а жене су живеле знатно краће од мушкараца.

Телесна висина

Израчунавање телесне висине, вршено помоћу Пирсонових формула⁸ емпиријских формула на основу максималних дужина дугих костију удова дало је резултате који могу да се упоређују са налазима из других спрских некропола, који су добијени израчунавањем на истом материјалу. Резултати израчунавања телесне висине одраслих особа сахрањених у овој некрополи су следећи:

које нису карактеристичне. Највећи број мушкараца је био висок међу 160 и 172 цм. Просечна висина је износила 166 цм. Жене су ниже од мушкараца. Разлика између највише и најниже жене је била 20 цм, односно распон варијација вредности се кретао од 14 до 169 цм. Највећи број жена је био од 153 до 161 цм висок, а просечна висина жена је износила 157 цм.

Табела 2

Телесна висина

Пол	N	M	SD	SE	Распон
Мушки	99	166.04	6.18	0.48	152.7—
Женски	39	157.23	4.63	0.37	149.3—

Упоређујући просечну телесну висину израчунату за скелетне некрополе цркве 1 у Трговишту са одговарајућим вредностима нађеним у другим српским некрополама видимо да распон варијација и просечне вредности сасвим одговарају налазима на Трговишту. Извесне разлике које могу да се запазе у појединим случајевима могу се протумачити релативно мањем бројем скелета нађеном у другим некрополама. Просечна висина мушкараца у српским некрополама је износила у Трговишту 164,30 цм; у Врбасу 163,11 цм; у Вајуги 167,64; у Ариљу 167,96; у Дежеви 168,36 цм; у Попама 169,41 цм. Просечна висина жена је износила у Трговишту 154,80 цм; у Врбасу 142,86 цм; у Вајуги 151,84 цм; у Ариљу 155,43 цм; у Дежеви 162,60 цм; у Попама 155,95 цм.^{4,28} Посматрајући телесну висину сеоског становништва које сада живи у подручју некрополе 1 видимо да се телесна висина становништва углавном није изменила од времена коришћења ове некрополе за сахрањивање до данас. Некрополе цркве 1 у Трговишту је и по вредностима просечне телесне висине карактеристична за српску популацију.

Краниометријске мере и индекси

Краниометријска мерења су вршена само на добро очуваним скелетима одраслих особа, после постављања дијагнозе пола и узраста. Вредности лобања није било много, али су зато добијени прецизни резултати. Распон варијација појединих краниометријских мера и индекса је мањи, а добијене средње вредности и стандардне девијације сасвим одговарају подацима добијеним из других српских некропола. Апсолутне вредности појединих димензија лобања немају неки посебан значај за утврђивање карактеристика популације, па се зато наводе само просечне вредности и распон варијација. За утврђивање антрополошких карактеристика

Табела 3

Краниометријски индекси

Пол	Мушки				Женски			
Индекс	N	M	SD	Распон	N	M	SD	Распон
Кефалични	35	85.40	4.25	76.24—94.61	14	86.41	6.32	76.11—9
Дужинско-ширински	28	91.84	5.64	77.14—101.38	10	93.21	5.37	81.03—9
Висинско-дужински	26	78.19	3.40	71.58—84.30	10	79.74	5.64	71.43—9
Висинско-ширинско-дужински	25	84.69	4.28	76.61—96.11	9	84.53	5.50	76.19—9
Лични	7	86.11	7.00	76.11—98.40	—	—	—	—
Горњо-лични	10	54.82	6.00	46.92—66.10	2	—	—	51.20—5
Носни	14	51.50	6.25	39.34—60.47	8	50.56	6.38	39.62—6
Орбитални	20	80.58	5.82	71.11—90.00	10	80.39	3.65	73.68—8
Непчани	17	81.50	8.03	59.25—93.88	6	87.61	6.62	80.00—9

На основу средњих вредности краниометријских индекса мож закључити да су лобање мушкараца биле јако кратке или хипербр кране; релативно ниске или тапеинокроне или ортокране. Дужинско-дебљинско-ширински индекс показује да су лобање биле средње висине или мезосемичне. Лице је било средње ширине или мезопрозоично или мезосемично. Горњи део лица је такође био средње ширине или мезен. Према класификацији коју је дао Брока (Вросса) нос је био средње ширине или мезорин. Улази у очне дупље су били средње ширине или мезоконхи. Лице је било средње ширине или мезостафилино. Просечне вредности индекса лобања женског пола показују сличне карактеристике, али су лобање жена биле нешто више од мушких и непце им је било нешто ц

Упоређујући просечне вредности и стандардно одступање краниометријских индекса испитиваних лобања из Трговишта са налазима у другим српских некропола види се да наведене вредности сасвим варирају налазима у тим некрополама. Кранијални индекс је на примјер некрополи цркве 1 износио 85,40 за мушке и 86,41 за женске лобање сасвим одговара распону варијација у другим српским некрополама. Вредности су у ствари веома сличне по свом апсолутном износу. Тај кранијални индекс износио за мушке лобање у Врбасу 78,95; Трговишту 76,73; Ариљу 84,91; Попама 88,24; Дежеви 82,04; Вајуги 79,11 и Копању (Марија Колебата) 83,90.^{4,28} Код лобања женског пола одговарајуће вредности су износиле у испитиваној некрополи у Трговишту 86,41 а у

Број лобања измерен у Трговишту је далеко већи од броја лобања у другим некрополама, па је зато разумљиво зашто се средње вредности из других српских некропола групишу око средње вредности нађене у Трговишту. Сличне закључке можемо извући упоређењем вредности тих краниометријских индекса.

Иако је број лобања жена био знатно мањи од броја лобања караца, ипак нису запажене неке знатније разлике у просечним вредностима и распонима варијација индекса главе и лице између по

Антропометријске мере и индекси дугих костију удова

Антропометријска мерења линеарних и обухватних димензија дугих костију удова вршена су само на добро очуваним костима, тако да су добијени прецизни резултати. Мерење је вршено уствари на костима на којима су димензије могле бити релативно тачно утврђене, али се изнети резултати односе само на димензије добро очуваних костију у чију се вредност не може сумњати. Зато се добија утисак да се посматрају резултати наведени у табели да је број испитаних мерених костију био мали. Резултати израчунавања антропометријских индекса изнети су у табели (Табела 4).

Индекси дугих костију горњих удова обично јако варирају међу различитим популацијама, а постоје и знатне разлике између костију леве и десне руке.⁹ Резултати изнети у наведеној табели односе се на

Табела 4 Антропометријски индекси горњег уда

Пол	Мушки				Женски			
Кост и индекс	N	M	SD	Распон	N	M	SD	Распон
<i>Humerus</i>								
Попречног пресека	27	77.13	7.09	63.33—91.03	10	74.58	11.15	65.30—
Дужинско-дебљински	25	20.94	2.15	14.40—24.63	11	19.21	1.00	17.51—
<i>Radius</i>								
Дужинско-дебљински	23	18.80	1.75	16.05—22.00	4	17.34	1.45	15.31—
Дијафизног пресека	23	73.09	6.93	65.00—94.74	5	66.78	9.13	55.56—
Дужинско-ширински	21	14.52	1.10	13.36—16.10	5	13.98	0.43	13.50—
<i>Ulna</i>								

десних руку. Просечне вредности индекса и распони варијација у пуности одговарају вредностима добијеним испитивањем скелета из тих српских некропола. Индекс попречног пресека раменице код старих Словена износи у просеку 85,58 код мушкараца и 77,80 код жена.² На раменицама из некрополе цркве 1 овај индекс је нешто мало мањи и код оба пола. Дужинско-дебљински индекс рамењаче, који показује даље мање индивидуалне варијације сасвим одговара вредностима познатим за старе Словене, код којих износи 19,90 код мушких и 19,50 код женских рамењача.²

Дужинско-дебљински индекс жбице који одређује масу кости највећи код Неандерталца, а најмањи код савременог становништва. Код савремених становника Југославије вредности овог индекса варирају од 16,66 до 18,85.¹ На испитиваним жбицама из Трговишта нађена је просечна вредност од 18,80 код мушких и 17,34 код женских. Индекс дужине физног пресека жбице у великој мери зависи од развијености унутрашње ивице тела кости, па зато показује знатне индивидуалне варијације. Код савремених становника Југославије овај индекс износи у просеку 69,41.¹ На жбицама скелета мушког пола из Трговишта нађена је просечна вредност од 73,09, а на жбицама жена 66,78, што одговара рану варијација за становништво српског порекла, али истовремено показује и на већу робусност жбица мушкараца у некрополи цркве 1.

Дужинско-дебљински индекс лакатне кости, који код старих Словена износи код мушкараца 19,90, а код жена 19,50 имао је на скелету из Трговишта нешто мање вредности и износио у просеку 17,17 код мушких и 15,57 код женских лакатних костију. Према томе и лакатне кости су биле релативно робусније у односу на савремено становништво. Вредности антропометријских индекса других костију доњих удова изнети су у следећој табели (Табела 5).

Иако су разлике између димензија леве и десне ноге мање у поређењу са димензијама руку, јер је оптерећење обе ноге веома слично, ипак су овде изнети индекси који се односе на десну ногу. Од свих индекса доњих удова одабрани су као најкарактеристичнији пилас-трични индекси.

Табела 5 Антропометријски индекси доњег уда

Пол	Мушки				Женски			
	N	M	SD	Распон	N	M	SD	Распон
<i>Femur</i>								
Пилас-трични	53	92.44	8.26	76.60—117.20	27	97.00	11.53	64.19—117.20
Платиметрични	52	87.38	11.61	67.50—116.66	30	88.02	17.78	71.43—116.66
<i>Tibia</i>								
Кнемични	52	76.43	7.65	61.10—93.50	35	72.71	7.87	57.58—93.50

и платимерични индекс бутних костију и кнемични и дужинско-дебљински индекс голењача. Вредности пиластричног индекса показују велику варијацију код појединих раса и народа. Познато је да је овај индекс код старих Словена углавном око 105, док код прецентнијег становништва показује знатно ниже вредности. Просечне вредности овог индекса на скелетима из Трговишта износе 92,44 за мушке и 97,00 за женске бутне кости и више одговарају налазима код савременог српског становништва. На основу просечних вредности платимеричног индекса који се израчунава из костица из Трговишта износио 87,38 на мушким и 88,02 на женским кнемичним костима можемо закључити да су ове кости биле еуримеричне. Просечне вредности су нешто ниже код савременог српског становништва у односу на кости из Трговишта, али запажене разлике су мале.²

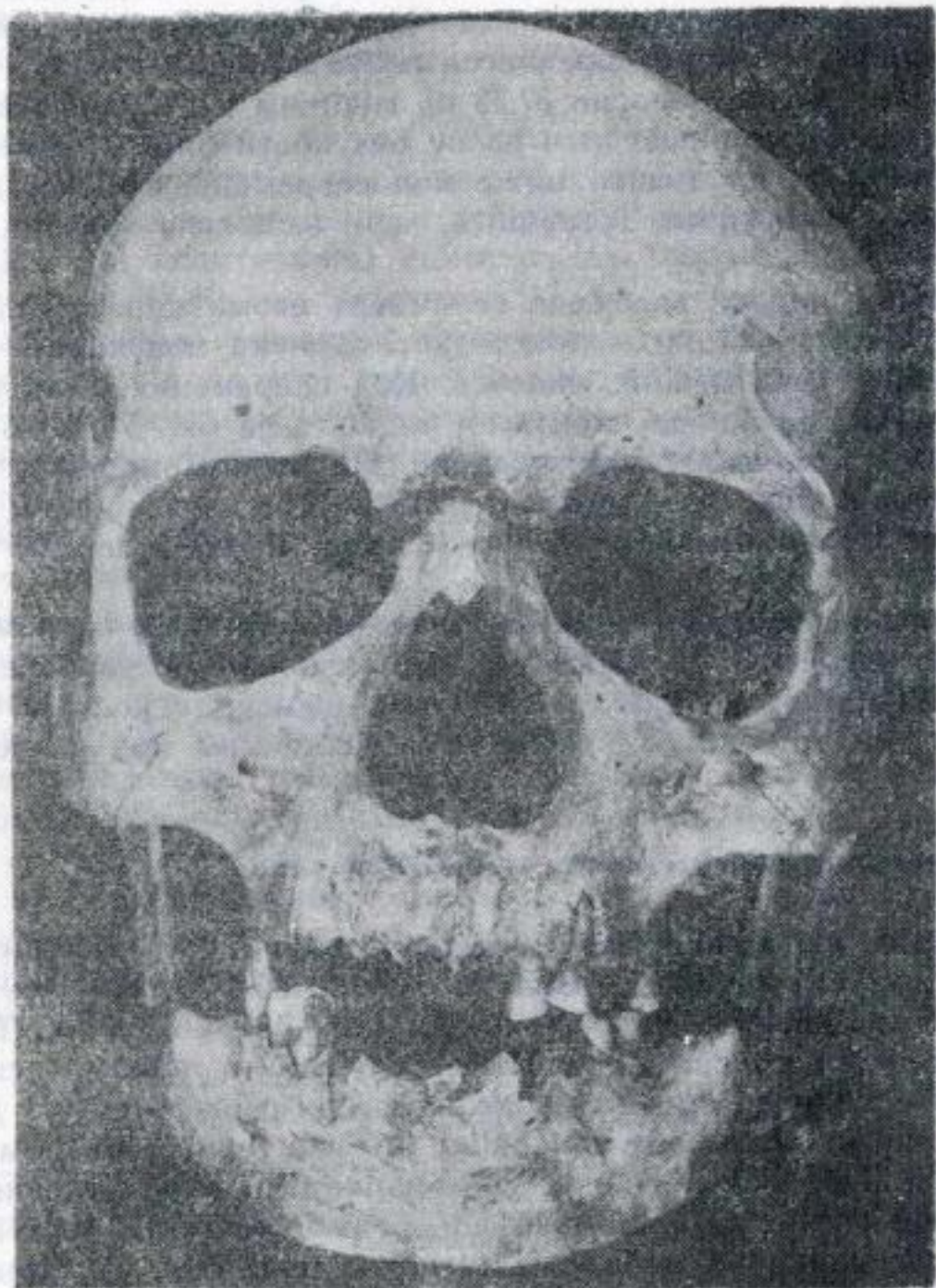
Кнемични индекс голењаче се сматра веома карактеристичним за проучавање антрополошких карактеристика неке популације и спада у најчешће испитиваних индекса. Код савремених становника Југославије просечна вредност кнемичног индекса је око 75, што говори о томе да су те голењаче углавном еурикнемичне. На бутним костима из Трговишта кнемични индекс је у просеку износио 76,43 на мушким и 72,1 на женским бутним костима. Ово показује да су и ове голењаче биле кнемичне.²

Дужинско-дебљински индекс голењача који код савремених Словена има просечну вредност од 20,20 износио је на голењачама из Трговишта 21,12 код мушких и 20,59 код женских костију. Наведене вредности су веома сличне вредностима добијеним код савременог српског становништва.²

Морфолошке и епигенетске карактеристике

Проучавањем лобања из некрополе цркве 1 у Трговишту је уочено да је код свих лобања надвећно испупчење (*torus supraorbitalis*) средње величине. Према класификацији коју је дао Брока (Вросса) лобање мушког пола су спадале у II до IV групу, а лобање женског пола у I до III групу. Средње чеono испупчење (*Glabella*) је увек било у ниском положају код оба пола. Ово испупчење је код мушкараца било углавном средње величине а код жена је било мало до средње величине. Чеоне кривине биле боље изражене на лобањама женског пола (Сл. 1). Приликом антрополошког проучавања није запажена вештачка, заживотна деформација ни једне лобање, мада је посмортално долазило до великог деформисања. Сагитална елевација лобање је нађена само у два случаја, веома малом степену. Затиљна кврга (*Protuberantia occipitalis externa*) је недостајала или је била слабо изражена. Сам потиљачни гребен обично јављао у виду гребенасте, јаче развијене попречне линије. Спиралност затиљног предела је била слабо изражена. Мастоидни настанци слепоочних костију су на лобањама женског пола били мали, а на лобањама мушкараца обично су били средње величине. Птерион је на лобањама оба пола био у облику латинског слова »Н«. Улази у ову

него ли унапред. Прелаз чела у носни корен је обично био благ, са пим углом између чела и носа. Хрбат је увек био средње величине, рен носа средње широк, а носна бодља мала до средње величине. На једној лобањи није запажен прогнатизам. Вилични гребени нису на ни на једној лобањи. Доње вилице су биле средње величине, релат

Слика бр. 1: Типична лобања из некрополе цркве 1 у Трговишту
Norma frontalis. Бр. лобање 247, Пол мушки

грацилног облика, са средње израженим брадним испупчењем. Тел ње вилице је било средње величине, средње високо и широко, са ком средње дубине. Величина грана је била средње ширине. Зубни ци су били параболични у облику латинског слова »U«. Угао доње це је био туп, а предео виличног угла раван. На неколико лобањашког пола угао је био лако извијен упоље. У пределу брадне бодље

Епигенетске карактеристике лобања

Проучавање стандардних епигенетских карактеристика лобања је је обављено искључиво на добро очуваним лобањама није пока никакве разлике између укупно 35 лобања мушког и 14 лобања женског пола, па се тако изнети збирни резултати односе на укупно 49 лобања. Утврђене су следеће карактеристике:

Слика бр. 2.: *Norma lateralis* лобање бр. 247.

1. *Linea nuchae suprema* одсутна у 95.92%,
2. *Os suturarum* на Λ -и одсутна у 91.84%,
3. *Ossa suturarum* у задњем пределу присутне у 93.88%,
4. *Foramen parietale* присутан лево у 87.76% и десно у 89.80%,
5. *Os suturarum Bregmae* присутна у 2.04%,
6. *Sutura metopica* присутна у 12.24%,
7. *Ossa suturarum suturae coronalis* присутне у 2.04%,
8. *Os epiptericum* обострано одсутна у 100%,
9. *Sutura fronto-temporalis* одсутна обострано у 100%,
10. *Os incisurae parietalis* обострано недостаје у 100%,
11. *Os Asterion-a* одсутна обострано у 100%,
12. *Torus auditorius* одсутан лево у 81.63% и десно у 81.63%,
13. *Foramen Huschkae* одсутан обострано у 100%,
14. *Foramen mastoideum exsuturale* обострано одсутан у 18.37%,
15. *Foramen mastoideum* постоји обострано у 16.33%.

18. *Tuberculum precondyloideum* присутан обострано у 12.24%.
19. Удвојен предњи кондиларни канал обострано постоји у 2.04%.
20. Непотпун *Foramen ovale* постоји обострано у 2.04%.
21. Отворен *Foramen spinosum* постоји обострано у 100%.
22. Форамина палатина минора постоје по 2 са сваке стране 100%.
23. *Torus palatinus* одсутан у 100%.
24. *Torus mandibularis* одсутан у 100%.
25. *Foramen zygomatico-faciale* присутан обострано у 91.84%.
26. *Supraorbitalni* отвор обострано присутан у 100%.
27. *Foramen frontalis* обострано присутан у 100%.
28. *Foramen ethmoidale exsuturale* постоји обострано у 2.04%.
29. *Foramen ethmoidale posterius* постоји обострано у 24.49%.
30. *Foramen infraorbitale accessorium* постоји обострано у 2.04%.

Ове епигенетске карактеристике сасвим одговарају налазима скелетима из других српских некропола истог периода.

Метопизам

Питање појаве метопичног шава (*Sutura metopica s. frontalis*) међу леве и десне половине љуске чеоне кости још није решено.¹⁵ чеће се сматра да се ради о ембрионалном поремећају развоја скелета лобање у току II месеца интраутериног живота. Према другим теоријама овај шав представља наследну појаву. Неки аутори сматрају да појаве шава долази услед брахикефализације лобање. Изражено мишљење да се он чешће јавља код жена које су рабале веома младо. На скелет није успео потпуно да окошта. Сматра се да и неко обојено или поремећај метаболизма у периоду развоја скелета може да доведе до изостајања срастања љуске чеоне кости. Познато је да је чеонички чешћа појава код старијих у односу на савремене популације.¹⁵

Појава метопизма је посматрана на 35 лобања мушког пола. Напажено је да је шав постојао у 8,57%. На лобањама женског пола, иако је истина било свега 14, шав се јављао чешће и нађен је у 28,57%. Сматране заједно мушке и женске лобање показују појаву метопизма у 14,29%. Иако су ови резултати карактеристични за испитиване лобање, треба их прихватити са резервом, јер се ради о релативно малом броју лобања.

Прекобројне кости шавова лобање

Прекобројне кости у појединим шавовима лобање, затыљном и поочним пределима биле су релативно честа појава на испитиваним лобањама, што се може видети из наведених епигенетских карактеристика. Настајање ових костију је најчешће последица поремећаја интраутериног окоштавања у периоду развоја лобање који доводе до изостајања срастања секундарних центара окоштавања са примарном костоу.

Две лобање монголске расне групе

У току испитивања скелета из некрополе цркве 1 у Трговишту нађене су две лобање, са остацима посткранијалног скелета које по јим расним карактеристикама и антрополошким одликама изразито дарају од основних словенских карактеристика осталих лобања. И се о две особе које нису припадале осталој популацији Трговишта лобање су поседовале исте антрополошке карактеристике. Највероватније се ради о блиским крвним сродницима, можда о мајци и кћери. Скелет број 38 је припадао млађој (*adultus*) особи женског пола, а скелет број 39 је припадао зрелој особи (*maturus*) такође женског пола. Старија жена је имала обострано урођено ишчашење кука, са деформацијама горњих краја крајних костију. Надвећни луци на обе лобање су били једва изражени (*Brocca I*). Глабела је била сасвим мале величине, топични шавови су срасли. Чеоне кврге су биле добро изражене, запажена сагитална елевација лобања. Затиљни пребен је недостајао на обе лобање, а затиљне кврге су биле сасвим незнатне. Запажена је слабо издвојена доидална спљоштеност средњег степена. Није било прекобројних шавова ни кости Инка. Мастоидни наставци слепоочних костију били средње величине. Птерион је био у облику латинског слова *U*. Улази у очне дупље су били симетрични на обе лобање и квадратног облика. Горња ивица улаза у очне дупље је оштра на обе лобање. У њој се налазе чеони усеци. Јабучне кости су биле изразито велике, издвојене у страну (III степен) и унапред (II степен). Прелаз чела у носни корен је био прав, корен носа широк, а хрбат низак, са конкавним филлом и дугачком носном бодљом. Подносне јаме су биле плитке, а очњачке јаме. Није запажена прогнација. На лобањи скелета број 38 који је припадао млађој особи нађена је издвојена Гетеова кост (*processus s. praemaxilla*). Зубни луци су били у облику латинског слова *U*. Доње вилице су биле средње величине, са средње широком горњом и средње дубоким усеком. Тело је било у оба случаја средње величине. Угао је био туп, а предео угла раван. Брадно испупчење је било средње величине. Обе лобање су биле хипербрахикране са индексом од 94 за лобању 38. Лобања 39 је била оштећена па се индекс није могао израчунати. Ова лобања је уствари била вештачки деформисана у животу. Остали индекси лобање 38 износе: орбитални 78,57 (мезокранијални) 93,62 (*brahistafilina*), носни 48,94 (мезорина). Ове вредности показују да се ради о лобањи монголског порекла.

Морфолошке и епигенетске карактеристике дугих костију удова и трупа

Скелет грудног коша и карлице на свим особама мушког пола био је прилично робустан, док је труп жена био грацилнији. Манушине грудне кости је остао издвојен од тела у 28% мушких и 33% словенских особа. Стернални отвор је нађен на три скелета мушког пола, а запажен је издвојен број поремећаја срастања стернебри који је нађен на паније.¹⁶ Карличне кости показују уобичајене полне разлике.

Рамена́че су биле масивне код особа мушког пола, док су на летима жена биле грацилније. Увијеност тела рамена́че је незнатна оба пола. Перфорација лакатне јаме нађена је само на десној раменској скелета број 100, мушког пола.

Полне разлике скелета су уочљивије на костима подлактица. Значајна се да су и жбига и лакатна кост на испитиваним скелетима жена грацилне, док су код мушкараца увек биле масивне и робустне.

Проучавање скелета доњих удова је показало да су бутне кости биле увек масивне, а угао између врата и тела кости туп, док је на осталим костима жена угао био више прав и ове кости су биле знатно грацилније. Трећи трохантер је нађен у 33% мушких и 29% женских доњих костију, што је нешто већи проценат од учестаности појаве ове костне бугорке код рецентног становништва наших крајева. Задњи гребен бутне кости (*Tuberositas femoris*) је увек био добро изражен на костима мушког пола, док је у 28% бутних костију жена био добро, а у преосталим случајевима слабо изражен. Голења́че и лиша́чае су биле масивне код оба пола, али су мушке биле знатно робусније. Кости шака, паланка и прстију руку и ногу биле су крупне код оба пола, али грацилније код жена.

Дискусија

Некропола цркве број 1 у Трговишту спада у веће некрополе српског становништва. У овом извештају о антрополошким карактеристикама скелета из наведене некрополе нема потребе да се упуштамо у дискусију о питању аутентичности Трговишта односно Пазаришта.²⁰ То питање на које треба да дају одговор стручњаци других дисциплина, у првом реду историчари и археолози. За антропологе је значајно да некрополу користили за сахрањивање Срби, који су живели у том тврђавачком насељу урбаног типа и да се ти становници нису мешали са људима других група. То показују епигенетске и морфолошке карактеристике скелета које су међусобно сличне или идентичне, а распон варијација димензија лобања и појединих костију трупа и удова, као и антропометријских индекса јасно указују да се ради не само о становништву српског порекла, већ чак и о релативно хомогеној групи. Ова група није примила много утицаја са стране. Изузетак чине само две жене, чије су међусобне антрополошке карактеристике сличне, па вероватно припадају мајци и кћери с обзиром на разлику у годинама старости. Ова два скелета су припадала монголској раси, највероватније се ради о Туркињама.

Тачно датовање ове некрополе одређују налази археолога и историјски извори. Апсолутно датовање два скелета радиокарбонском методом (помоћу угљеника C_{14}) извршено у Истраживачкој лабораторији Британског музеја у Лондону показало је да је скелет бр. 114 потицао из 18. века (BM—1503 = 190 ± 45 bp — AD1765), а скелет бр. 115 је био још већ старји (BM—1504 = 285 ± 50 bp — AD1665). Значи да су се у суседна гроба налазили скелети сахрањени у два различита периода.

сељу није био јако велики, па је гробље служило дуже време. Је сигуран закључак који се може извести из радиокарбонског датума је да је некропола служила за сахрањивање још увек у 18. веку.

Упоређујући основне антрополошке карактеристике скелета из питиване некрополе са налазима на скелетима из Пећине у подграђу Раса, из Тутина, Дежеве, Попе и других некропола видимо да је овај део насељавало српско становништво које је поседовало исте антрополошке карактеристике. Овакав се закључак и могао очекивати с обзиром на историју овог краја.

Антропометријске и краниометријске мере и индекси испитиваног скелета, њихове средње вредности, стандардне девијације и распон варијација, као и проучене морфолошке и епигенетске карактеристике представљају користан упоредни материјал за проучавање српских некропола у другим крајевима, пошто је овде по први пут систематски обрађен већи број скелета нађених на једном месту. Добијени подаци представљају грађу коју треба проучити и на другим налазиштима према чему се формира коначна антрополошка слика средњевековног српског становништва.

Н а п о м е н е

1. Живановић, С. и Јолић, В.: Прилог антрополошком проучавању жбиге нашег рејона становништва *Acta Anat.* 4:384, 1962.
2. Живановић, С.: Основи остеологије и антропометрије. „Научна књига“ Београд, 1978.
3. Живановић, С.: Антрополошке карактеристике скелета из аварске некрополе у Срем. *Гласник АДУ* 1:105—114, 1964.
4. Живановић, С.: Резултати антрополошког проучавања скелета из некрополе у Београду. *Рад Војвођанских музеја* 15—17 : 133—146. 1966—1968.
5. Живановић, С.: *A note on the Anthropological Characteristics of the Padina population.* *Ph. Antropol.* 66:161—175, 1957.
6. Живановић, С.: Остаци људских скелета из преисторијског налазишта на Хајдучицима, *Старинар* 26:123—129, 1975.
7. Живановић, С.: Палеопатолошка запажања на скелетним остацима нађеним на подграђу Раса. *Српски Архив*, 105:573—582, 1977.
8. Живановић, С.: Људски скелети из Пећине у подграђу Раса. *Старинар* 28—29:205—212, 1977—1978.
9. Живановић, С.: Обољења запажена на скелетним остацима из некрополе у Пазару. *Новопазарски зборник* 3:67—75, 1979.
10. Живановић, С.: Антрополошки налази из српске некрополе у Трњану. *Зборник Народног музеја*, Београд: 159—175, 1979.
11. Живановић, С.: Одређивање крвних група на скелетним остацима из некрополе у Вајугу. *Новопазарски зборник* 4:111—115, 1980.
12. Живановић, С.: *Ancient Diseases — The elements of Palaeopathology*, Methuen, London, 1968.
13. Живановић, С.: Повреде и преломи костију у српског средњевековног становништва из некрополе Вајуга на Дунаву код Кладова. *Српски архив* 110:273—289, 1982.
14. Живановић, С.: Скелети са локалитета Црквина у Тутину. *Новопазарски зборник* 6:205—212, 1982.
15. Живановић, С.: Болести древних људи. СКЗ, Београд, 1984.
16. Живановић, С.: Трагови повреда, поремећаја и обољења на остацима скелета из некрополе у Вајугу. *Српски архив* 110:273—289, 1982.

18. Јовановић, С. Живановић, С. и Лотрић, Н.: *The upper part of the greater sciatic in sex determination of the patologically deformed hip-bones*. *Acta Anat* 69:229—238, 1968.
19. Јовановић, С. Живановић, С. и Лотрић, Н.: *A study of sex-determined character of the hip-bones in pathologically deformed female pelves using the method of Sauter and L*. *Acta Anat*. 84:62—70, 1978.
20. Калић, Ј.: Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку. *Симпозијум Сеошки Сретена Вукосављевића* 4:141—151, 1976.
21. Ковачевић, Ј.: Истраживања комплекса Раса 1971—1972. *Зборник Историјског м Србије* 10:3—15, 1973.
22. Мартин, Р.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Gustav Fisher, Jena, 1928.
23. Неговановић, Б. и Живановић, С.: Прилог проучавању Ос *Incea* и костију п Гласник АДЈ 4—5:91—97, 1968.
24. Новаковић, Р.: Где се налазила Србија од VII до XII века. Народна књига, Искп институт у Београду, Београд, 1981.
25. Срејовић, Д.: *Лепенски Вир*, Thams & Hudson, London, 1972.
26. Срејовић, Д. и Летица, З.: *Власац*. САН и У, Београд, 1978.
27. Шкерљ, Б.: *Општа антропологија*, Научна књига, Београд, 1960.
28. Подаци за некрополе у селу Попама, Дожеви, Котору, Вајуги и Ариљу налазе чланцима предатим у штампу.

Др Србољуб Живановић

НЕКРОПОЛА 2 У ТРГОВИШТУ

Под некрополом цркве 2 у Трговишту подразумевамо бројне, ма слабо очуване и јако фрагментоване остатке људских скелета на најдубљем слоју средњевековног Трговишта. Гробови су у највећем броју случајева били очишћени приликом градње кућа или доцније току активног живота у насељу. Очигледно је да је гробље према да се користи за сахрањивање, да је постало запуштено и да се на том месту приступило изградњи објеката насеља. Простор на коме се налази Трговиште је релативно скучен, па су приликом ширења насеља куће полако освајале и запуштено гробље. Ископавања скелета у најдубљем слоју започета су још приликом првих археолошких радова 1971. године и постепено су вршена током више година, како су напредовали радови на ископавању насеља.^{1,2}

Материјал и методе

Ископавања већине гробова пратио је антрополог на терену. Најчешће је забележен налаз скелетних остатака 192 особе, иако је број познатих гробова био далеко мањи. Од појединих скелета сачувано је само ситни фрагменти костију, тако да се никакво значајније антрополошко проучавање тако ситних делова није могло поуздано извршити. Антропометријско мерење је тако обављено само на 27 скелета. У околини Раса и околине нађено је више некропола, од којих су неке са скелетима у веома лошем стању, али за сада се може рећи да је некропола 2 најслабије очувана.

Скелети су чишћени од земље на месту налаза, уцртавани у план и фотографиксани. Затим су кости подизане, пране и сушене да би се омогућило прецизно мерење у приручној антрополошкој лабораторији на терену. Антропометријске мере и антрополошки описи су сачиншени по методама које је описао Мартин³ уз потребне модификације аутора.⁴ Поједине кости су затим пренете у Антрополошку лабораторију Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital у Лондону ради даље обраде и рендгенског снимања. У лабораторији је вршено и палеопатолошко испитивање костију на којима су запажени знаци повреда или обољења. На крају је вршено

Резултати

Посматрањем основних епигенетских и морфолошких карактеристика остатака скелета у овој некрополи утврђено је да сви скелети седују исте антрополошке карактеристике и да припадају истој популацији. Већина остатака костију се налази у полураспаднутом стању, на дугим костима удова по правилу су били уништени крајци тако да је мерење дужина костију било немогуће. Од 192 остатака скелета само је 27 било могуће нешто потпуније измерити и описати.

Утврђивање пола појединих скелета је показало да је однос полова у испитиваној групи приближно једнак. Утврђивање узраста указује на познату појаву у некрополама овог периода да су особе женског пола у просеку нешто млађе у моменту смрти него особе мушког пола. Број скелета мале деце у односу на број особа у испитиваној групи је јако велик и износи више од 22%. Детаљни подаци о полу и узрасту изнети су у табели 1 (Табела 1).

Из табеле се види да је број старих особа у моменту њихове смрти био веома мали. Нађени су скелети само две старе особе које могу сврстати у млађу групу старих особа. Веома старих особа није било. Велика смртност деце и мали број старих особа указују на неповољне услове живота и веома кратак животни век. Иако је испитивана група скелета мала ипак се ови налази могу сматрати индикативним за испитивану популацију.

Табела 1 — Пол и узраст (N=27 скелета)

Пол	Infans I		Infans II		Juvenilis		Adultus		Maturus		Senilis I		Senilis II
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.
Дечји	6	22,22	1	3,70	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мушки	—	—	—	—	0	0	1	3,70	6	22,22	2	7,41	—
Женски	—	—	—	—	1	3,70	0	0	6	22,22	0	0	—
Непознат	—	—	—	—	0	0	3	11,11	1	3,70	0	0	—
Укупно	6	22,22	1	3,70	1	3,70	4	14,81	13	48,15	2	7,41	—

Телесна висина

Телесна висина одраслих особа из ове некрополе, израчуната моћу Пирсонових (Pearson)⁵ формула на основу дужина дугих кости удова варирала је код мушкараца од 161.82 до 172.80 см, а код жена од 146.80 до 157.09 см (табела 2). Просечне вредности телесне висине

Табела 2 — Телесна висина

Пол	N	M	СД	СЕ	Распо
-----	---	---	----	----	-------

као и распон варијација вредности, стандардне девијације и о статистички подаци сасвим одговарају вредностима познатим за старо-српске популације.⁶ И у овој некрополи се показало да је висина жена била мања од висине мушкараца и да српска популација иако средњег раста, ипак спада у нижу групу људи, односно у нижих људи у оквиру групе средње високих по међународно усвојеним границама висине.

Краниометријски резултати

Сва мерења лобања вршена су искључиво на добро очуваним лобањама, на којима су се прецизно могле измерити краниометријске мере. Није вршена никаква реконструкција лобања. Зато је број мерених лобања мали, али су резултати добијени оваквим мерењем нији и нису били подложни никаквим субјективним утицајима. По добијеним израчунавањем краниометријских индекса на основу изведених димензија изнети су у табели (Табела 3).

Из вредности наведених краниометријских индекса, средњих вредности и распона варијација индекса код оба пола може се видети да су основне карактеристике лобања следеће: највећи број лобања је зокран или брахикран. Лобање женског пола су нешто краће од мушких. Код оба пола су лобање хипсикране, метриокране или тапеинокране, мегасемичне или мезосемичне. Лице је средње ширине (**Месен**), нос средње дугачак.

Табела 3 — Краниометријски индекси

Пол	Мушки				Женски			
	Н	М	СД	Распон	Н	М	СД	Распон
Кефалични	7	76,50	2,72	73,68—81,20	4	81,38	3,47	76,20—86,50
Висинско- дужински	5	75,80	2,51	72,13—77,33	4	75,74	1,91	73,06—78,42
Висинско- ширински	5	95,25	2,59	91,67—98,62	4	91,96	3,64	87,68—99,24
Висинско- ширинско- дужински	4	85,04	3,37	81,48—89,59	4	83,33	1,33	81,76—84,99
Горњо- лични	5	52,36	1,70	50,00—54,24	4	51,91	2,21	49,19—54,91
Носни	4	47,70	2,36	45,45—51,02	3	51,52	5,38	47,06—62,28
Орбитални	5	72,72	4,95	69,57—82,50	4	78,73	6,55	69,57—91,78

код мушких и средње широк код женских, а улази у очне дупе и мезиконхици, односно средње ширине. Ови налази сасвим одговарају старосрпским лобањима.

Приликом проучавања лобања нису запажене неке видне разлике између лобања мушког и женског пола. У погледу краниометријске карактеристика цела популација је била хомогена.

Антропометријски индекси костију удова

На основу мерења димензија дугих костију горњих и доњих удова израчунати су карактеристични антропометријски индекси чије вредности после статистичке обраде представљају антрополошку карактеристику испитиване популације. Вредности ових индекса изнете су у Табели (Табела 3).

Средње вредности индекса костију и горњих и доњих удова, њихове стандардне девијације и распон варијација вредности у целој одговарају вредностима које су нађене у другим старо-српским некрополама.^{4,6} Нема неких значајнијих разлика између вредности ових индекса код мушког и код женског пола. И ове антропометријске карактеристике, слично краниометријским показују да се у испитиваној крополи налазило старо српско становништво.

Табела 4 — Антропометријски индекси костију удова

Пол	Мушки				Женски			
Кост и индекс	Н	М	СД	Распон	Н	М	СД	Распон
<i>Humerus:</i>								
Попречног-пресека	9	74,78	6,11	68,00—88,89	5	78,62	9,91	65,22—
Дужинско-дебљински	6	20,42	1,33	18,77—21,43	4	19,89	1,26	18,20—
<i>Radius:</i>								
Дужинско-дебљински	5	19,54	1,53	18,14—21,53	3	18,27	0,88	17,51—
Дијафизног пресека	5	72,67	4,94	66,67—78,57	4	69,46	4,78	62,50—
Дужинско-ширински	5	14,94	1,43	13,49—17,05	3	14,56	0,52	14,17—
<i>Ulna:</i>								
Дужинско-дебљински	4	17,18	1,36	15,78—18,35	4	14,96	1,45	13,52—
<i>Femur:</i>								
Пила-стерични	9	103,30	16,32	87,50—130,43	5	97,23	10,07	85,70—1
Плати-мерични	9	95,62	21,58	75,00—126,92	5	96,45	24,59	85,33—1
<i>Tibia:</i>								
Кривоугаони	9	76,01	10,50	68,57—100,00	5	74,23	2,14	70,97—

Морфолошке и епигенетске карактеристике

Морфолошким и епигенетским проучавањем, којим су обухваћени најважније антрополошке карактеристике лобања утврђена су основна својства карактеристична за испитиване скелете. Запажено је да је већно испупчење (*torus supraorbitalis*) било средње величине код оба пола, мада је на лобањама женског пола ипак било нешто мање изражено. Тако је према класификацији Бросе (Brossa)³ ово испупчење код мушких лобања било II до III степена, а на женским лобањама до III степена. Средње чеоно испупчење (*Glabella*) је на мушким лобањама било средње величине, а на женским мало до средње величине и налазило се код оба пола у ниском положају. Чеоне кврге су нешто боље изражене код женског пола. Ни на једној лобањи из некрополе нису запажени знаци вештачке деформације, док је до морталне деформације дошло у току лежања скелета у гробу. Сагитална елевација није постојала на мереним лобањама. Потилјачни гребен био слабо изражен, а затылна кврга је била мала. Постојала је затылна спљоштеност лобања. Мастоидни наставци слепоочних костију су били средње величине код оба пола, ма да нешто мањи на лобањама жена. На свим лобањама, обострано, Птерион је био у виду триаголског слова »Н«. Улази очних дупљи су били симетрични и квадратног облика, што потврђује и орбитални индекс. Јабучне кости биле слабо избочене унапред и у страну, и биле су код оба пола средње величине. Отвор носне дупље узак до средње ширине, а прелаз чеонског носног корена туп. Носне бодље су биле мале. Прогнатизам није постојао ни на једној лобањи. Такође није било ни виличних гребена (*palatinus*, *torus alveolaris*, *torus mandibularis*). Доње вилице су код оба пола биле средње величине, са малим брадним испупчењем, средње израженом граном и средње дубоким усеком.

Проучавање стандардних епигенетских карактеристика је дало следеће резултате.

1 Linea nuchae suprema

одсутна у 100%;

2. Os suturarum na Lambda-i

одсутна у 100%;

3. Ossa suturarum

у затылном пределу присутне у 87,50%;

4. Foramen parietale

присутан лево у 87,50% и десно у 93,75%;

5. Os suturarum Bregmae

присутан у 0%;

6. Sutura metopica

присутан у 6,25%;

7. Ossa suturarum suturae coronalis

присутна у 6,25%;

8. Os epiptericum

обострано присутно у 100%;

10. *Os incisura parietalis*
обострано недостаје у 100%;
11. *Os Asterion-a*
обострано одсутна у 100%;
12. *Torus auditorius*
одсутан лево у 81,25% и десно такође у 81,25%;
13. *Foramen Huschkae*
обострано одсутан у 100%;
14. *Foramen mastoideum exsuturale*
обострано одсутан у 13%;
15. *Foramen mastoideum*
обострано у 13%;
16. *Canalys condyloideus*
обострано постоји у 6,25%;
17. Удвојена зглобна површина затылног кондила обострано од 100%;
18. *Tuberculum praecondyloideum*
обострано присутан у 6,25%;
19. Удвојен предњи кондиларни канал обострано постоји у 0%;
20. Непотпун *Foramen ovale* постоји обострано у 0%;
21. Отворен *Foramen spinosum* постоји обострано у 100%;
22. *Foramina palatina minora*
одсутан у 100%;
23. *Torus palarinus*
одсутан у 100%;
24. *Torus mandibularis*
одсутан у 100%;
25. *Foramen zygomatico-faciale*
присутан обострано у 100%;
26. Супраорбитални отвор обострано присутан у 100%;
27. *Foramen frontalis*
обострано присутан у 100%;
28. *Foramen ethmoidale exsuturale*
постоји обострано у 0%;
29. *Foramen ethmoidale posterius*
постоји обострано у 50%;
30. *Foramen infraorbitale accessorium*

И ове епигенетске карактеристике одговарају налазима и њама из других старо-српских некропола.

Проучавањем посткренијалних делова скелета нађено је да дни кош оба пола био релативно грацилан. Карлични појас скошког пола је био робустан, а женског грацилан, што сасвим полним карактеристикама скелета. Кључне кости и рамена че веома масивне код мушкараца, а нешто грацилније код жена. подвентне се може рећи да су биле средње робустне код

Палеопатолошки налаз

Већина знакова поремећаја, оболења и прелома је током врем
била уништена на овим скелетима нађеним углавном у полураспа
том стању. Но и поред овако оскудних података запажено је да с
остацима пришљенова кичменог стуба свих одраслих особа оба пола
стојале промене у виду екзостоза у мањем или већем броју и у раз
читом степену изражености. Нису запажене неке друге патолошке
мене, нити пак знаци насилних прелома костију или урођених оболе
Од свих испитиваних скелета посебно треба издвојити један код
су нађене промене у знатном степену изражености, то је скелет бр.

Скелет бр. 16. — Припадао је зрелој, одраслој (*maturus*) ос
женског пола. На првом вратном пришљену овог скелета нађен је
потпун отвор наместо жлеба за пролаз артерије кичменог стуба (*a.*
tebralis) који се налази иза зглобне глачице (*foramen arcuale atlas*).
Овакав отвор је нађен обострано. На пришљеновима у пределу в
нађене су бројне екзостозе, које су довеле до потпуног срастања дру
трећег и четвртог пришљена. Екзостозе у грудном и слабинском делу
меног стуба нису биле тако бројне ни тако јако изражене. Гризне
вршине зуба и у горњој и у доњој вилици показивале су знатан
пен абразије карактеристичне за истрошеност зуба која се јавља
особа које једу хлеб од брашна млевеног на обичном каменом жр

Закључак

Остаци људских скелета нађени су у некрополи 2 у Тргови
веома слабо сачувани, тако да је мали број лобања и других кост
удова могао бити прецизно измерен. Веродостојни подаци су доби
мерењем само 27 скелета од укупно 192 нађена гроба. Прорачунати
тропометријски индекси, њихове стандардне девијације и распони ва
јација њихових вредности у целини одговарају налазима добијеним
рењем скелета из других старо-српских некропола. Морфолошке и
генетске карактеристике скелета из ове некрополе у целини одгова
карактеристикама српског становништва. Палеопатолошка слика п
лације није потпуна с обзиром на слабу очуваност постију, али је
тност деце и младих особа била веома велика, а број особа умрли
старости или у позном зрелом добу веома мали.

Л и т е р а т у р а

1. Ковачевић, Ј.: *Истраживања комплекса Раса 1971—1972*. Зборник историјског
Србије 10:3—15, 1973.
2. Ковачевић, Ј.: *Најновији резултати на истраживању старог Раса*. Зборник истор
музеја Србије 13—14:5—31, 1977.
3. Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Gustav Fisher, Jena, 1928.
4. Живановић, С.: *Основи остеологије и антропологије*, Научна књига, Београд, 19

HUMAN REMAINS FROM GRAVEYARD NUMBER 2 AT TRGOVIŠTE

Human skeletons from graveyard number 2 at Trgovište have been gradually excavated from the lowest layer of the archaeological site when the archaeological excavations at Trgovište began. Most of the remains were found below the basements of the houses which were erected in a later period when the graveyard was not in use and it was for the later generations of the inhabitants of Trgovište. Anthropological examination of the human remains revealed that all these skeletons belong to the Serbian population. This is because the morphological and epigenetic characteristics as well as all the craniometric and anthropometric data correspond to the values obtained from the other collections of early Serbian population. Detailed results of the statistical analysis are given in the tables.

Studying the age and sex of individual skeletons revealed a high incidence of mortality among children, and a very small number of individuals who died in late mature period or in senility. There was no difference in mortality rate between sexes.

Радослав Михаиловић

ЦРКВА СВЕТОГ ПЕТРА КОД НОВОГ ПАЗАРА

Историја цркве Св. Петра сеже дубоко у прошлост и не ограничава се само на објекат какав је данас видљив и сачуван. Место на коме је хришћанска црква подигнута било је од давнина привлачно обављање култних и религиозних обреда. То је језичасти завршетакдне геолошке терасе изнад реке Дежеве, близу њеног утока у Рашкуоколини комплекса и непосредно испод цркве пронађена је праистоска керамика, а у неколико жртвених јама и гробова, остава накод ћилибара, злата и стакла, златно и сребрно посуђе илирског иког порекла с краја VI и почетком V века пре н. е.¹ Можда је на том месту или у непосредној близини постојао римски пагански храмсудећи према два сполијама уграђеним у зидове цркве. Једна је фрагмент римског саркофага у кружном зиду северне конхе, а друга жртвеника са римским натписом у северозападном пиластру.² Осим сполија, никакви други делови те могуће античке грађевине нисуришћени приликом подизања најстарије хришћанске грађевине, која ни језгро данашње цркве Св. Петра. Од најстаријег хришћанског објекта остали су зидови централног дела у висини око 2,5 м над којима подигнуто данашње језгро цркве.

Нема никаквих других података о овој најстаријој хришћанској грађевини. Једино се упоређивањем њених архитектонских облика сличним широм Европе, може приближно одредити и њено време подизања. По концепцији простора, облик ове грађевине може се сматрати као део ранохришћанске архитектуре VI века, настале на тлу Византије.³ Једино што се у историјском контексту може рећи за ову најстарију хришћанску грађевину је то да је служила и припадала староследском античком хришћанском становништву. Област на којој је црква подигнута од 535. године била је у саставу универзалног Римског царства у црквеном погледу потчињена римској цркви.⁴

Досласком Словена и њиховим трајним настањивањем на овим просторима, средином VII века, наступило је време великих промена. Тачно Римско царство доживљавало је највећу кризу баш у време завладавања Балканског полуострва од стране Словена, што је олакшало њихов продор све до Цариграда, године 626.⁵ Стара црквена организација

хришћанства. Досељени Срби примили су хришћанство у два први пут од стране римских свештеника у првој половини VI, други пут, са много више успеха, у IX веку, за време владавине византијског цара Василија I (867—886).⁶ Важно је истаћи да је Византија имала приступ до српских земаља само из своје општина на Јадрану. Тако је могуће да су мисионарски рад обављали тешко из приморских црквених центара у којима је богослужба била латински.⁷

Подручје које су Срби населили било је гранично у односу на интересе источне и западне цркве. Иако је византијски цар Лава I 732. године цео Илирик потчинио цариградској цркви, одвојивши од власти папа, римска црква се са тим није никада помирила. Иако се српске земље нашле на подручју које су обе цркве сматрале својом територијом.⁸

Политичке прилике у другој половини IX и у X веку биле су пуњене борбама између Византије и Бугарске за превласт на Балканском полуострву. Унутрашњи сукоби између чланова владајућег српских земаља давали су доста прилика за њихово уопштавање око наклоности српских владара. Поједини српски кнежеви су на власт уз помоћ једне или друге државе, тада најмоћније у региону, кану. Радије су се одлучивали за Византију, која је имала већи углед у њиховим очима.

Почетком X века, после великих бугарских освајања и пустошења српских земаља и после смрти бугарског цара и великог освајача Симеона 927. године, стекли су се повољни услови за сређивање прилика у Србији. Тада је српски кнез Часлав признао врховну власт византског цара и затражио од њега помоћ. Историјски подаци говоре да је тада Часлав средио и населио земљу и да се као владар у њој учврстио. Константин VII Порфирогенит наводи један део њених граница, која се према истоку простирала до Раса.⁹

Овај релативно мирни период, који је трајао све до Самуилових освајања крајем X века, могао је бити погодан за подизање цркве у Расу. О томе, међутим, нема никаквих поузданијих података. Исти подаци у Летопису попа Дукљанина, спису који је настао крајем XII века, говоре да је Бару, испреда се читава прича око постанка цркве. Дукљанин говори да су цркву подигли римски племићи, присталице краља Беле (Павлимир), који је раније прогнаног у Рим, после победе над рашким жупаном. По његовом тврђењу, тада је при цркви основана епископија и постављен епископ.¹⁰

Епископија у Расу, која се у историјским изворима често помиње, изгледа да је стварно била при цркви Св. Петра. Она се први пут помиње у повељи цара Василија II, из времена око 1020. године. У њој се, међу епископијама подложним Охридској архиепископији, помиње и она у Расу. Колико је времена пре овог датума постојало епископско седиште у Расу, не може се тачно утврдити.¹¹ Где је била и коме је припадала епископија у Расу пре 1020. године непознато је. Вероватно је да је изменично припадала Драчкој митрополији и Охридској архиепископији, што је зависило од тренутних политичких прилика. Сасвим нова ситуација настала је у XI веку, стварањем 1067. или 1089. године, Барске архиепископије. Било је то прво црквено седиште у српским земљама у Савина времена. У папским булама, којима се поједине области дају у управу Барској архиепископији, помиње се и »српска црква«, што се свој прилици односило на епископију при цркви Св. Петра у Расу.¹² У XII веку дошло је опет до крупних политичких промена на територији српских земаља око цркве Св. Петра. Византија је до средине века узела ову област, а епископију у Расу потчинила Охридској архиепископији. Тиме је ова територија одвојена од приморја и надаље ће бити само остатак део источног света и православног опредељења. Када је Немања по други пут крштен, сада по православном обреду у цркви Св. Петра, обред је обавио грчки епископ. Од тада ће црква Св. Петра бити место дешавања значајних догађаја за српску историју. Ту је Немања одржао сабор против јеретика.¹³ Године 1196. одржан је крај Петрове цркве сабор на коме се Немања одрекао власти у корист свога сина Стефана и убрзо после тога се замонашио.¹⁴

Иако је Немања у току свог живота подизао нове, веће и лепше цркве и манастире, све време до стварања самосталне архиепископије седиште српске цркве остало је при цркви Св. Петра. Тек стварањем независне српске цркве, 1220. године, седиште српске цркве премештено је у Жичу. Епископија при Св. Петру остаје и даље у истом рангу,

на првобитно здање¹⁵ Ипак је епископија остала у старом седишту је рашки епископ Григорије II преписао законик (крмчију) за манастир Хиландар »у дому Св. Апостола«. ¹⁶ Исти епископ је за краља Милоша дао да се искује, 1305. године, часиј крст, који је краљ поклонио Св. апостола Петра и Павла. Овај крст и данас постоји и чува се у цркви Св. Доминика у Дубровнику. ¹⁷ Краљ Милутин је још једном поклонио цркву Св. Петра. У Свето-стефанској хрисовуљи стоји да је краљ попу рашком поклатио новац да се »искује« кантило за цркву. ¹⁸

Значај Петрове цркве је и дуго после тога остао велик. Дешавало да црквени поглавари при овој цркви постану патријарси да када је српска црква добила ранг патријаршије. Неко од највећих српских патријарха из времена турске владавине најпре били су рашки митрополити. Иако је падом под турску власт положај цркве постао тежак, повремено се налазило материјалних средстава за одржавање грађивања и оправке. Свест о значају ове цркве никад се није губила. У српским родословима и летописима често се помиње »црква св. Петра и Павла«. ¹⁹

Године 1728. извршена је већа доградња и поправка на цркви да је обновљен северни кружни зид спољњег брода цркве, својствена просторије, западни део данашње фасаде и зидови и сводови цркве. О овој обнови остало је сведочанство у облику плоче са урезаним писмом, изнад данашњих улазних врата. Из истог времена потиже и хијерејска одећа непознатог свештеника, пронађена у једном северном делу цркве. Колико је био тежак положај цркве у то време говори и то што је одећа стављена у гроб као прилог, била и остали предмети оштећени и ислужени, иако се радило о гробу митрополита. ²¹ Године 1750. извршено је препокривање ћерамидом, али друге поправке на самој грађевини нису учињене. О овом пројекту остао је запис на једној ћерамиди и још неколико написана скама у приземној зони.

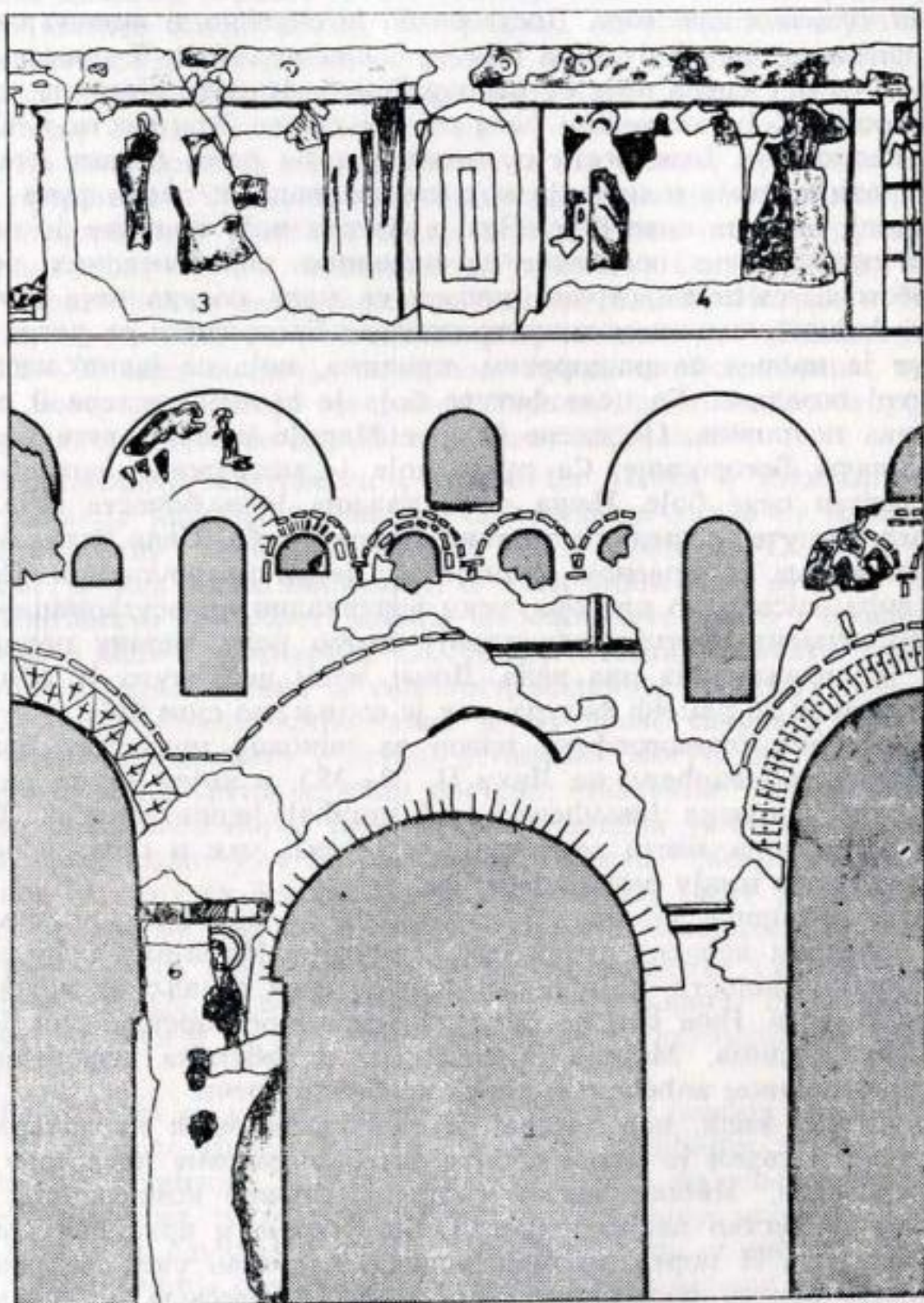
У XIX веку доиздана је јужни правоугаони простор, неопредељеног облика, покривен дрвеном конструкцијом. Зидане је извршен надгробним плочама, које потичу с краја XVIII и почетка XIX века. Тада је црква и омањерисана, споља и изнутра.

Црква је служила, када ју је посетио А. Гиљфердинг крајем XIX века, али више није била средиште митрополије. ²² Новог рашког митрополита премештено је у Призрен. Црква је служила до 1918. године, од када је само повремено у употреби.

Радови на откривању унутрашње декорације и заштите споменика почели су 1954. године, када је скинут малтер са југа пиластра и том приликом откривена фреска са ликом Јована Богослова. Систематски радови извршени су 1956, 1957, 1958. и 1960. године стране Завода за заштиту споменика културе НР Србије. Као резултат тих радова дошла су прва обимнија истраживања посвећена цркви. Радови који су убрзо после тога написани о Петровом умногоне су допринели осветљавању овог споменика. ²³

Историја цркве Св. Петра је дуга и богата као мало к...

чај споменика је још већи као сведочанства о једној дугој традицији коју смо добили у наслеђе и на којој почива наша данашња свест о култура усмерења.

Цртеж 1. — Ситуација декорације из свих периода у источном делу цркве (према М. Лађевић, Саопштење IV)

СЛИКАРСТВО ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА

Први слој фреско сликарства

ма треба додати пластични украс настао истовремено са првим сликарства.

Најстарије сликарство сачувало се у тамбуру кубета и нишама поткуполног простора. Доста слабо је очувано, а ликовна позиција се више наслућују него што су јасно видљиви. У престо-буре налази се пет сцена које су распоређене у једнаке сегменте четири прозора. У југоисточном делу су две сцене, Благовести и Марије и Јелисавете. Благовести су насликане на левој страни нише: Богородица стоји и мало је искорачила напред; десна рука дигнута испод огртача сиве боје. Иза је престо чије pročелје је монтирано на правоугаоне површине на неколико хоризонталних. Поред престола, са десне стране, налази се мала посуда која је кошарицу. Анђео у снажном покрету прилази Богородици са десне стране. Нагнут је напред са раширеним крилима, која се јасно виде према жутој позадини. Са целе фигуре боја је сасвим нестала, остало је само сива површина. Од сцене Сусрет Марије и Јелисавете очувана фигура Богородице. Са руке, које је испружила напред, дугачак огртач сиве боје. Њена доња хаљина је љубичасте боје, главе, благо нагнуте напред, су трагови жутог нимба. Цела слика на врху оквирана је црвеном линијом у један правоугаоник са стране оквира, сасвим до прозора, уски вертикални правоугаоници кирају цео сегмент. Фигуре испуњавају скоро целу висину престола. Позадина је подељена на два дела. Доњи, већи део, жуто је осликан, док допире отприлике до рамена фигура, док је горњи део сиве боје.

Као основни иконографски извор за ликовну представу Благовести послужило је јеванђеље по Луки (I, 28—35.), у којем је, заједно са осталим канонским јеванђељима, овај догађај једино описан. Из овог основног извора, често се јављају и детаљи, чак и оригинални мотиви, који за извор имају разне апокрифе.

Основна прича је, дакле, из јеванђеља по Луки, у којем се говори о чудесном доласку арханђела Гаврила у Маријину кућу. «Гавриле, поздравља те Господ и благославља те, јер си велика и славна, и си брзо за мајку бога. Њен син ће бити надземаљског порекла, си велики и славни међу људима. Марија је уплашена и узбуђена изненад надземаљском појавом анђела и његових необичних речи.

Како што се види, цео догађај је садржавао више карактеристичних тренутака и сваки је могао добити засебну ликовну представу, која се препознати. Иконографски садржај основне композиције подразумева присуство двеју личности, Богородице и арханђела, који се током времена. И поред промена, сцена је готово увек садржала препознатљиву основу визуелну поруку, која је говорила о Божијем утицају и присуству. Често се ово присуство и судбински утицај показивало одлучним покретом руке анђела према Богородици, снажним покретом целе фигуре или летењем. Овој основној концепцији додали су детаљи, помоћу којих се пажљивим упоређивањем могло одредити време и простор настанка. Велику улогу у обликовању различитих верзија догађаја играли су апокрифни списи, црквена књижевност и легенде.

пом утицао да многобројне касније представе ове композиције б
сличне или идентичне са својим узором.

На почетку иконографског развоја хришћанске уметности, у с
рохришћанским катакомбама, Богородица се у композицији Благовест
обично приказује у седећем положају, мирно слушајући речи анђела
складу са описом из Лукиног јеванђеља. Касније, у VI веку, према п
тојеванђељу Јаковљевом, Богородица у оваквим сценама почиње да
креће. Из овог времена типови ове сцене на Истоку су под великим у
цајем апокрифа.²⁴ У даљем иконографском развоју ове сцене Богоро
ца се представља у стојећем ставу чинећи разне покрете рукама и
лазећи на десну страну композиције. У погледу Богородичиног става
гу се уопштити типови и запазити разлике између Истока и Палест
у односу на хеленистичку и византијску концепцију.²⁵ Византијска ум
ност IX—XI века показује наклоност према иконографским типовим
којима Богородица стоји на десној страни композиције, са рукама
пред груди, окрећући се од анђела у знак одбијања.²⁶

Композиција Благовести у цркви Св. Петра у иконографском
гледу показује највише сличности са типовима какви су били уобич
ни у сликарству пећинских цркава Мале Азије из IX, X, и XI ве
Сличност је још више наглашена и чињеницом што су се у овим п
вама Благовести и Сусрет Марије и Јелисавете често сликале зајед
исто као у нашем примеру у Св. Петру.²⁷ Неки елементи композиц
као што су једноставност и сажетост, наликују минијатурама рукоп
IX—XI века.²⁸ Композиција каква је до данас сачувана није дово
јасно видљива, нарочито у неким детаљима. Могуће да је Богородица
подигнутој десној руци држала вретено, тим више што се котарица
предиво јасно види поред престола. Ови детаљи указивали би на ико
графски тип познат још од раније, од VI века.²⁹ Мотив са котарицом
вретеном, то јест са Богородицом која преде, чест је у каролинш
уметности, али не као оригиналан изум, већ позајмљен са Истока.³⁰

Као што се види, сцена Благовести из цркве Св. Петра показ
различите утицаје. Ипак највише је и најуочљивији су источњачки,
се може закључити да је у обликовању ове композиције тај утицај и
највећу улогу.

Благовести су одувек биле најдиректнији симбол догме *inkarnat*
logosa у личност Исуса Христа. Са овим догађајем почиње историја
хришћанске религије. Тајна инкарнације, као највеће догме хриш
ске религије, увек је заокупљала пажњу ствараоца иконографских пр
ства. У нашем случају изабрана је најпростија и најуобичајенија
ковна транспозиција ове апстрактне и тешко разумљиве идеје.

Одмах покрај композиције Благовести, на истој површини изм
два прозора, насликана је сцена сусрета Марије и Јелисавете. По
истовременог сликања ове две композиције није редак случај. Ми
бројне примере налазимо у пећинским црквама у Кападокији.³¹ Је
познати пример налази се у Кастелсеприју.³² Сцена Сусрет Марије и
лисавете често је била присутна у раним примерима илустровања је

не угледали су се на биографске циклусе јудејских краљева, где рођења детета сликала слична сцена која приказује загрљај род

Јелисаветине речи из јеванђеља о Маријином још нерође тету тумачене су као сведочанство о чудесном зачећу. Стављање поред друге ове две сцене служе као две паралелне представе ј те теме, у којој је друга придодата првој да покаже сведочење стовом зачећу.³⁵

Композиција *Рођење Христово* је у југозападном делу т Највећи део простора заузима Богородица, која лежи на постељи ро водоравном положају, мало придигнута. Њена одећа је љу боје. Шематски исцртана постеља на којој лежи појачана је и на дебелом линијом целом ивицом. На левој страни налазе се д фигуре пастира. Један је одевен у кратку црвену одећу а други У врху композиције распознају се обриси пећине. Нејасне обо вршине распоређене су у доњем делу композиције и у десном углу. На овој сцени није извршена подела позадине на два дел осталим композицијама у прстену тамбура.

О рођењу Христовом се, од канонских јеванђеља, говори бељу по Матеју и јеванђељу по Луки. Матеј говори о рођењу у граду Витлејему у време цара Ирода, о доласку мудраца са и поклоњење детету. (Јев. по Матеју, 2, 7—12). У Лукином јеван јављују се и нови детаљи: јасле, пастири, анђео који објављује во рођење пастирима итд. (Јев. по Луки, 2, 7—14).

На композицији у Св. Петру, од ликова који се обично п у овој сцени, добро је видљива једино фигура Богородице и д фигуре пастира на левој страни. На данас празном простору н страни и изнад Богородице, вероватно су биле насликане и ост зодe везане за рођење. Дакле, било је илустровано неколико који су се збили сукцесивно: рођење, јављање анђела пастирим ње детета итд.

Богородица која лежи на постељи у мало придигнутом п више је карактеристика типова рођења који се јављају на Запад лији. У Византији и Кападокији много чешћи је случај да је Б ца насликана окренута на страну са главом наслоњеном на једн Међутим, композиција сцене из Св. Петра показује и неку сли сценама рођења у кападокијским пећинским црквама, нарочито ку и централном положају постеље и распореду осталих епизода бења. И овде неки детаљи нису из канонских јеванђеља, као на Купање Христа и пећина иза Богородице. Извори за сликање о ља су апокрифи и разни приручници.³⁷

Концепција сцене рођења има порекло у античкој и раној ској уметности. Као рани извори и прототипови послужиле с стичке сцене рођења детета из старе уметности и биографских богова и хероја, као што су Дионис и Александар.³⁸

Северозападни део тамбура заузима сцена *Поклоњење* Богородици која седи прилазе три мудраца. Први, сасвим при

по свој прилици је велика фигура анђела са раширеним крилима. Задина је подељена у два дела. Доњи део је жуте, а горњи сиве боје.

Овај догађај описан је у јеванђељу по Матеју (2, 1—12). На овој композицији приказан је тренутак када три мудраца, вођени звездом са истока, испружених руку прилазе Богородици и малом Христу доносећи дарове и клањајући му се. На глави имају источњачке капе, што означавајући тако њихово порекло.

Око овог важног догађаја често се развијао читав циклус слика у којем је понаособ сликана свака од епизода везана за поколење. То су: долазак мудраца, долазак у Јерусалим, испитивање од цара Ирода, клањање анђела који их опомиње и повратак на исток. Ово умножавање сцена налазимо у IX веку, како на истоку тако и на западу. Развијени циклус у вези овог догађаја среће се у немачким минијатурама и брзицима у вратима у Италији у X и XII веку.³⁹

Композиција *Поклоњење мудраца* из Петрове цркве, у иконографском погледу, показује највише сличности са истом сценом из Ватиканског монолога Василија II (ватик. гр. 1613), нарочито по великом анђелу, који није уобичајен у окваком положају у овој композицији.⁴⁰

Поклоњење мудраца је била сцена од великог значаја за хришћанске раних времена. Појављује се већ у катакомбама II—IV века и на најранијим рељефима саркофага.⁴¹ Већ тада је то сцена која се не дешавала у реалности или пећини, као једноставна илустрација догађаја, већ је имала функцију била у симболичном представљању инкарнације, са сликом Богородице на престолу у јасној паралели са Светом Тројицом.⁴² Колико је за старохришћанску уметност ова сцена била важна, говори и то што су пре умножавања Христових чуда, рани ствараоци иконографских типова често репродуковали само Поколење у замену за цео христов циклус.⁴³ У нашем случају сцена се мора посматрати у контексту осталих сликама из циклуса Христовог детињства, а њено главно садржајно значење било би препознавање инкарнације. Мудраце су ти који су препознали у Христу инкарнираног бога и дошли да му се поклоне. Анђео који присуствује догађају симболише идеју божанске упростице и заштите над целим догађајем.

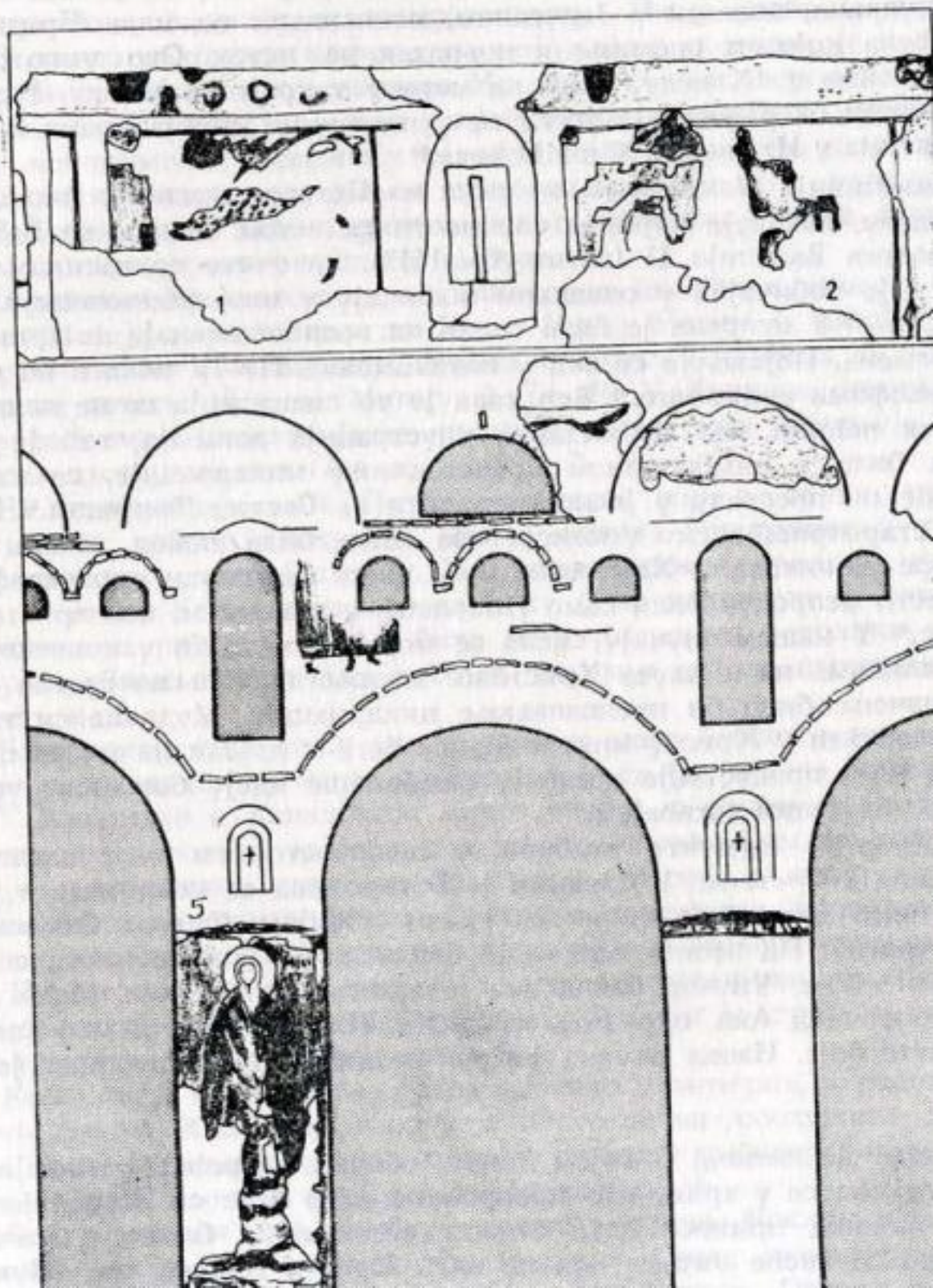
У четвртом сегменту тамбура, у североисточном делу наслика, је композиција *Сретења*. У средини је Богородица са испруженим рукама. Има нимб жуте боје уоквирен сивом линијом. Фигура Симеона готово истрвена. На десној страни је балдахин са полукружним својом светлоцрвене боје. Унутар балдахина је завеса црвене боје. Мало изнад Симеона је пророчица Ана, окренута на десно. Има љубичасти мафорион и хаљину жуте боје. Изнад рамена фигура позадина је светла; доле је анђео жуте боје.

Сретење је догађај у којем, према обичају јеврејске религије, родитељ Христа доноси у храм, као прворођено дете које се посвећује Господу. Богородица приноси дете старом свештенику Симеону, коме је предсказано да »неће умрети док не види Христа Господњег« (Лука 3, 34). Појављује се и анђео који доноси вест о рођењу и доводи га у храм.

ција јеванђеља по Луки, недостаје Јосиф са голубицама спремајући
жртвовање.

По распореду фигура, композиција *Сретења* из Петрове цркве има
највише сличности са истом сценом из познатог Менолога Василија
из Ватиканске библиотеке (Ватик. гр. 1613) (44), и са *Сретењем*
кописа манастира Дионисија са Свете горе из 1059. године (Солунска
(45).

Сценом *Сретења* завршава се циклус детињства Христовог,
почиње *Благовестима*, наставља се *Рођењем* и *Поклоњењем*, а за

се композицијом *Сретења*. Овом сценом завршава се и циклус у Кас сеприју.⁴⁶ *Сретење*, иначе, не улази редовно у овај циклус. У опшир циклусима пећинских цркава Кападокије ова сцена се често изоста

Композиције у тамбурџу куполе из Петрове цркве, о којима до сада говорили, изабране су из опширног циклуса сродних сцена знатих под називом *Детињства Христовог*. У Петровој цркви изабр је пет најважнијих сцена. Вероватно се циклус није настављао у по полном простору, већ је био ограничен само на прстен тамбуре. У ким другим споменицима, различитог времена настанка, циклус је гао бити много опширнији. Најкарактеристичнији примери су опши циклуси *Детињства Христовог* у пећинским црквама и капелама Кап кије и Мале Азије, где су сводови или највиши делови грађевине и њени многобројним сценама из овог циклуса.⁴⁷ Вероватно је слич система декорације било и у црквама Цариграда у IX и X веку, и данас од њих нема никаквих остатака. Управо се сликарство кападо ских монаха угледало на данас изгубљено престоничко. Треба рећи су у кападокијском сликарству пећинских цркава веома јаки источ ки, сиријски и палестински утицаји. У то време у Цариграду поч да се обликује сасвим другачији систем украшавања цркава.⁴⁸

Један познати пример опширног циклуса из *Детињства Христ* налази се у цркви S. Maria Foris Portas у Ломбардији, где је сасвим зетно и необично смштен у апсиду цркве. Разлог за овакво прида важности овој теми је њена повезаност са догмом инкарнације и по бом да се она нагласи и истакне у контексту историјских прилика у верној Италији у вези са распрострањеном аријанском јереси у VI ку.⁴⁹

Поред овог циклуса, у цркви Св. Петра налазиле су се и д фигуралне композиције, које припадају првом слоју сликарства, а остаци се виде у поткуполном простору. То значи да је циклус Де ства Христовог, и са њим повезана догма *инкарнације*, била само ј али не и једина замисао декоративног система. Недостају велике вршине да би се цео систем реконструисао. Али, и на основу овог лимично очуваног сликарства, може се закључити да се овакав и и распоред сцена битно разликовао од система декорације великих и презентативних цркава постиконокластичког периода, као што је Ц црква (Неа), чија је декорација позната из проповеди патријарха Ф ја, 867. године, приликом њеног освећивања. У овај систем спадају и заници IX века из Свете Софије у Цариграду, који и данас постоје овим црквама главни декор чиниле су појединачне фигуре Христ анђелима у куполи, Богородица Орната у апсиди, а у другим делов цркве фигуре апостола, мученика, пророка и светих отаца без ика јеванђеоских сцена. Читав овај систем појавио се у постиконокла кој уметности под непосредним утицајем декорације царских пала току учвршћивања ортодоксије после победе над иконоклазмом. С не идеје у избору сцена и замисли система декорације у унутра сти цркава и у архитектонском облику постојале су и раније. Једн ријска похвална песма (химна) из VII века прецизно говори о симбо

»економије спасења«. Читава грађевина је замишљена као анаба и Земље.⁵⁰

Декорација првог слоја фрескосликарства у Св. Петру као што се види, један другачији програм, проистекао из других мисли и потребе састављача програма. Можда се укључивањем *Детинства Христовог*, у сликани програм цркве симболично са догмом *инкарнације*, желео показати и нагласити правот хришћанске догме. Територија на којој је црква подигнута била и X веку област живе мисионарске делатности. Црква Св. Петра је од почетка »апостолска« и црквено средиште и упориште ширењу и учвршћивању хришћанства међу досељене Словене. При је вероватно и био прилагођен програм декорације првог сликарства у Петровој цркви са жељом да се на најједноставнији такне догма и верско учење.

Догма *инкарнације*, као једно од главних учења хришћанства личито се представљала и илустровала у уметности. Свака од сликарских циклуса који смо описали могла је стајати самостално имајући значење као и цео циклус. Представљање ове догме у виду сликарства намеравало се на најједноставнији начин још више нагласити идеје. Велику улогу у истицању догме *инкарнације* имало је сликарство у људској природи Христа.

Ликовно обликовање ове догме могло је имати различити начин са представама које су могле имати једноставан, па чак и буквални лик. Сцена Благовести са Маријом на коју пада зрак светлости над које лебди голуб светог Духа, такође имају значење ипосредно. Једна икона са прелаза из XII у XIII век, која приказује Богородицу са дететом у својој утроби, у ствари је једна представа Благовести. Је овде приказан у мајчиној утроби, да би се на најпростији начин показао почетак *инкарнације*.⁵¹ Апстрактнији и сложенији начин представљања *инкарнације* среће се у примерима код којих је груписање личности у функцији истог значења. Типичан овакав пример налазимо на једној ампули из VI века, израђеној у Јерусалиму. Приказује фигуру Орнату са бљештавом звездом изнад ње, а између буквално држе персонификације Сунца и Месеца; изнад лебди Христос.⁵²

Понекад се представа *инкарнације* делила на два дела. У једном делу композиције фигура Христа оличава Бога издвојеног из материје, а инкарнираног Бога у лику Марије Оранте, приказује у другом делу слике. Такве представе налазимо у крстионици цркве Св. Петра у Латеранског из VII века у Равени,⁵³ у сликарству у Баварији (Минхен).⁵⁴

Сви ови примери показују да се у намери ликовног изразу једне идеје уметник служио различитим замислима и средствима. Његов поступак бити употребљен зависило је од времена у којем настало, од регионалних особености и простора настанка. Важно је напоменути да од којег је зависио начин и тип избора ликовног уобличавања.

су велике површине црква биле погодне за опшрно исликавање циклуса.

Стил

Најстарији слој фреско сликарства у Петровој цркви откривен заједно са осталим каснијим сликарством, приликом конзерваторских радова започетим 1956. године. Први извештај уследио је нешто касније у чланку М. Лађевића, где се говори о овом сликарству као о најстаријим, са делимичним описом и цртежима сцена у тамбур⁵⁵. После тога и други аутори писали су о овом слоју сликарства. Р. Љубинковић повезује ово сликарство са легендом попа Дукљанина о римском патријарху ктитору, и у складу са овим, најближе аналогije налази у сликарству капеле Св. Пракседе у Риму⁵⁶. За сликану орнаментику мисли се је под утицајем византијског орнамента XI века. С. Радојчић је слој сликарства датовао између VIII и X века, а као ближи датум навео је време Леона III (717—741), или IX век у време делатности Кирила и Методија.

Ликови малог формата, наглих гестова, живо обојени на белој позадини — највише су га подсећали на провинцијско каролиншко сликарство. Ипак је био мишљења да су ово сликарство радили грчки провинцијски мајстори⁵⁷. Д. Тасић датије овај слој у IX век⁵⁸. М. Љубинковић не датије прецизно овај слој, али налази у њему сродност у иконографији и типу позадине са византијским рукописима IX века и са неким црквама у Италији где се мешао утицај Византије и франкских струјања на Западу⁵⁹. В. Ј. Бурић је први идентификовао сцену у тамбур⁶⁰ кубета, везујући их по стилским одликама за цркве Св. Стефана у Костур⁶¹ и Преображењску цркву у Коропи на Атици из X века. Исти аутор је у *Историји српског народа* овоме додао још две сцене: тропеја и једну на западном зиду⁶¹.

Фреске првог слоја већ на први поглед изгледају веома необично. Сликарство таквог типа нигде се више не среће у српском средњовековном сликарству. Фреске су веома избледеле и само се пажљивим посматрањем могу распознати контуре фигура и понеки детаљ композиције. Колорит је донекле очуван и састоји се претежно од црвене, љубичасте и жуте боје. Могуће је да су биле употребљене и друге боје, пре свега плава, па чак и злато, али су током времена истрвене и само је понеки траг уочен приликом обављања конзерваторских радова. Овакав избор боја, топлих и јарких, даје овом сликарству нарочити утисак старости и старине. При исликавању фигура врло се мало употребљаво контраст светло-тамног; мало тамних сенки уочава се на набору Богородичине хаљине из Благовести и Поклоњења мудраца. Бојене површине су највећим делом равномерно покривене бојом и чврсто задржане у контуре фигура. Карактеристично да је цртеж сасвим нејасан, дљив и готово невидљив. Изузетак је учињен једино код испртавања Богородичине постеље у сцени рођења Христовог. На овај начин чак и боје стоје једна поред друге, без неке граничне линије која би их

из Италије⁶³. Најближе и најсличније сликарство у погледу налазимо у провинцијским грчким црквама X века, као што ображењска црква у селу Коропи на Атици⁶⁴. Колорит је сасвим али су фигуре из Коропе још издуженије и готово деформисти начин као у Петровој цркви бојене површине се понегде и на тим местима обично је сива површина. Подела позадинчно изведена, само што је горњи део још ужи.

У погледу компоновања и третирања фигура, сликарсПетру показује и неке особине које га приближавају »класичтању слике. Њихово уравнотежено размештање између оквивених линија појачава овај утисак. Ово испуњавање фигурамавршине унутар оквира карактеристична је особина византијсјатура IX и X века⁶⁵. У југоисточном делу тамбура, сцена на левој страни стоји као равнотежа сусрета Марије и Јелсупротној страни. У поклоњењу, прва фигура мага са леве спенасто распоређене групе сасвим је усправна према Богородицом на десној страни. Слично настојање за равномерно гмаса испољено је и у сцени Сретања, где је у средишту компогородица и Захарије, а са страна пророчица Ана и слика ба

Високе фигуре скоро су без волуминозности. То нарочза фигуре представљене у профилу, на којима једна непрекинкална линија описује целу форму; једино је глава благо и двено нагнута напред. Овакав став фигура сличан је минијарукописа манастира Дионисија са Свете горе (Codex 587)⁶⁶ Еминозности и тежње ка представљању тродимензионалног мпазити у неким детаљима, као што је полукружни престо идица у Благовестима, а нарочито на лику малог Христа у Еном крилу из сцена Поклоњење мудраца, чије су голе ноге тке беле хаљине веома пластично обрађене.

Све композиције у тамбуру уоквирене су црвеним линиивоугаонике и са још по једним уским правоугаоником са страна. Овакав начин уоквиривања композиција заиста је слилиншком и ранороманском сликарству и можемо га наћи на примера. Познато сликарство опатије у Мистеру из раног IX наглашени систем уоквиривања композиција плавим и белим Исто тако, сличан начин уоквиривања сцена налазимо наским фрескама у Италији, као у катедрали у Новари са кр и у Sant Angelo in Formis (1072—87), где се, уместо уокви нија са страна налазе по два исликана канелована стуба.⁶⁸ С показују право, то јест античко порекло оваквог система у слика.

Вероватно су ови декоративни елементи највише повживаче да целом сликарству припишу западно порекло. Пкоме је подигнута црква Св. Петра одувек је било гранична источни и западни свет и могуће да је један декоративна настао под утицајем каролиншке или ранороманичке уметно

њему је одлучујућу улогу у формирању стила имала римска античка традиција спојена са савременим струјањима локалног порекла⁶⁹. Западна традиција се као непрекидна нит провлачи од римске до македонске уметности. Византијски утицај увек је био јак, али не и до тајан да потпуно преовлада⁷⁰.

Сликарество првог слоја из цркве Св. Петра показује другачију ступ мешања утицаја, карактеристичну за византијску уметност у првом веку македонске династије. С једне стране, уочавају се неки елементи који подсећају на класичну античку традицију, а с друге, одлике македонског хијератског и једноличног стила, који је добрим делом остао очуван сећањима на античку уметност. Исте одлике показује и византијска уметност овога доба⁷¹. Ипак је превагу однео овај други начин, који је значајно прераду неокласичног стила у правцу спиритуализације форме и све већем удаљавању од хеленистичких утицаја. Наглашено дужене фигуре најочљивији су доказ оваквог утицаја.

Већ је поменуто иконографска сличност сликарства из цркве Св. Петра са обрасцима источњачког порекла. Овај утицај не треба да се занемарује, јер је уметност у време македонске династије била под великим утицајем оријенталних модела. Била је чак и фаворизована од стране двора, живећи упоредо са хеленистичким утицајима тзв. »религиозне Македонаца«⁷². Исто тако, поменуто сличност у иконографији конкретним моделом — Ватиканским менологом (Vatic. гр. 1613) — значи неку ближу сличност у стилском погледу, осим неких општих одлика карактеристичних за приближно исто време у коме су оба дела настала. Овде би спадало типично издуживање фигура, арабескне изузетно немирно исцртавање драперије у композицији Поклоњења драца. Међутим, Ватикански менолог је рађен под царским покровитељством, богато украшен и са колоритом који се веома разликује од наших фресака⁷³.

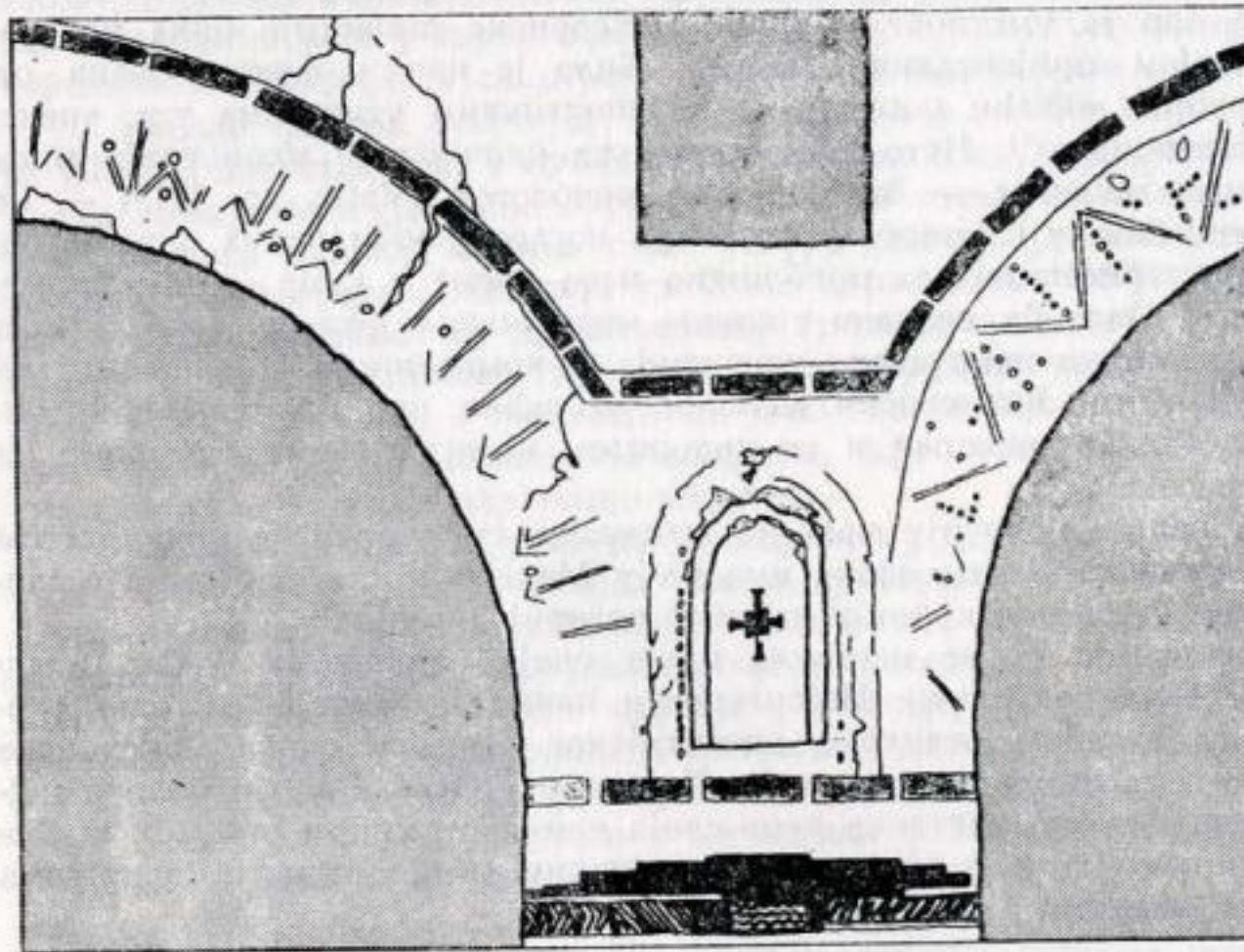
На нашем подручју мало је сачуваних споменика са сликарством из овог времена. Нешто више има их у Македонији, али подаци о њима у литератури су оскудни и највише историјског типа⁷⁴.

Прецизније време настанка првог слоја сликарства у Св. Петру тешко се може одредити. Најсигурнији начин је повезивање овог сликарства са главним одликама византијског стила у епохи македонске династије и са поменутим црквама X века у Грчкој. Ово би било и приближније време настанка овог слоја сликарства, при чему би требало водити рачуна и о тренутним културним и политичким приликама у српским земљама у то време.

Пластични украс

Пластични украс настао вероватно истовремено са сликарством првог слоја заузимао је значајно место у систему декорације цркве Св. Петра. Распоређен је на истакнутим местима у унутрашњости храма. Налази се на pročелима лукова између пиластара, на два ниша

и различитих геометријских и биљних украса који су уоквирени драте или ромбове, такође спојене у низове. Овоме треба додати једноставну камену пластику у виду преплета урезаних у уске плоче уграђене у капители пиластара, као гранична линија пиласара и фресака. Ова камена пластика можда и није припадала првобитној декорацији, већ је у њу као сполија накнадно уграђена⁷⁵. Ово деловање на фресака са сликаним украсом било је систематски изведено у цркви, било сликаном биљном орнаментиком црвене, а понегде и плаве боје, било поменутим пластичним украсима. Исто тако, различити архитектонски елементи, као тромпе у поткуполном простору, служили су као оквири за поједине композиције. На исти начин је била обрађена и штукатурна пластика, која данас није нигде сачувана у целини, али делови овог украса откопани испод пода цркве. Два фрагмента могла спојити и њихов орнамент састојао се од двочлане траке са геометријским и биљним мотивима. Вероватно су негде стајали јер су са задње стране били назубљени ради лакшег причвршћивања.

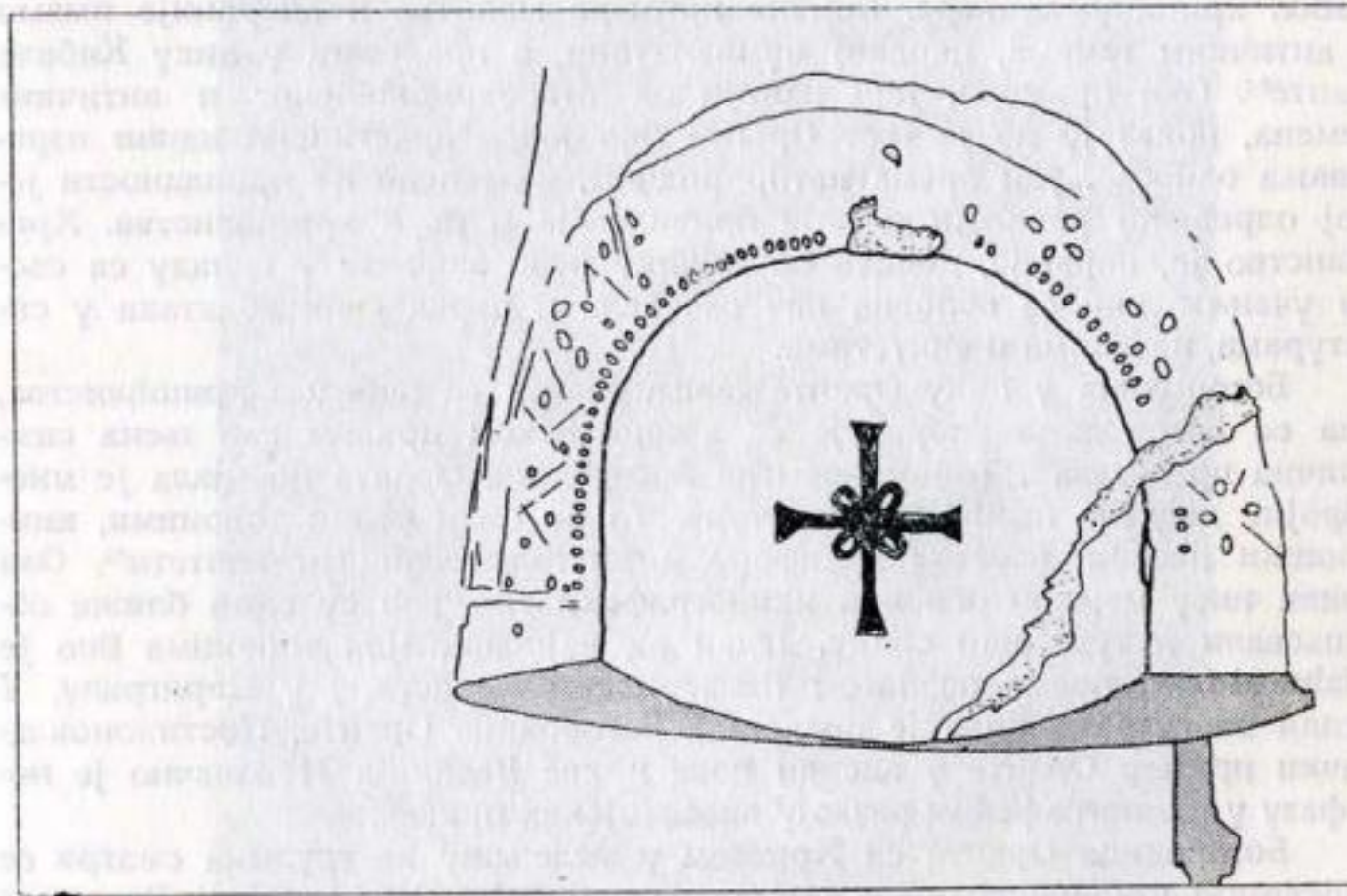

Цртеж 3. — Плитка пластична декорација, детаљ са северозапада (према М. Лађевић, Саопштење IV)

Ова пластика из Св. Петра је, у целини, понављала мотиве за скулптуру IX и X века: геометријске орнаменте, пластичну орнаментiku у виду малих листова скупљених у тролисте. Ова пластика била је распрострањена по целом Медитерану.

Скулпторални украс био је размештен на истакнута места у ду истурених венаца, који означавају прелазак једног архитектонског елемента у други. Овакав начин поделе архитектонског простора је општи принцип уобичајен за византијску архитектуру средњег века, а су само важније и пажљивије грађене цркве имале богату скулпторалну декорацију на овим местима⁷⁸. Дељење површина у унутрашњој грађевина пореклом је из антике, али се и касније среће: у визиготској Шпанији, Египту и другде. Најкарактеристичнији примери овог типа крашавања из византијске архитектуре IX и X века налазимо у цркви у Скрипу у Беотији (873—874) и цркви Константина Липса из 903. године (Feneri Isa džamija)⁷⁹.

Скулпторални украс у цркви Св. Петра скромне је вредности. Скулптуру у камену заменило је једноставно урезивање најпростијих мотива у малтер, а понегде је овоме додавана обојена штукатурна декорација. Ипак се и овако скромним средствима покушао опонашати и остварити један систем декорације по угледу на велике споменике тога времена, што говори о важности споменика и амбицијама градитеља.

Цртеж 4. — Плитка пластична декорација око нише у јужној конхи (према М. Лађевић, Саопштење IV)

Други слој фреско сликарства

Други слој фресака у цркви Св. Петра налази се у апсиди и североисточном пиластру. У апсиди су у три зоне распоређени: Бог

У врху конхе апсиде смештена је Богородица Оранта са Христом у медаљону на грудима. Од њеног лика сачувао се део главе, попрсје ј део раширене леве руке. Богородица је одевена бичасту хаљину и црвени мафорион. У медаљон зелене боје са Христово попрсје. Нимб је црвене боје са плавим крстом.

Овакав иконографски тип Богородице са Христом у медаљону на грудима и са раширеним рукама веома је чест начин представљања Мајке божје. Основни тип од кога је настала ова иконографска варијанта био је, свакако, »чисти« тип Оранте, познат од раније. Још у хришћанској уметности сликани су ликови у сличном ставу, са подигнутим или подигнутим рукама. Овим гестовима изражавао се поштовање нос хришћанских верника према божанству и тајнама нове вере. Тако су се понекад на саркофазима представљали побожни људи подигнутом десном руком пред вратима гроба, или неког другог смрти или савлађивања смрти.⁸⁰ Основно значење ових раних Оранти била је молитва. Молило се за душе умрлих верника, а такође и за живе на земљи, а пре свега, овакве представе биле су симбол хришћанске вере. Сличне примере молитве и адорације налазимо на античким гемама, царској нумизматици, а пре свега у лику Оранте⁸⁴. Ови примери, још ранији од старохришћанског и византијског времена, показују да је гест Оранте био један архетипски начин изражавања односа људи према природном, независно од припадности одређеној религији и није привилегија и изум хришћанства. Хришћанство је, наравно, додало овом лику ново значење у складу са својим учењем, али се основна нит сачувала и поред свих додатних конотација, називима и епитетима.

Богородица у лику Оранте јавља се тек са победом хришћанства када се Богородица упоређује са хришћанском црквом као најболична представа⁸². Током времена Богородица Оранта добијала је бројне додатне називе и сигнатуре. То су били разни топонимски називи, поетске метафоре и други различити епитети. Ови називи нису мењали основни иконографски тип, већ су само објашњавали и тумачили слику. Један од најпознатијих топонима је »Vlahernitisa«, према познатом Влахернском манастиру у Цариграду. У апсиди овог храма била је представа Богородица Оранте. Постепено се овај пример Оранте у апсиди нове цркве Василија II означавао као прву фазу у иконографском развоју византијских цркава.

Богородица Оранта са Христом у медаљону на грудима постала је творевинам иконодула после победе ортодоксије у Византији⁸⁴. Ова иконографског типа са догмом *инкарнације* била је одлучујућа појава честу појаву у овом периоду. То је био један од ликова којима је обележена победа иконофила.

Очигледна је веза овог лика са догмом *инкарнације* и Благовести. Представљање Христа у медаљону као додаток Оранте сећа на безгрешно зачеће и инкарнацију Логоса⁸⁵. Богородица са раширеним рукама, које не држе Христов медаљон, изражавају идеју

Lampini, потичу од назива црква у којима се овакав иконографски тип налазио. У нашем примеру никаква сигнатура није сачувана да би могло говорити о неком »специјалном« типу.

Тип сликане представе Богородице какав се налази у цркви Петра, често носи назив *Богородица знамења*. Порекло овог словенског назива је у руској уметности. Богородица знамења доживела је велико поштовање на тлу Русије, нарочито у новгородској уметности, а и савремени термин *Знамење* (знак) дослован је превод текста који се односи на тему инкарнације⁸⁷.

Нарочиту распрострањеност овог типа Богородице налазимо у периоду X до XII века. Из тог времена многобројни су примери на мозаици и почетима византијских императора⁸⁸. У другој половини XII века најтипичније примере смештаја Богородице знамења у конху апсида налазимо у Нередици (1199)⁸⁹, а код нас у Нерезима (1164)⁹⁰. И данас се овај тип Богородице често јавља у нашим црквама, обично сачуван у источне делове цркве.

У средњој зони апсиде насликан је ред стојећих фигура. Јеванђелиста груписани су и издвојени од двојице арханђела, који је на оба краја низа. Први јеванђелиста, на левој страни, стоји у богатом у левој руци, а десном благосиља. Дугачак хитон је љубичасте боје, а кратки химатион тамноплаве. Други јеванђелиста сачуван је само у средњем делу. Књигу држи у десној руци. Химатион плаве боје, пребаčen је преко десног рамена. Трећи јеванђелиста сасвим је очуван. Види се само део књиге и лева рука са делом одеће исте боје. Четврти јеванђелиста одевен је у жути хитон и плави химатион. Књигу држи у десној руци. Арханђел Михаило налази се на левој страни целог низа. Од целе стојеће фигуре сачуван је део десне руке и део главе са жутим нимбом. Арханђел Гаврило је на супротној страни целог низа. Одевен је у богату одећу: преко хаљине црвене боје сачуван је жути лорос; унутар квадратних и ромбоидних поља на хаљини коцкасти украси. У левој руци држи сферу плаве боје.

Јеванђелисти и апостоли се везују за делатност првих хришћана у стварању цркве и ширењу хришћанског учења. То су први мисионарски учитељи и оснивачи цркве. Њихово место у систему декорационе цркве, слично мученицима и светим оцима, је у нижим зонама цркве, супротно представницима небеске цркве, који се сликају у горњим зонама грађевине.⁹¹ Из овог схватања улоге јеванђелиста произашао је и обичај њиховог честог сликања у пандантифима, у кативном смислу стубовима цркве, са јасном намером да јеванђелисти буду симболични стубови земаљске цркве. Арханђели Михаил и Гаврило са стране целог низа су представници небеске хијерархије, који служе да истакну везу и јединство небеске и земаљске цркве. Јеванђелисти у апсиди замењивали су композицију Причешће апостола, која је била уобичајена за апсиде византијских цркава. У апсиди цркве у Охриду ова сцена није била представљена.⁹²

У најнижој зони апсиде било је насликано Поклоњење јеванђелиста, од кога су сачуване само две главе фигура, лево од апсидалног портала. Свети оци су профилном окренути према центру апсиде, сачуван центар композиције, који вероватно није ни био насликан у апсидалног прозора, који заузима средину композиције. На охридској, чини се, скоро у профилу окренути, архијереји се сликају од краја почетка XIII века. Раније су се они представљали у строгом ставу.⁹³

Ова је литургијска тема настала као ликовна представа мисаоног чина у коме се архијереји клањају Христу као жртви који је принео за спас човечанства. И поред суптилних разлика у детаљима, који су одражавали спорове око питања коме се приноси жртва, јеванђелисти су одражавали исту мисао: служење литургијског обреда у коме се познати архијереји клањају Христу жртви.⁹⁴ У ликовној се форми кретивно измислило да је литургија само симбол паралелног чина који се обавља на небу и чудесног претварања хлеба и вина у тело и крв Христову.

у Старој Ладози.⁹⁵ Један пример Поклоњења агнецу налазио се у шеној цркви у старом Расу, из половине XII века.⁹⁶

Као целина, декорација апсиде у цркви Св. Петра, симболи оличава земаљску цркву и хришћански универзум. Тај хришћански не би могао бити успостављен без тајне инкарнације и Богородице инструмента оваплоћења. Зато је Богородица и насликана са Христом у медаљону, као услов успостављања хришћанског учења и земаљске цркве. Порекло овог система декорације, са Богородицом Орантом апостолима у апсиди, је из композиције *Вазнесење*, која је често сликана у пространим куполама рановизантијских цркава. Поставши негодна за мале куполе каснијих цркава, *Вазнесење* са Христом и апостолима, *Богородицом Орантом* и дванаест апостола се разбило на два дела: Богородица и апостоли сликани су у апсиди, а Христ у куполи.

Најближе паралеле декорацији апсиде из цркве Св. Петра налазе се у споменицима Венета и Сицилије XI и XII века. Сличну декорацију апсиде имамо у цркви Св. Марка у Венецији⁹⁸, цркви Св. Јустинијана у Трсту⁹⁹, катедрали у Торчелу и катедрали у Чефалу¹⁰⁰. Сличан распоред у апсиди налазимо и у Русији и Грузији. *Дванаест апостола* изведене у мозаику и смештених у апсиду налазило се у цркви Св. Крешевана у Задру. Мозаик је изведен 1154. године и касније је нестао, али се сачувао његов опис.¹⁰¹

Од сликарства другог слоја остао је још апостол Петар насликан на pročелу североисточног пиластра. Њему и апостолу Павлу, који је вероватно био насликан на другом пиластру, црква је била посвећена. У византијској уметности, за разлику од западне, није постојао једини одређен иконографски тип св. Петра, на коме би се увек изнова иста стирало, већ се запажа већи број варијација. Западна тип св. Петра распознаје се нарочито по облику косе и увојцима. Постоје неколико типова косе који се лако могу распознати. Овакав западни тип могао се срести и у византијској уметности нарочито пре шизме XI века. Различити типови у обликовању главе и косе на лику св. Петра стварани су нарочито у периоду затегнутости између ортодоксне римске цркве, после шизме 1054. године и после 1204. године када Цариград био заузет од крсташа.¹⁰²

У нашој уметности, нешто касније, у XII веку, среће се западни тип св. Петра на српској икони апостола Петра и Павла у Ватопеји.¹⁰³ Око нимба св. Петра налазила се сликана имитација бисера у три реда од два реда. Исти такав орнамент налази се око нимбова светитеља из цркве у Панику.¹⁰⁴

Тип св. Петра у нашем примеру нема никаквих типичних западњачких одлика у свом лику и другим одликама. Он се разликује од западњачких ликова овог светитеља и више нагиње византијском типу. Место на коме је насликан — pročелје североисточног пиластра — такође је предвиђено за патрона храма.

Стилске одлике

После сликарства другог слоја фреско сликарства изгледа су сачувани

Овај слој сликарства налази се искључиво у апсиди и на северном источном пиластру. Никакви други делови овог слоја нису пронађени у осталим деловима цркве, па је вероватно нова декорација обухватала само олтарски простор и пиластре до њега. С обзиром да је олтар у литургијском погледу најважнији део простора у цркви, ова промена садржане декорације, а вероватно и првобитног програма, настала је као директна последица неких промена у литургијској служби. Није сачувана ниједна композиција и то отежава анализу стила, јер би се у начину компоновања сцена више могло говорити о посебним особинама стила. Све то стојеће фигуре, на плавој позадини, распоређене у низове и одвојене међу собом, осим Богородице у врху конхе. Набори и ивице одело појачани су тамнијом нијансом исте боје. Главе су пажљиво исликане са изнијансираним прелазима у боји инкарната. Колорит је веома сјајан, а линије које описују форме широко су и слободно озвучене. Инкарнат лица је жутозелене и окер боје. Коса и обрве исцртани су тешком црвеном бојом.

Највише елемената за анализу стила налази се на делимично очуваној фигури апостола Петра, главма двојице архијереја из прве зоне апсиде и фигури првог јеванђелисте са леве стране, прве зоне. Фигура апостола Петра чврсто је компонована, помало тешког и масивног изгледа. На лицу се уочавају многобројне танке беле линије које дају израз гледе необичне осветљености, која као да избија испод коже стварајући јак контраст према основној боји инкарната. Ови бели акценти најјаче уочљивији су на власима косе, јако истуреним обрвама и носу. Исти поступак примењен је у сликању глава двојице архијереја у апсиди, још немарнији и нервознији начин. Али, сликар је покушавао да својим линијама понегде подари и утисак пластичности наглашеним моделовањем носана и браде, истичући сенку и осветљене делове фигура. Тако је утисак волуминозности постигнут више супротстављањем светло-тамног и тамно-светлог моделовањем. Ово комбиновање пластичности са изразитим линеарним изразом карактеристично је, мање или више, за целу другу половину XI века. У XI веку, сличан поступак за обликовање пластичности фигура изгледа тврђи, упрошћенији, неслободнији и згуснутији¹⁰⁶.

У сликарству другог слоја није владао један чисту линеарни стил, а још мање је он сличан поступку у нашим споменицима друге половине XII века, као што су Нерези и Курбиново, где је цртеж непрекинут у логичном описивању форме, а понегде иде још даље претварајући се у читаву арабеску. У нашем примеру линије готово разарану форму. Већа склоност ка синтетичкој форми испољена је у сликању дрaperије, које су мирних, чврстих и једноставних набора, на ивицама појачане дебљим линијама. Тако је на најочуванијој фигури са целом савезом, првом јеванђелисти у другој зони апсиде, драперија готово »запуњена« за тело, без икаквог трага од умножавања линија карактеристичних за поступак при сликању лица. Овакав начин сликања драперии сличан је мозаичком поступку из споменика XI века.

У Св. Петру сликар се није до краја држао принципа линеарног стилизовања, већ је на необичан начин спојио линију са моделацијом

извођења, а нарочито од оне осећајности и племенитости карактерне за велике споменике друге половине XII века¹⁰⁸. У таквом њу сликарство другог слоја по стилу је много ближе Бурђевим вима него, на пример, Нерезима и Курбинову. Из овог не би извлачити закључке о прецизнијем времену настанка другог слоја сликарства из Св. Петра. Кроз целу другу половину XII века постоје различите тенденције у византијском сликарству. На пример, сликарства са краја XII века, Курбиново и Дмитријевски сабор у којима су истина просторно удаљени, показују много разлика између њих¹⁰⁹.

Други слој сликарства у Св. Петру улази у оквире византијског сликарства друге половине XII века, али са неким особеностима које га сврставају у посебну групу. По извесној експресивности, нарочито у обради лица, ово сликарство је блиско оном у Бурђевим ступовима. Срећемо слично разорно дејство линије која разграђује целу фигуру. Слика из Св. Петра, истина, није тако јако и силовито, а по принципу врло слично. По овим одликама, сликарство другог слоја временски требало сместити нешто касније од Бурђевих ступова, али сувише близу краја века. Његово место би било између Бурђевих ступова и деведесетих година XII века.

Трећи слој фреско сликарства

Најмлађи слој сликарства у Св. Петру делимично се налази у јужном и западном делу централног простора, у куполи и пилонима. Садржи неколико композиција и појединачних фигура. У јужној куполи налази се део ктиторске композиције, а фигуре св. Христифора, св. Милостивог, Јефрема Сирског и св. Пантелејмона смештене су у земну зону централног простора цркве. На источном зиду, изнад апсиде, налазе се фигуре двојице јеванђелиста. Између њих је Благовести, а изнад доњи део Распећа. На северном зиду била је сцена Улазак у Јерусалим. Јужни зид припрате заузимају фигуре св. Николе, а испод њега, десно од пролаза, Симеон Столпник. На северном зиду је сцена Успење Богородице.

Од донаторске композиције сачувале су се само три фигуре. На источном крају конхе налази се стојећа фигура Христа са отвореном књигом у левој руци и текстом у њој из јеванђеља по Јовану (1:9): «сам виђело свијету: ко иде за мном неће ходити по тами, него светом виђело живота». Христу прилази Богородица, а иза ње је фигура св. великосхимника са испруженим рукама према Христу и текстом у десној руци. Одевен је у сиву хаљину са широким рукавима на којој је црним бојом исцртани мали крстићи. На другом крају конхе је св. Јован Крститељ са крстом у руци и одевен у одећу која је по рубовима украшена бисером. Непознати светитељ стоји до Христифора, са испруженим левом руком и крстом у десној.

Донаторске композиције сликане су широм византијског сликарства XII века. Оне су сличне сликама донатора који су се налазили у Св. Петру у XII веку.

римском новцу, где се представљао призор приношења модела града и храма цару од богиње заштитнице града. Овакви мотиви подсећају римске тријумфалне свечаности на којима су се показивали модели војених градова.¹¹⁰

У српској уметности ктиторске композиције сликају се од почетка осамостаљивања српске државе, од тренутка када су српски владари почели да подижу своје задужбине. Развој донаторске композиције у српском сликарству ишао је од једноставних сцена, као у Студеници Милешеви, где је ктитор представљен погнут, са десном руком испруженом према Богородици која га приводи Христу, а у руци држи себе модел задужбине.¹¹¹ Уобичајено место за сликање оваквих композиција био је западни део јужног зида наоса, изнад гроба ктитора. Каснијим споменицима број личности се повећавао: између Богородице и ктитора уводе се посредници у виду чланова посвећених чланова манастија Немањића, одевених у монашку одећу. Следећу фазу у обликовању ктиторске композиције налазимо у Драгутиновој капели код Бурђевих ступова. Овде је цела сцена разбијена на два дела. На јужном зиду су Немањићи монаси, а на западном краљ Драгутин са моделом града у руци праћен сином и женом. Иза њих је Милутин са женом Јеленом. Сви су окренути Христу, осим Милутина и његове жене, који су, први пут у оваквој поворци, окренути фронтално. У таквом ставу бити приказан и краљ Драгутин у Ариљу. У XIV веку овакав став ктитора постао је уобичајен, прелазећи у велике и опширне генеалошке лозе Немањића, као у Грачаници, Дечанима и пећкој припрати.

Ктиторска композиција у цркви Св. Петра показује највише сличности са истим из друге половине XIII века, али има и неке особности, које се не срећу у другим споменицима. Овде није било места за све чланове хоризонталног генеалошког стабла па, вероватно, то није била репрезентативна слика владајућег рода. Пре се могло радити о ктиторском портрету донатора са ужом породицом. Можда се овим жељом нагласити и посебно истаћи молитвени карактер целе донаторске композиције. У прилог овоме је и избор светитеља насликаних у западним конхи. Ту су представљени двојица великосхимника и свети врач (лево) Пантелејмон. Од ових светитеља очекивало се да услише молбе ктитора и да буду посредници, заједно са Богородицом, између њега и Христа, према коме је цела поворка управљена. Сличну идеју посредничтва у молбе налазимо у Драгутиновој капели код Бурђевих ступова где краљ Драгутин, будући болестан, дао да се изнад његовог портрета сликају тројица светих врача — Кузман, Пантелејмон и Дамјан.¹¹² Обзиром на овакав карактер ктиторске композиције и на стилске особине сликарства, време настанка и ктитор могли би бити из доба владе Милутина или Драгутина. Првог је тешко замислити у оваквој ктиторској композицији, ако се има у виду његов репрезентативни портрет из Богородице Љевишке.¹¹³ Овакав начин представљања одговарао Драгутину пре поделе власти између браће.

Трећи слој сликарства у цркви Св. Петра настао је у време када се у српској уметности већ формирао систем и распоред декорација.

односима. Црква Св. Петра је била релативно мала грађевина, која могла пружити довољно простора за све уобичајене сцене, пред за наос, па се тако Успење нашло у припрати. Уобичајено место кање ове сцене је западни зид наоса или, понекад, северни или зид.¹¹⁴ Смештање у припрату ове сцене уследило је вероватно з недостатка простора у наосу. Уз то, и на малом остатку ове компози може се запазити недостатак развијене схеме простора какву на на великим споменицима XIII века. Од великих празника данас тали само Улазак у Јерусалим, Благовести и Распеће. Ктиторска зиција и ред стојећих светитеља заузимају уобичајено место у зони храма, на јужном и западном делу, али то није сада раван з елипса конхе. Малетромпе у поткуполном простору су искоришћ сликање попрсја светитеља, али је само једна старозаветна личн чувана у једној од њих. У полулопти куполе насликано је попрс ста Пантократора, а око њега десет допојасних фигура пророка ри арханђела. У припрати су, осим Успења, на јужном зиду нао двојица светитеља, свети Дикола и свети Симеон Столпник. Култ Николе био је раширен по целом православном свету, а после пр ња његових моштију у Бари 1087. године, постао је популаран и ској цркви. Сиријски аскета из IV века, Симеон Столпник, често као у нашој средњовековној уметности, када се поштовање свети пника везивало за сваки вид монашког подвижничтва. Обично се поред улаза и пролаза, као што је случај и у цркви Св. Петра.¹¹⁵

Овај делимично очувани распоред декорације најмлађег слоја сведочи о настојању да се све најважније одлике уобичајеног система садрже и поред, за XIII век, необичног изгледа унутрашњих површина храма. И поред неких изузетака у томе се успело јер је читав систем ликовног препознатљив, као типична схема распореда тога времена.

Стил

Најмлађи слој сликарства запажен је и издвојен од осталог сликарства, већ приликом његовог откривања. Том приликом дат је распоред и кратак опис садржаја. Као време настанка овог дела сликарства наводио се приближно XIII век, с тим да би могао бити и крај XII века. С. Радојчић је неке делове овог сликарства помешао са другим слојем, датујући га у крај XIII века. Најпотпунији опис садржаја и поредака слика са нашим сликарством XIII века дала је М. Ђ. Љубинковић. Иако аутор је на основу стилских одлика и типа ктиторске композиције издвојио овај слој у крај XIII века. В. Ј. Бурџић истиче стилску сличност

овог слоја са фрескама у сопоћанској припрати и капели Св. С Драгутиновој капели код Бурђевих ступова и једним делом у А

Иако су фреске овог слоја између себе веома сличне, ра истим принципима сликарског поступка, постоје међу њима изве лике по којима се могу распознати и одвојити различити сликар скупину чиниле би стојеће фигуре из ктиторске композиције и светитеља у западној конхи. Њима треба додати фреске у при композицију Улазак у Јерусалим на северном зиду поткуполног ра. Све су то фигуре димензија већих од природних стварајући тежине и масивности. Овакав утисак тежине и монументалност чито показује Христ из ктиторске композиције и фигура св. П мона у западној конхи. Св. Пантелејмон је нарочито пажљиво у богатој одећи украшеној везом. Лице му је моделовано благи нијансираним бојама, а детаљи на лицу исцртани су танким л Лик овог светитеља има све карактеристике индивидуалног п Сликара је, очигледно, пажљиво и занатски исликавао детаље Ова брижљивост нарочито је дошла до изражаја у сликању с компликованим украсом на рачун једноставности. На лицима де ју широке сенке, које се ипак не издвајају оштрије од осветл лова инкарната. Понекад, сенке се благо стапају у основну бо као на лику св. Пантелејмона. Нешто другачији поступак при при сликању фигура великосхимника у западној конхи. Желећ чара аскетска и испосничка лица светитеља, сликар је сузио л сенке претворио у дебеле линије. Слично је сликарство и у п мада доста невештије и грубље рађено. То се нарочито запажа св. Николе и на сцени Успења Богородичиног. Пропорције ни уравнотежене, али је колорит светлији.

Другачији сликарски рукопис показује сликарство делим ваних сцена на источном зиду поткуполног простора заједно рама у куполи. Овој групи припада и лик Јована Милостивог на југозападног пиластра. Неке особине и одлике стила прве груп су овде екстремне вредности. У наглашавању волумена посл нарочит поступак, који се састоји у појачавању контура фигур линијама, које чине да се фигура оштро издваја са позадине. сликар смањио улогу боје и појачао вредност линије. Овај нео линеаризам најизразитији је на лику Јована Милостивог, где делови тела, као лице и шака, делују као изрезбарене у дрвету поступак налазимо на једном делу сликарства Ариља, где се фи гушеног тоналитета често уоквирују белом линијом или се к карактеристика среће у целом сликарству овог споменика.¹¹⁷ И је сликана архитектура играла видну улогу у општој схеми к је, судећи према очуваним деловима насликане грађевине у с говести изнад лука према апсиди. Такође је карактеристична таљно исликаног намештаја код двојице јеванђелиста. Ово нас се простор на слици што верније дочара у складу је са општи ма стила XIII века.¹¹⁸

Сликарски поступак обеју група ма колико далеко мање

ликова, остварена је на посебан начин, без нарочите лакоће, сигурно и инспирације. Овом сликарству највише недостаје онај блистав аристократски колорит, карактеристичан за најбоља остварења овог века. Велики споменици сликарства XIII века, као Сопоћани, који су у близини, много су утицали на најмлађи слој у цркви Св. Петра, али није могло бити стваралачко угледање. Понављала су се већ изнађ

Сл. 6. — Св. Јован Милостиви, XIII век

решења без новог доприноса. Ова конзервативност и понављање карактеристично је, мање или више, за све споменике после Сопоћана, који је био исувише велики споменик, да би они који су га следили, изашли из његове сенке. Колико се сликарство најмлађег слоја у Св. Петру разликује од старога, може као упоређење послужити сликарство других споменика са краја XIII века, који су, сваки за себе, ипак донели нешто ново, наговештавајући промене у стилу, који ће

Најсличније сликарство, овом у Св. Петру, налазимо у новој капели код Бурђевих ступова и капели Св. Симеона у Сопоћанима.¹¹⁹ Сличност са првим спомеником је већа, нарочито у погледу употребљеног колорита, док је сликарство из сопоћанске капеле до краја XIII века лије и слободније сликано, под непосредним утицајем фресака из Сопоћана. У овом контексту, сликарство трећег слоја из цркве Св. Петра припада периоду пре почетка превирања у византијској уметности карактеристичних за последње две деценије XIII века. Његова вјерност је велика, нарочито ако се упореди са другим остварењима на крају XIII века, али је драгоцен сведок развоја стила из друге половине века, у време када стара решења нису могла да се понове нова је још било рано.

НАПОМЕНЕ

1. Б. Мано—Зиси, Љ. Б. Поповић, Нови Пазар, *Илирско-грчки налаз*, Београд 1960, 119.
2. Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског завода, VI, 1960/61, 6, 18.
3. Исто, 6, 18—24.
4. Ј. Калић, *О црквеним приликама до стварања архиепископије, Сава Немањички*, Београд, 1979.
5. *Историја српског народа*, књига I, Београд 1981, 142.
6. Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 49.
7. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Карловци, 1920, 40.
8. *Историје српског народа*, 152.
9. Г. Острогорски, *Пофирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ, I, 1948.
10. *Љетопис пона Дукљанина*, Матица хрватска, 1950, XXV—XXVII. Ф. Шилић, *Пона Дукљанина*, Београд-Загреб, 146—147, каже да је овај податак бајка да би се католички поступак цркве и бискупције у Расу.
11. Ј. Ковачевић, *Етничка и друштвена припадност ктитора у Дукљи Поморјанској до краја XIII века*, *Историјски гласник* 1955, 121—122.
12. Ј. Калић, *О црквеним приликама*, 29.
13. Исто, 34—36.
14. Сава Немањички, *Житије светог Симеона*, Старе српске биографије Београд, 41—42. Није сигурно ко су били ови „јеретици“, богумили или римокатолици.
15. Теодосије, *Житије Светог Саве*, Старе српске биографије, 85—88.
16. *Историја српског народа*, 418.
17. I Рукавац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас српске краљевске академије, 17—18.
18. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I Београд 1902, 39.
19. I, Руварца, *Рашки епископи*, 21.
20. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд Ср. Карл

22. А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, Сарајево 126—127.

23. Навешћемо основне радове који су настали одмах по завршеној конзервацији споменика. Остале, који, више или мање, говоре о разним проблемима везаним за цркву, биће нуми касније. Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*. Конзерваторски радови на архитектури, Саопштења IV, Београд 1961, 137—148. М. Лабевнић, *Резултати испитивачких радова на фрескама цркве Св. Петра и Павла крај Новог Пазара*, Саопштења IV, 149—162. Ј. Нешковић, *Петрова црква*, Зборник Архитектонског факултета. Р. Љубинковић, *Quelques observations sur probleme des rapports artistiques entre Byzance, Italie meridionale et la Serbie au le XIII siecle*, X Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963.

М. Ђ. Љубинковић, *Живопис цркве Светог Петра код Новог Пазара*, Старица XX, (1969), Београд 1970, 35—49.

24. G. Schiller, *Iconography of Christian art*, vol. I, London 1971, 34.

25. G. Mille, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile*, Paris 1960, 67—90.

26. Исто, 70.

27. M. Restle, *Byzantinische wandmalerei in Kleinasien*, 1967. Göreme kapelle I (крај 10. века), Göreme k. 6, Göreme k. 6a (930—40) Göreme k. 9 (крај X века) итд.

28. S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers greks du moyen age* Paris 1966, fol.

29. G. Schiller, *Iconography*, 36—38.

30. G. Schiller, *Iconography*, 38, fig: 73, 75, 78, 80, 81, 90, 93.

31. M. Restle, *Byzantinische wandmalerei*, sl. 125, 305, 436, 347.

32. G. P. Bognetti, *Castelseprio*, Venezia 1968, fig. 57.

33. A. Grabar, *Christian Iconography, A study of its origins*, Princeton 1961, 131.

34. Исто, 130—131.

35. Исто, 131.

36. G. Mille, *Recherches*, 101.

37. Исто, 100.

38. A. Grabar, *Christian Iconography*, 129—130, sl. 312, 314.

40. В. Н. Лазарев, *история византийской живописи*, Москва 1947, табла XIБ.

41. Н. П. Кондаков, *Иконографија Богоматери*, I, С. Пб - 1915, 28—29.

42. Неке ране семинарске легенде приповедају да је сваки од мудрага имао различиту визију Теофаније; сваки од њих је у визији сагледао различиту личност Св. Тројице (Grabar, *Christian Iconography*).

43. Као у Вила Масимо у Риму (A. Grabar, *Christian Iconography* 113. 12, sl. 26)

44. Распоред је нешто другачији, а догађају присуствује и Јосиф В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1971, 67—87.

45. S. Pelikanides, P. Christou, Ch. Tsiumis, S. Kadas, *The treasures of Mount Athos* Athens, 1974, t. 260.

46. G. P. Bognetti, *Castelseprio*, fig. 57 В. Н. Лазарев, *Фрески Кастелсеприо*, *Византийская живопись*, Москва 1971, 67—87.

47. Најкарактеристичнији примери из X века Göreme k. 29 (900 г.), Göreme k. 11 (970 г.) итд. (M. Restle, н. д.).

48. В. Н. Лазарев, *История Византийской живописи*.

49. В. Н. Лазарев, *фрески Кастелсеприо*, 68—87. G. P. Bognetti, *Castelseprio*.

50. S. der Nersessian, *Le decor des eglises du IXe siecle*, *Actes du VIe Congres international des byzantines*, Paris 1951, t. II, 315—320.

В. Н. Лазарев, *Система живописной декорации византийского храма IX—XI веков*, *Византийская живопись*, Москва 1971, 96—109.

52. Исто, 132.
53. W. Oekeshott, *Mozaici Rima*, Beograd 1977, 140, sl. 99.
54. A. Grabar, *Christian iconography*, 136.
55. М. Лаћевић, *Резултати испитивачких радова*, 151—154. сл. 4, 5, 6, 7, 8.
56. Р. Љубинковић, *Quelques observations*, 189, 195.
57. С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 17.
58. Д. Тасић, *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969.
59. М. Б. Љубинковић, *Живопис*, 40.
60. В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 25—26.
61. Историја српског народа, 245.
62. Хлудовски псалтир из IX века (Државно историјски музеј у Москви, гр. 129 библиотеке Салтикова Шчедрина 21 и 21а.) В. Д. Лихачева, *Византијская минијатура* 1977, 12.
63. *L'arte bizantina e Romanica*, Roma 1968, sl. 591, 592, 593.
64. В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, 26. Ово сликарство није објављено колико сликара са сликарством из цркве у Коропи, показао ми је проф. В. Ј. Бурић, а жања о овом сликарству добијена су на тај начин.
65. В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*.
66. S. Pelikanidis, P. Cgristou, Ch. Tsumis, S. Kadas, n. d.
67. E. Kubah, V. E. Elbern, *Karolinčka i otonska umetnost*,
68. O. Demus, *Romanesque mural painting*, London 1970.
69. A. Grabar, O. Nordenfalk, *Le haut Moyen Age*, Geneva, 1957, 86.
70. О. Демус, н. д. 49.
71. A. Grabar, *L'art religieux et l'empire byzantin a l'epoque des Macedoniens, L'art de l'Antiquite et du Moyen Age*, 151.
72. A. Grabar, *Le succes des arts orientaux a la cour byzantine sous les Macedoniens*, I, 265—290.
73. Не постоји јединствено мишљење о пореклу модела са минијатура Ватиканског Апостола. О овоме и аутентичности потписаних сликара: A. Frolov, *L'origine des miniatures de la Bible du Vatican*, Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6. I. Sevčenko, *The illuminators of the Menologium of Basil II*, *Dumbarton Oaks Papers* XVI (1962), 245—276.
- П. Мијовић, *Менолог*, Београд, 1973, 229.
74. П. Миљковић—Пепек, *Фреските и иконите од X ј XI век во Македонија*, на VII семинар за македонски језик и култура, Скопје и Охрид 1974, 147—151. ж. Ферлута, *Време подизања цркве Св. Ахилеја на Преспи*, ЗЛЈ 2, 3.
75. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 22.
76. С. Ненадовић, *Две реконструкције Штукопластике у српској средњовековној скулптури*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд 1958, 91—92, сл. 7, 8.
77. Ј. Максимовић, н. д. 20—22.
78. A. Grabar, *Skulpturel byzantines de Konstantinopole (IV—X siekle)*, Paris 1968.
79. Исто, 90—95, Пл. XXXIX: 2, 3, 4, 5; XL; XLI: 2, 3, 5, 6, стр. 100—115, Пл. 100—115.
80. Ф. Герке, *Касна антика ј рано хришћанство*, Нови Сад 1973, 29, Табле стр. 100—115.
81. М. Т. Бурић, *Врата слова*, ЗЛЈ 8, 65.
82. Х. П. Кондаков, *Иконография Богоматери I* 1915, 68—69 Санктпетербургъ
83. М. Т. Бурић, *Врста слова*, ЗЛЈ 8.

86. М. Т. Бურიћ, *Икона Богородице Знамења*, ЗЛУ 13, 5.
87. Исто, 22—23.
88. Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, 106, рус. 34, 35—37.
89. В. Н. Лазарев, *Древнерусские мозаики и фрески*, Москва 1973, 49.
90. М. Т. Бურიћ, *Икона богородице Знамења* ЗЛУ 13, фиг. 5.
91. В. Н. Лазарев, *Система живописной декорации*, 100.
92. У неким црквама изузетно су представљене обе сцене, као у Михајловском манастиру у Кијеву из 1108. године (В. Н. Лазарев, *История Византийской живописи*, 169—176, Табл. XX XXXII).
93. R. Ljubinković, *Quelques observations sur le problème des rapports artistiques entre l'Italie méridionale et la Serbie avant XIII siècle*, X Corso di cultura sull'arte ravennate bizantina, Ravenna 1963, 190.
94. Г. Бабић, *Христолошке расправе у XII веку и појава нових сцена у азијалном делу византијских црква*, ЗЛУ 2, 11—29.
95. В. Н. Лазарев, *Фрески Старой Ладуги*, Москва 1960, 23—24, 54.
Г. Бабић, *Христолошке расправе*, ЗЛУ 2, 17—18.
96. С. Мандић, *Фрагмент фреске из старог Раса*, Зограф 2, 1967, 50. У средишту апсида налазио се високи крст коме се са обе стране клањају архијереји.
97. В. Н. Лазарев, *Система живописной декорации*, 98.
98. Црква Св. Марка имала је дванаест апостола око Богородице и изнад главног улаза у цркву, а у апсиди само два. Овакав распоред имала је скулптура на главном порталу Студенице, где је њена улога била профилактичка. Ј. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици*, Зборник радова византолошког института, књига 5, 1958, 144.
99. V. J. Đurić, *Influence de l'art venetien sur la peinture murale en Dalmatie jusqu'à la fin du XV siècle*, Venezia e il Levanto fino al secolo XV, II, Firenze 1974, 141.
100. У Чефалу распоред у апсиди је овакав: испод Богородице Оранте са четири арханђела су јеванђелисти Марко, и Матеј и апостол Петар са леве стране, а са десне јеванђелисти Јован и Лука и апостол Павле. У нижој зони су апостоли Филип, Јаков, Андрија, Симон Вартоломаш и Тома. Средња зона је готово иста као у цркви Св. Петра, само су апостоли Петар и Павле насликани на пиластре до иконостаса. В. Н. Лазарев, *Мозаички чефалу*, Византијская живопись, Москва 1971, 205, В. Н. Лазарев, *История Византийской живописи*, 177—184, табл. XX XXXV.
101. Б. Ивековић, *Црква и самостан Св. Ктисевана у Задру*, Загреб 1931, 17—18.
102. K. Weitzmann, *The St. Peter icon of Dumbarton oaks*, Washington, 1983.
103. М. Т. Бურიћ *Икона апостола Петра и Павла у Ватикану*, Зограф 2, 1967, 11—16.
104. М. Поповић, *Новооткривене фреске са црквине у Панику*, Зограф 3. Београд, 1967, 56—57.
105. М. Лабевић, *Резултати*, 154—156; С. Рајочић, *Старо српско сликарство*, 18—19; Р. Билић, *Quelques observations*, 1 91; Д. Тасић, *Нови Пазар*, 123—125; М. Б. Љубинковић, *Живопис*, 42; В. Ј. Бურიћ, *Византијске фреске*, 28; *Историја српског народа*, 290.
106. М. Рајковић, *Трагом једног византијског сликара*, Зборник радова САН XLIV, Византолошки институт књ. 3, Београд 1955, 208.
107. В. Н. Лазарев, *Приемы линейной стилизации в Византийской живописи X — XII веков и их истоки*, Византийская живопись 147—169.
108. М. Рајковић, *Из ликовне проблематике нереског живописа*, Зборник радова САН XLV, Византолошки институт књ. 3, 195—206.
109. В. Н. Лазарев, *Древнерусские мозаики и фрески*, 36, 159, 161.
110. В. Ј. Бურიћ, *Византијске фреске*, 28, сл. 23. Исто тако видети фигуру једног апостола из сцене Вознесенија у Народном музеју.
111. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље, 1934, 24.
112. С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, т VIII.
113. В. Ј. Бურიћ, *Византијске фреске у Југославији*, 43.
114. П. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевшица*, Београд 1975, т I.

115. И. М. Борбевић, *Свети столници у српском зидном сликарству средњег века*, Нови Сад 1982, 45.

116. М. Лађевић, *Резултати*, 152—162; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, 11—12; Љубинковић, *Животис*, 44—49. В. Ј. Бурџић, *Византијске фреске*, 43.

117. Б. Тодић, *О стилским особеностима фресака Ариља из 1296. године* ЗЛУ 13, 1977, 33—34, 36.

118. В. Ј. Бурџић, *Византијске фреске*, 46.

119. В. Ј. Бурџић, *Сопотани*, Београд 1963, 83.

Хатиџа Чар-Дрида

НОВА ВАРОШ У ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА

Успоставом османске власти у нашим крајевима настале су знатне промјене. Оне су се читавале како у промјени друштвених и економских односа, тако и у култури. Нова власт доносила је са собом исламско-оријенталну културу и цивилизацију чији ће расадници на нашем простору бити, углавном, градови. Градови које су Турци затекли и које су ступно су трансформисани у градове исламско-оријенталног типа, а градове које су подизали од самог почетка имали су физиономију и карактер исламско-оријенталних градова. Од европских градова разликовали су се како по свом постанку, тако и по својој улози и развоју у економских и социјалних односа. Основни фактор трансформације и изградње затечених градских насеља и изградње нових представљала је стара исламска институција вакуфа (задужбина) коју је Османска држава бастиновила из традиције и цивилизације Блиског истока. Подизањем објеката различитих намена: вјерских, просвјетних, комуналних, социјалних, привредних и других, а путем завјештења започињало је формирање нових насеља. Ту задужбинску активност подстицала је и усмјеравала државна политика у складу са својим потребама и интересима. Тако су државном иницијативом, а путем задужбинских фондација, подигнути бројни градови у нашим крајевима. Настанак градова био је условљен привредним и социјалним потребама (такав је случај са формирањем Новог Пазара и Сарајева), различитим потребама битним за живот становништва одређеног рејона (примјер формирања Рудог), а многи градови настали су захваљујући комуникацијским потребама. Управо захваљујући таквим потребама крајем XV, или почетком XVI стољећа подигнута је данашња Нова Варош (турски: Yeni Varoş).

У овом раду на основу приступачних извора османског поријекла који потичу из XVI и почетка XVII стољећа приказаћемо настанак и развој Нове Вароши до почетка XVII стољећа. Већина ових извора данас је необјављена, а њихови оригинали налазе се у Архиву Предсједништва владе у Истанбулу, или у Архиву у Анкари, док фотокопије ових докумената посједује Архив Оријенталног института у Сарајеву.

Нову Варош основао је босански санџакбег (намјесник) Искендер који је на тој дужности био три пута: први пут од 21. јануара 1478. до краја лета 1480. године; други пут од августа 1485. до прољећа 1490. године; трећи пут од 1499. до 1505. године када је умро. Пошто

бовања у Босни, а најкасније 1505. године. Нова Варош основана нахији Барче, па ћемо претходно нешто рећи о приликама на овом стору, јер су оне умногоме утицале на развитак овог насеља.

Да би лакше организовала своју управу и спроводила своје политике, Османска држава извршила је административно-територијалну организацију основних области. Најмања таква јединица је нахија. Обухватала је једно, или више градских насеља и околна села. Област Барче, према подацима најстаријег катастарског пописа босанског санџака који датира из 1468/9. године, представљала је засебну војно-административну јединицу — субашилук, насељен српским становништвом (власи су сеоско сточарско становништво и имало знатно повољнији положај од земљорадничког становништва, али су своју организацију на челу са кнезом и примићурима). У тој области област Барче обухватала је 46 сеоских насеља: Осој, Бушовић (Бушвић), Бремотник (Бремотић), Замотани, Коморан, Требиње, Мишић, Горња Радовња, Озој, Главница, Прача, Љешница, Добро Селце, Текбећине (Небићине)?, Јарице, Гојкан, Хотковице?, Тврдово, Вршеvine, Чепча, Гурбетин, Масково, Вребетин, Браћил Поље, Дони Вршеvine, Горње Вршеvine, Кравојево, Потоп, Главице, Сеново Сљење, Истрица, Горње Равниште, Танчић, Славово (Славовић), Мучилица, Бресома, Рамова, Радилова Добра, Моравица, Подожаљ, Собуча, Зилвелу Мисча?, Доња Радовња. У наведеним селима евидентирана су 964 домаћинства и 106 нежењених пунољетних мушкараца. Становништво очито није било задовољно постојећом ситуацијом, бјежали из својих села и излазили у друге крајеве. Од наведених домаћинства забиљежено је да је 549 домаћинстава побјегло.² Становништво ових села чинило је један џемат. Наведене године џемајли подару посједа Синан-бегу, давале су приход у износу од 4800 акчи на име пореза за ситну стоку и 4500 акчи на име осталих живина.³

Према подацима катастарског пописа из 1489. године џемајли Барче припадао је зеамету Мехмед-бега, сину Исабеговом, и доноси приход у вриједности од 14.270 акчи.⁴ Сва ранија села која су припадала области Барче, овим пописом нису обухваћена.

Подаци катастарског пописа из 1516. године показују да је у области Барче почетком XVI стољећа административно поделено на двије нахије: Барче и Радохну. У односу на ранији попис (из 1489. године) примјећује се да је број становника знатно порастао. У 47 села евидентирана су 1563 домаћинства и 360 нежењених пунољетних мушкараца.⁵ У селима нахије Барче (20 села) уписана су 602 домаћинства, 50 баштенских посједа и 165 нежењених мушкараца. На име држаној благајни давали су суму од 57.768 акчи.⁶ У селима Радохна (27 села) уписано је 961 домаћинство, 36 баштинских посједа и 195 нежењених лица. На име свих пореза државној благајни давали су суму од 85.409 акчи.⁷ Упоредивши ове податке са подацима ранијих година, примјећује се нагли привредни просперитет који је омогућио развитак овог краја. Привредном развитуку о

Први спомен овом насељу сачувао се у катастарском попису санског санцака из 1516. године и то под именом Варош Искендерше.⁸ Под именом Нова Варош спомиње се 1528/30. године.⁹ Исте године Нова Варош спомиње се и под именом Селце и Искендер-пашина Варош, а са сва та три имена означавана је и у каснијим османским изворима XVI и почетка XVII стољећа.¹⁰ Потребна за оснивањем овог сеља јавила се веома рано. Саобраћајна прометница из Дубровника, преко Босне, Србије и даље за Бугарску и Цариград, због разбојника и османских војника није била сигурна на планинским прелазима. Да би осигурао безбиједан прелаз преко планинских предјела, османска држава предузимала је одређене мјере: О томе говори и један запис који се сачувао из 1469. године: »На три мјеста на планини Барче кланац чува четрдесет хришћана. Посједују султанову наредбу да не плаћа ништа више осим оног што је по обичају одређено да дају годишно. Ако их има више од двадесет од њих се узима харач.«¹¹

Из једног другог документа сазнајемо да су комуникацијски услови условили настанак Нове Вароши: »Нека у варошима које су под заштитом обезбеђења путева за војнуке Новог Пазара и Сјенице основали Искендер-паша, Фируз-бег и Јунус-паша и у вароши Прибој дође по девет војника и нека они у свакој споменутој вароши саграде куће, па се ту настане и чувају. Они су са бившим заповједницима направили уговор на овај начин: ако неко на тим путевима подигне, или му падне иметак нека се сви чувари оне вароши којој (тај пут) буде близу присиле да надокнаде штету.«¹²

На основу извора са којима располажемо не може се предочити цјеловитија слика о урбаном развоју овог насеља и његовом животном раном периоду, али је донекле могуће оживјети тај давно нестављени свијет.

Управа у граду била је повјерена домаћем човјеку — кнезу, што је основну масу становништва Нове Вароши чинило влашко становништво. Дужност кнеза била је да се брине о јавном реду и безбједности, да помаже у прикупљању пореза, да буде посредник између локалног становништва и надлежних органа у смислу извршавања одређених наредби. Та институција кнеза, коју је османска држава затекла прихватила, учвршћењем османске власти и развојем османског феудализма временом је одумрла. У Новој Вароши кнез се, као локални одлучиваљач, спомиње током XVI и почетком XVII стољећа.¹³

Нова Варош имала је значај караванске станице. У њој је 1528. године био Бенедикт Курипешки који је путовао у Цариград у саставу посланства краља Фердинанда. У свом путопису није оставио никаквих забиљешки о Новој Вароши, осим саопштења да је ту преноћио у ласку и повратку.¹⁴ Временом је Нова Варош попримила физиономију исламско-оријенталног града. Крајем XVI, или почетком XVII стољећа у граду је саграђена и прва џамија. У урбаној структури исламско-оријенталног града џамија је представљала веома важан елеменат. Она је у ствари, у развоју града исламско-оријенталног типа представљала основну ћелију. Поред чисто вјерске функције, џамија је представљала

бег који је, са четворицом својих синова 1604. године, био станао овог насеља.¹⁵ Ова цамија не спомиње се у претходним изворима 1516., 1528/30. и 1540. године, па претпостављамо да је цамија подигнута у првој половини XVI стољећа, најкасније 1604. године, када се спомиње и када је њен ктитор још био жив. Овај Перване-бег имао је земљиште закупа и био је једна од значајних личности у својој околини. С обзиром на службу и посјед који је уживао несумњиво је имао и значајан друштвени углед.

Уз цамију развило се стамбено насеље (махала) које је носило име по оснивачу цамије, а настањивало га је само муслиманско становништво. Иако у катастарском попису босанског санџака није наведено да је Нова Варош касаба (да је прерасла из категорије вароши у категорију насеља) претпостављамо да је она у то вријеме имала статус касабе. Да би једно насеље добило статус касабе било је потребно да има одређен ниво економског и урбаног развоја: најмање једна цамија, стално настањено (муслиманско) становништво, трг на којем се одвијао седмични пијачни дан, као и одређене пословне просторе.¹⁶ Нова Варош је насеље промовисано у статус касабе, а то је био административни процес који је кадија дотичног подручја редовно уносио у своје каталогске књиге, стар, мијењао се и правни статус његовог становништва. Наимено, муслиманско становништво ослобођено је основних феудалних пореза, а образложење да се бави занатством и трговином и третирано је као слободно влашћено. Нова Варош имала је све услове да већ почетком XVII стољећа добије статус касабе.

Расположиви извори не пружају саопштења о другим архитектурним објектима, мада је њих у ово вријеме морало бити, нити о другим урбаним цјелинама, па се може рећи да током XVI стољећа Нова Варош није израсла у значајније градско насеље.

У другој половини XVII стољећа кроз Нову Варош пролази Евлија Челеби, познати турски путописац, и о њој оставио следећи опис: »То је дивна варош, само није толико велика, али је напредно уређена. На источној страни вароши налази се велико поље које је више уљепшава град. Ту има преко двије хиљаде кућа и све су криво украшене виноградима, баштама и привлачним бостанима. Његово становништво пријатељи странаца, а сви су врло побожни. Јела и плодови су им врло пријатна и на гласу. То је велики доказ да су мјесно становници културни људи.«¹⁷

Овај турски путник вероватно је био импресиониран његовом лепотом, миром, хармонијом и складношћу кућа, окупница и вртова, што је карактеристично за наше градове у турско доба, али је, када је говорио о броју кућа, највјероватније претјерао. Толики број кућа и вртова имали ни много већи градови у босанском санџаку.

Становништво

О величини и привредном развоју једног насеља најбоље говори број становника насељених у њему. Први становници Нове Варош

тати своја станишта без тежих последица по привреду тог краја. Због тога је влашко становништво османска држава користила је за насевање пустих области, а и за разне помоћне војне службе. Због тога они у оквиру османског пореског система уживали одређене повластице и у односу на земљорадничко становништво налазили се у много повољнијем и материјалном и друштвеном положају.

Становници Нове Вароши задужени су били за чување путева, безбједан и сигуран пут путника пролазника кроз њихов крај. Имали су статус дербенџија и, према закону, сносили су моралну и материјалну одговорност за путнике и њихову робу. Дужни су били надокнадити штету насталу робу и штету која се догоди на њиховом терену.¹⁸ О дербенџијама, њиховој служби и њиховим обавезама, записе су нам оставили и писмени савременици: »На улазу у ову шуму стоје стражари који имају велике колибице на врх дрвећа да би могли издалека открити плачкаше, да их има, како би обавестили оне који пролазе. А ако нема никакве опасности, како се уђе у шуму они почињу да ударају у добош да би охрабрили путнике. То смо видели на више места и на опасним пролазима. Грчкој, јер свако село је под теретом и обавезом да одговара за крађе и убиства која се изврше у њиховом атару. То их приморава држе чуваре да би мотрили на места где има опасности, да би и сами не напали на разбојнике а ако се у њиховом селу јави каков човек рђаво понашања, да га сместа казне. Ови чувари воде тако пролазнике са собом јим лупањем у добош све до изван шуме.«¹⁹ Тако је 1582. године записао Жан Палери Форезјен, а сличан запис оставио је и један други француски путник Жак Гасо.²⁰

Према подацима пописа из 1516. године Нову Варош насељавало је 100 људи (скупина) влаха од 44 домаћинства и 14 пунољетних неожењених мушкараца, на чијем челу се налазио кнез Мехмед.²¹ Не знамо да ли сви били задужени за дербенџијску службу, јер се исте године наређује да се у ово насеље пошаље 20 војнука који би чували путеве и да се трајно населе.²²

Намјеснику босанског санџака становници Нове Вароши 1516. године давали су на име разних дажбина износ од 3.652 акче.²³ Пошто је сума регистрована у укупном збиру не може се установити које су дажбине давали, којих су били ослобођени и да ли су уживали повластице влашког становништва. Нешто више података о томе пружа каснији старски попис из 1528/30. године. Становници Нове Вароши босанском намјеснику давали су знатно мањи износ него 1516. године, свега 1.000 акчи.²⁴ За дербенџијску службу уживали су пореске олакшице и премоћ султанској одредби давали су: по 30 акчи на име цизје (порез који пунољетни хришћани плаћају за штићеништво и неодлазак у рат), по 10 акчи на име испанце и ресм-и чифта по 10 акчи, на двије куће давали су по 1 кејл пшенице и 1 кејл јечма, пристојбу за узгој стоке, повртларску културу, узгој пчела, траварину, пољачину, пристојбу за узгој лана, давали су таксе за вјенчање, а у потпуности су били ослобођени вандржавних државних намета и пореза.²⁵ Поменуто године у Новој Вароши пописано је 56 домаћинстава, пореских јединица, док је неизвјесно постојање других слојева становништва који су према османској друш

Сулејман, досељеник
 Несух, досељеник, кнез *вароши*
 Хасан, син Абдулахов
 Јусуф, син Абдулахов
 Ширмерд, син Абдулахов
 Али, син Абдулахов
 Искендер, син Радивоја
 Мехмед, син Хамзин
 Оруц, син Хамзин
 Хизир, син Абдулахов
 Абдулах, син Хизров
 Хамза, син Исмаилов
 Касим, син Исмаилов
 Вукдраг Јуријан (Боријан)
 Марко, син Јуријана (Борјан)
 Стјепан, син Радоманов
 Нико, син Радоманов
 Буро, син Радоње
 Вук, син Радоње
 Петри, син Николин
 Живко, син Хрле
 Вучина, син Радоманов
 Јован, син Вучинин
 Радман, син Костадинов
 Радосав, син Вукића
 Радић, син Обрадов
 Видак, син Радича
 Вукоје, син Радича

Вукосав, син Радосава
 Радивој, син Радоне
 Милош, син Вујина
 Мехмед, син Атмаце
 Павел, син Радослава
 Огњен, син Добросава
 Јован, син Војина
 Цветко, син Војина
 Иваниш, син Беловца
 Борбе, син Миловца
 Вук, син Андријин
 Војкан, син Миљковића
 Димитри, син Јованов
 Димитри, син Рајчина
 Драгиша, син Радића
 Јован, син Радоње
 Радош, син Радивоја
 Радул, син Обралића
 Петри, син Вукице
 Радан, син Вукице
 Живота, син Мирина
 Жико, син Радована
 Данчул, син Прибића
 Никола, син Данчула
 Радош, син Радомана
 Радич, син Радомана
 Радован, син Добравића
 Радоња, син Радомана

У односу на ранији период примјећује се незнатан пораст становништва. За дванаест година бројно стање становништва у Новој Вароши повећало се за дванаест домаћинстава. За два домаћинства из овог периода се наводи да су се доселили, док је остали број настао, највероватно природним прирастом.

Подаци катастарског пописа босанског санџака из 1540/42. године биљеже у Новој Вароши знатан демографски рад. Те године у овој вароши пописано је свега 27 домаћинстава.²⁶ За свега дванаест година број домаћинстава смањено се за двадесет девет. Шта је узрок тако великог смањењу броја становништва тешко је рећи. Пошто је Нову Варош окружила непосредну околину насељавало влашко становништво, а због природе своје економије било покретљиво, а исто тако обухватено неким војним радњама, вјероватно је интенцијом османске администрације кретало ка сјеверу. Познато је да је то период интензивних војних дејстава османске војске у Славонији и Угарској. Послије ратова ово подручје је пустош, а интереси Османске државе налагали су потребу насељавања ових пустих области, како због стабилизације политичке власти, тако и због економских потреба. Најпогоднији за то били су власници земљишта, који су често користили као колонизациони елементи.

ћинства одселила, примјећује се присуство нових домаћинстава, што може уочити компарирањем имена старјешина домаћинстава са именама из претходног пописа:²⁷

Хамза, син Радоње
Сулејман, досељеник
Несух, досељеник - кнез
Ширмерд, син Абдулаха
Мехмед, син Ахмедов
Хамза, син Атмаџин
Али, син Радосава
Искендер, син Дучића
Мехмед, син Ширмерда
Милош, син Радивојев
Радохна, син Радоша
Радован, син Вукића
Петар, син Радована
Живко син Брановца

Вук, син Радуна
Дамјан, син Огњана
Вранеш, син Миловца
Димитар, син Јована
Димитар, син Рајчина
Вукдраг, син Божицара
Стјепан, син Радмана
Прерад, син Николе
Вукдраг, син Радича
Ратко, син Радоње
Буро, син Цвјетка
Вук, син Ивана
Радин, син Радоње
Мехмед, син Ширмерда

Дакле, флукуација становништва у ово немирно вријеме била је интензивна, било да је изазвана политиком османске државе, економским, или неким другим интересима.

За један дужи период не располажемо изворима који се одnose на ово насеље. Сљедећи извор који пружа више података за изучавање становништва и насеља датира из почетка XVII стољећа. Према подацима овог извора у Новој Вароши евидентирано је 81 домаћинство и тирин неожењена пунољетна становника.²⁸ Дербенцијску службу обавља је само један дио становништва, и то 25 хришћана, док је 56 муслиманских домаћинстава било ослобођено основних рајинских пореза. У укупном тексту који се односи на Нову Варош наводи се да је становништво које чува дербенд ослобођено ванредних државних намета, свих уступа у корист босанског намјесника и да на име свих осталих ресмова плаћају по 150 акчи.²⁹ Међутим, из даљег текста уочава се да ни све дербенцијско становништво није сносило подједнако пореско оптерећење. Деветнаест домаћинстава плаћало је по 315 акчи, 3 домаћинства по једно домаћинство 100 акчи, једно домаћинство 30 акчи, док се за једно домаћинство не наводи колико је плаћало.³⁰ Разлика у висини пореза вјероватно је проистицала из разлике у величини посједа и разлику у вези са задуженошћу чувања пута и путника на њиховом терену. Наимено, свих ових 25 домаћинстава имало је баштинске посједе који су били извор њихове егзистенције.

У извору нигдје није написано да муслиманско становништво у Новој Вароши плаћа мџарију, слично осталим касабама и шехерима у Османском царству, али се из пописа види да они не плаћају рајинске порезе. Разлог тога је највјероватније чињеница да Нова Варош званично још није била проглашена касабом, односно да докуменат о њеном проглашењу није био на снази у вријеме овог пописа, па због тога није ни наведено да су они ослобођени основних рајинских пореза, иако су то, у ствари, били.

Исте је године Муховић у свом раду »Нахија Барче (Нова)

Кнез Саво, син Дамјанов
Али, син Јусуфов
Милић, син Димитров
Петар, син Живка
Радивој, син Дамјана
Гвозден, син Живка
Никола, син Јована,
Дамјан, син Тодора
Маринко, син Вука
Вуксан, син Иваниша
Живко, син Малише
Живко

Иван, син Андријаша
Буро, син Вука
Комљен, син Вука
Јован, син Цвјетка
удовица Вука, сина Андријаша
Манојло, син Лазара
поп Сладоје
Живан, син Дејана
Стјепан, син Павела
Остоја, син Јурице
Вучко, син Радована
Хамза, син Раска

Осман, син Искендера (он у Новој Вароши посједује земин, али не да ли је и становник Нове Вароши)
Шабан, син Мустафе (и он посједује земин, али не знамо да ли је настањен).

Грајко, син Радована
Мехмед, имам и хатиб
Курд, мџезин
Первано-бег, заим
Курд, син Перване
Али, син Перване
Меми, син Перване
Ибрахим, син Перване
Исхак, син Ибрахима, спахија
Исмаил, син Алија, спахија
Тимур, син Оруча, спахија
Џефер, син Оруча, спахија
Бахтијар, син Газија, спахија
Али, син Хајдера, спахија
Курд, син Мустафа, спахија
Лутф, син Ферида
Касим, спахија
Али, син Базарлу
Бехлул, син Јусуфа
Бехрам, син Бајрамлу
Хурем, син Искендера
Курд, син Абдулаха, спахија
Хурем, син Искендера
Шабан, син Искендера, спахија
Алишах, син Ферхада
Мустафа, син Ширмерда
Синан, син Курда
Али, син Мустафе
Мезид, син Абдулаха
Ризван, син Курда

Курд, син Османов, спахија
Меми, син Ферхада, спахија
Хусејн, син Курда, спахија
Мурад, син Пашајигита
Тимур, син Ахмеда
Мурат, син Ахмеда
Ејнехан, син Велија, спахија
Јахја, син Велија, спахија
Курд, син Јусуфа
Али, син Мурата, спахија
Мехмед, син Синана, спахија
Седин, спахија
Ејнехан, син Увејсов
Бахтијар, син Мезидов, спахија
Алишах, син Мезидов, спахија
Тимурхан, син Мустафин, спахија
Зулфикар, син Пашајигита, спахија
Бехрам, син Курда
Лутфи, син Ахмеда
Первиз, син Лутфија
Мустафа, син Абдулаха, нежењен
Халил, син Мустафе
Ибрахим, син Курда
Вели, син Хасана, нежењен
Меми, син Курда, нежењен
Шади, нежењен
Базарлу, син Ибрахима
Дервиш, син Ферхада, спахија
Дервиш, син Пашајигита, спахија
Сејдин, син Ибрахима

велики демографски прираст могао је настати досељавањем, а дјеломично и природним прирастом. Овај попис на непосредан начин говори о веома живој флукутацији становништва у Новој Вароши током 15. столећа,

Успоставом османске власти у нашим крајевима догодиле су се промјене и у структури становништва. При томе су нарочито бележне изразите конфесионалне промјене. Велики дио домаћег становништва примио је ислам и прихватио тековине исламске културе и цивилизације. Процес прихватања ислама код нас био је великих размјера али је по обиму и интензитету био највећи у Босни и Албанији³¹.

У науци је одавно одбачено мишљење да је прихватање ислама последица силе Османског царства и узроке тој појави треба тражити у политичким, друштвеним и економским приликама прије успоставе османске власти, као и у односу Османске државе према поробљеним народима. Прије свега толерантан однос Османске државе према свим припадницима монотеистичких религија, при чему су им гарантоване слобода вјерисповести, лична и имовинска заштита уз услов лојалности. О таквом положају хришћанских поданика и хришћанских вјерских институција сведочи архивски материјал у свим католским и православним црквеним институцијама, као и други извори о нашим крајевима. Константин Михајловић, крајем 15. столећа, пише: »да није мали број оних који се добровољно потурче, ³² а 1530. г. хришћански саопштава: »Њих хришћане је турски цар, да само обраде земљу, оставио до сада у њиховој вјери (изузев оне које младосавиство лакоумност наведе да се потурче). Оставио им је и њихове свештенике, цркве и друге обреде».³³ Не може се утврдити када дати почетак прихватања ислама у Новој Вароши, јер први сачувани попис становништва датира из 1516. године. Тада је у Новој Вароши евидентирано 6 муслиманских домаћинстава и два инокосна члана³⁴. Попису су забиљежени нумерички без имена и других података, па се не може установити да ли су они домаћег или страног проијекла. На том подручју веома рано је уочена појава преласка на ислам домаћег становништва, још од времена када је формирано Босанско крајиште. Појављивало се неколико области са утврђеним градовима од Скопља до данашњег Сарајева (Скопље, Тетово, Звечан, Јелеч, Рас, Сјеница, Хомбурд)³⁵. Највероватније су први муслимански становници Нове Вароши досељеници из оближњих насеља који су имали војнички статус и били су лако покретљиви. О томе сведочи и чињеница да су тада били познати у један џемат (скупина) на челу са кнезом³⁶. Протоком времена повећавао се број становништва и муслиманског и хришћанског, па је 1528. г. забиљежено 14 муслиманских, поред 42 хришћанских домаћинстава.³⁷ Два домаћина су досељеничка, чак и сам кнез вароши има имена очеве петорице домаћина написана су еуфемистично, без значењу божји роб, чиме се у ствари прикривало њихово хришћанско поријекло.

Касније је у Новој Вароши забиљежен демографски пад. Број домаћинстава од 56, колико је евидентирано 1528. године, смањен је на 19 и 1540. године евидентирано је само 27 муслиманских и 19 хришћанских

сава и Искендер син Дучића).³⁸ Можда се међу њима налазио и мак нашег пјесника Дучића.

Током наведеног периода у Новој Вароши доминира хришћанско становништво. Тек пред крај XVI и почетком XVII столећа христијанизовано је у знатно већем броју присуство муслиманског становништва. Године 1604. забележено је 59 муслиманских домаћинстава, од којих 4 инокосна члана, наспрам 25 хришћанских домаћинстава.³⁹ То је једна од оних година када се османска власт на нашем простору стабилизовала и успрелила, што је довело до појачаног развоја градова и пораста муслиманског становништва у њима. Повећан број муслиманског становништва у вези је и са настанком и развојем муслиманских вјерских институција. У Новој Вароши нешто прије 1604. године саграђена је једна џамија. Саградио ју је Перван бег који је 1604. године био владар новнићког овог насеља. Муслиманско становништво живело је у Новој Вароши до Перван бегства, а у посебном дијелу града хришћанско становништво, које је имало свог вјерског поглавару — попа Сладоју.⁴¹ Велики број овог муслиманског становништва припадао је слоју спахија и чинарија, османској друштвеној хијерархији су добар материјални статус и друштвени углед. Дио овог муслиманског становништва припадао је и вјерској интелигенцији. Остали дио се бавио највероватније трговинским занимањима — занатством или трговином, али у изворима не налазимо податке којом врстом занатства су се бавили. Хришћанско становништво било је задужено за обезбеђење и чување путева, па је и друштвени и материјални положај био одређен улогом коју су играли у овом друштвеном систему.

Б и љ е ш к е

1. Б. Трухелка, *Турско-словјенски споменици дубровачке архиве*, Сарајево, 1911, п. 111—128. Х. Шабановић, *Босански санџакбег Скендер*, *Историјски гласник*, I, 1955, п. 111—128.

2. Сумарни попис босанског санџака започет 26. јануара до 12. маја 1469. године у стабул, Belediye kütüphanesi, Cevdet Jazmalari No 076, фотокопирање у Оријенталном институту у Сарајеву (ОИС), тапу дефтер (ТД) No 216, фолја (ф.) 116, 126. Код Х. Шабановића у књизи *Босански пашалук*, Сарајево, 1982, на страни 118 погрешно стоји да је у тој књизи Борче имала 2.106 влашких кућа.

3. Истанбул, ТД No 076, ОИС, 216, ф. 126.

4. Istanbul, Bosbakanlik Arsivi (IBBA), TD No 24, IIS br. 62, f. 263—265. Попис босанског санџака из 1489. године.

5. Сумарни попис босанског санџака из 1516. године, ИББА, ТД No 56, ОИС бр. 9, 10.

6. ИББА ТД No 56, ОИС бр. 63, ф. 10.

7. Исто.

8. Исто, ф. 9а.

9. ИББА, ТД No 157, ОИС бр. 65, ф. 199а Детаљан попис босанског санџака започет 25. 8. — 3. 9. 1530. године.

10. ИББА, ТД No 211, ОИС 75, ф. 88а Опширни попис босанског санџака започет 1. јула 1540. године, а завршен 28. марта — 6. априла 1542; Опширни попис босанског санџака у Тапу де Кадастро, ТД No 477 (П) ОИС бр. 203, ф. 87а.

13. ОИС 63, ф 9а, ОИС бр. 65, ф. 199а, ОИС бр. 204, ф 87а
14. Б. Курпешкић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румунију 1530.* (превод немачког Б. Пејановића), Сарајево, 1950, п. 27. 50.
15. Ankara, Tapu ve Kadastro, TDNo 477, OIS br. 203 f. 87a.
16. Развитац градова и њихово прерастање у категорију виших насеља може се посматрати кроз анализу бројних дефтерских биљешки.
17. Е. Челеби, *Путопис, Одломци о југословенским земљама*, превод, увод и коментари Шабановић, Сарајево, 1967, п. 262, 263.
18. Х. Шабановић, Канун-нама босанског санџака из 1516. године, *Кануни...*, п. 32.
19. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII* Београд, 1961, п. 137.
20. Нав. дјело, п. 114.
21. ИББА, ТД Но 56, ОИС бр. 63, ф. 9а.
22. Х. Шабановић, Канун-нама . . . п. 32.
23. ИББА, ТД Но 56, ОИС бр. 63, ф. 9а.
24. ИББА, ТД Но 57, ОИС бр. 65, ф. 199б.
25. ИББА, ТД Но 57, ОИС бр. 65, ф. 199а.
26. ИББА, ТД Но 201, ОИС бр. 87, ф. 7а.
27. ИББА, ТД Но 211, ОИС 211, ОИС бр. 75, ф. 88а.
28. Анкара, ТД, Но 477. ОИС бр. 204, ф. 87а, 87б, и Податке из овог дефтера прикупљене за свој рад Е. Муховић, Нахија Борче (Нова Варош) у XVI веку, *Симпозијум Сеоски Сретена Вукосављевића*, бр. X, Пријеполје, 1982, п. 233—255.
29. Исто, ф. 87а.
30. Исто.
31. Н. Филиповић, Осврт на питање исламизације на Балкану под Турцима, *Годишња АНУ БиХ*, књ. XIII Центар за балканолошка испитивања, књ. 11, Сарајево, 1976, п. 385—386.
32. К. Михајловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, САН, Споменик CVII, NS9, Београд, 1959, (превод Б. Живановића).
33. Б. Курпешкић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530.* (Превод немачког Б. Пејановића), Сарајево, 1950,
34. ТД Но 56/ОИС, 63, ф. 9а.
35. Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бег Исхаковића — Зборни катастарски попис из 1516. године*, Сарајево, 1964.
36. ТД Но 56, ОИС 63, ф. 9а.
37. ТД Но 157, ОИС 65, ф. 199а, 199б.
38. ТД Но 211, ОИС 75, ф. 88а.
39. Ankara, Tapu ve kadastro, TD, No 477, OIS 204, f. 87a, 87b.
40. Исто.
41. Исто.

Hatidža Čar Drnda

Resume

Nova Varosh was built up to 1505. It was built by a high fury of osmanli administration performing his duty of the governor of the region, by Iskender pasha. Nova Varosh was established in a mountain region which administratively belonged to Borce Region. Further development of Nova Varosh was influenced by its geographic position and its socio-economic moments. This has been a very small settlement with mountain development and its main function to secure and protect the roads for its travellers. Just owing to such a need Nova Varosh originated. The administration was represented a kind of link between the inhabitants and the osmanli administration.

By the early part of the XVII century this place has been an islamic and oriental town with essential elements of islamic architecture with a dominating object of Pervanbey mosque.

Number of the population increased or decreased owing to the geographic development itself, its environment and its neighbouring regions as well as the social necessities of the empire.

Because of the new conquests of the empire even the population of this town began to move to the new regions.

By the early part of the XVII century a demographic growth was evident.

There were different obligations that the inhabitants had to the empire. A number of them had a task to protect the roads and the passengers the others had religious obligations while a certain number were hono-oured to osmanli military rank.

Мехмед Мујезиновић

ИСЛАМСКИ ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ НОВОГ ПАЗАРА

— натписи —

ГРОБЉЕ УЗ АЛТУН—АЛЕМ ЦАМИЈУ

Уз куполасту цамију Мевлана Муслихуди́на, сина Абдулганије, зну Алтун-алем цамију, налази се гробље са око 50-так нишана, од којих 29 имају и епитафе. Кронोगрами са нишана у овом гробљу нам казују да су овдје сахрањиване угледније личности: паше, службени представници, мудериси и чланови угледнијих породица Н. Пазара.

Најстарији датирани нишан потјече из хиџ. 1150 (1737/38) године, а најмлађи из 1339 (1920) године. Нишани су занимљиви и по својим формама и ознакама на њима.

У прилогу доносимо у цјелини, односно у препису и преводу епитафа овог гробља, док нам остали датирани нишани пружају податке и о слиједећим сахрањеним особама у овој некрополи:

- Алтуна, кћи Алије Скендерова, умр. 1245. (1829/30)
- Мехмедага Љајић, син Османаге, умр. 1252 (1836/37)
- Фатиме, кћер Вејсилаге, умр. 1266. (1849/50)
- Осман ефендија Плевљак, син хаџи Сулејманов, умр. 1268. (1849/50)
- Махмут ефендија Преполчанин, умр. 1284. (1867/68)
- Мула Хајро Расовац, син Мурад-бегов, умр. 1293. (1876/77)
- Бул-бег, син Јусуф-бегов, умр. 1299. (1881/81)
- Мудерис Хафиз Осман ефендија, син Јахја еф., умр. 1327. (1909/10)
- Ариф еф. Комотина, шехит, умр. 1328. (1910/11)
- Јалдуз-ханума, кћер Сјеничака Мехмедаге, жена Новопазарца Салих-аге Расовца, умр. 1332. (1913)
- Хатема, кћер, мудериса х. Осман еф., умр. (1339. (1920) и
- Хаџи Захид Љајић, син Мехмед-аге, умр.?

Натпис на нишану (име нечитко)

На лијепо изведеном нишану са турбаном у гужве на превећеном пругастом муцеветом исклесан је овај натпис, који је плитко изведен и атмосферилијама оштећен да је скоро нечитљиву биру се само неке ријечи и година.

Нишан је карактеристичан и по тому, што на турбану има сану челенку са пет пара. На једној страни нишана је мач.

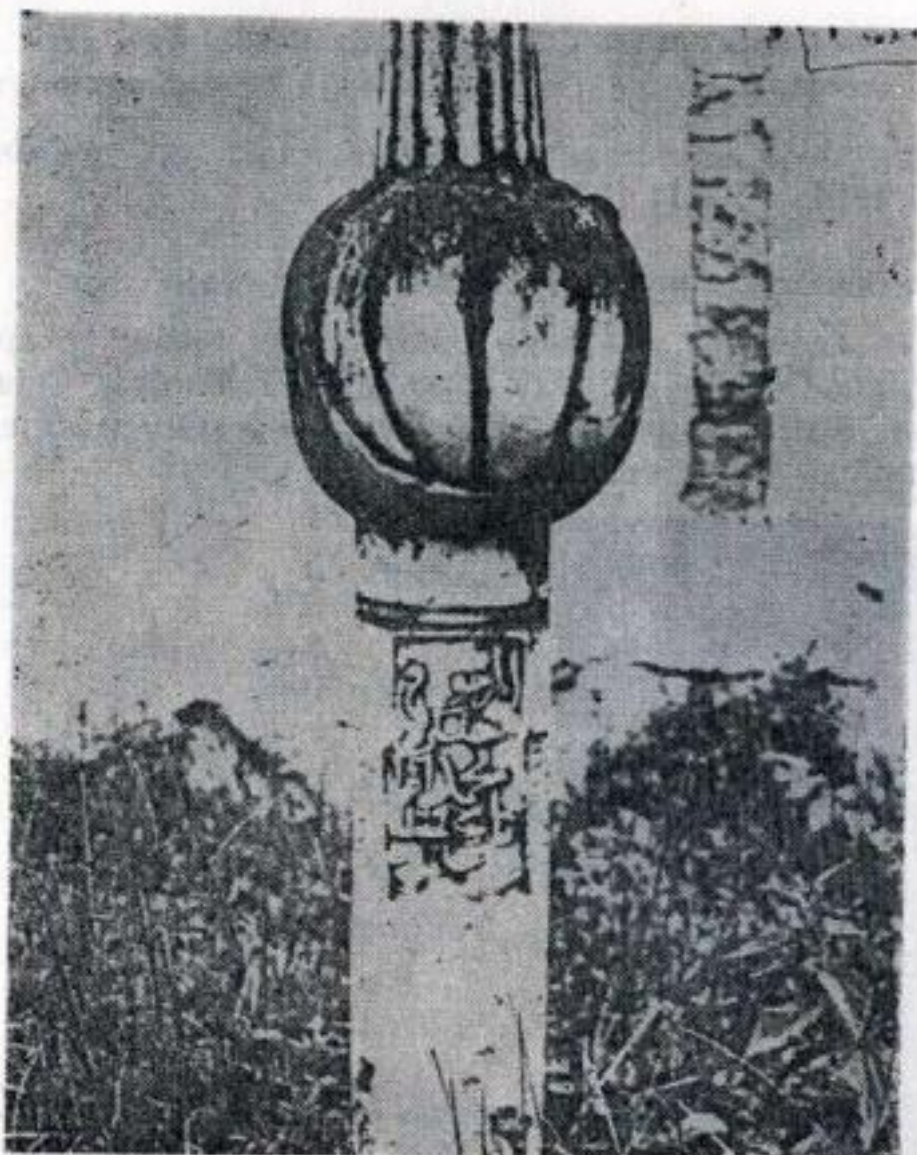
(Текст натписа нечитак)

Година »1150.« (1737/38)

Натпис на нишану хасеџије Мехмед-аге

На лијепо обликованом узглавном нишану у гужве на превод пругастом муцевезом исклесан је овај натпис у прози. Натпис је исписан са једне стране нишана у обичном *neshi* писму. Са једне стране нишана је исписан мач. Бридови нишана означени су дјеломично тордираном врпцом. Овај нишан четвртасте основе завршава се пирамидално.

Текст натписа гласи:

المرحوم
حسكى
محمد اغا
تاريخ
سنة
١١٦٦

Превод

»Умрли хасеџија Мехмед-ага. Година 1166.« (8. XI 1752. — 28 X 1753.)
Гроб покојника омеђен је сантрачем.

Натпис на нишану мудериса Халил-ефендије

Текст:

صاحب هذا القبر
مدرس خليل
افندي لله
الفاخرة
سنة ١١٨٨

Превод

»Овдје почива мудерис Халил-ефендија. Уиме Алаха проучи ху. Година 1188.« (14. III 1774 — 3. III 1775).

Натпис на нишану босанског валије Исмаил-паше, Ђеџаје

Узглавни нишан на којем је исклесан овај натпис висок ј 1 м и има обли турбан, који се према врху сужава, са превојем. стране нишана исклесан је натпис у прози на турском језику у neshi писму. Испред године је шестокрака звијезда.

Текст натписа гласи:

سابقا
سنة واليسى وزير
المرحوم اسمعيل پاشا
ای خزینه شهر
می علیه رحمة الباری
الفاخرة
سنة ١١٩٩

Сарајевски летописац Башескија биљежи за Исмаил-пашу:

»Нови валија Исмаил-паша именован је чак из Исмаилије. Чим стигао у Нови Пазар, разболе се и након једне седмице умре. То сегодило 10. рамазана 1199. (17. VII 1785) између Петров-дана и Алибур Исмаил-паша је био хазине-катиб...« (Башескија, летопис М. Мујезић, Сарајево 1968, стр. 312 и 315).

Натпис на нишану Хусејин-аге

На узглавном нишану са чатал-турбаном изведен је овај натпис на турском језику. Писмо лијепо и исписан *nesh*.

Текст натписа гласи:

زيارتدن مراد انجق دعادر
بوكون بعا ايسه يادين سقا در
مرحوم و مغفور المحتاج الى
رحمة ربه العفور حسين اغا
روحجيون فاتحه
سنة ١٢٠٢

Превод

»Од посјете гробу сврха је молитва (дова).
Ја сам данас што ћеш ти бити сутра.
Умрли и покојни, потребан милости божје
Хусејин-ага. За његову душу (проучи) Фатиху.
Година 1202.« (13. X 1787. — 1. X 1788).

Натпис на нишану Рејхане, кћери Мухамед ефендије

На обичном женском нишану, у форми стеле, која је при земљу сужена, исклесан је овај натпис у прози на турском језику. Писмо

Текст:

مة ریحانه
 محمد افندی
 میحو ن
 لفاتحه
 سنة
 ۱۲۴۶

Превод

»Умрла Рејхана, кћи Мухамед ефендијина. За њезину дуу
 учи) Фатиху. Година 1246.« (22. VI 1830. — 11. VI 1831).

Натпис на нишану Амине, кћери Сүлејманове

Над гробом покојнице је на узглавном нишану, у форми с
 клесан натпис у прози на турском језику. Изнад текста натпис:
 се шестолисната розета. Писмо крупан и лијеп *nesh*.

Текст натписа гласи:

المرحومة
بنت سليمان
فاطمة
سنة
١٢٨٠

Превод

»Умрла Амина, кћи Сулејман-агина. За њезину душу (проучи) тиху. Година 1280.« (18 VI 1863 — 5 VI 1864).

Натпис на нишану Мири дива Тевфик-паше

Нишан са овим натписом има фес. Натпис је исклесан у десет дака лијепим *neshi* писмом.

Текст:

هو الخلاق الباقي
انجمنگاه فناردن نيمه ...
لوح قبر مرده ...
او مارم ...
جرم عيانه ...
او چيني اوردوي همايوني ارکانشدن
يکي بازار جهتي قوماندان
ميرلوانوفيق پاشاند
روحيمون المغانه سنه ۱۲۸۳

Превод

(Два стиха који говоре о пролазности живота. Дјеломично
Мири-лива, еркан-командант Новопазарске треће ордије цар
ске, Тевфик-паша. За његову душу (проучи) Фатиху. Година 1283.
(= 16 V 1866 — 4 V 1876).

Натпис на нишану Кол-аге Фифлибели Ахмеда

На плоснатом узглавном нишану с фесом исклесан је ова
на турском језику. По рубовима нишана око натписа израбени
јетићи и други геометријски украси. Писмо лијеп *nesh-talik*. Гро
ника ограђен сантрачем.

Текст натписа гласи:

...
...
اوچېڻي اوردوي همايوني رديف پياده
اوچېڻي الاينيك ايکېڻي طا بوري
قول اغاسي فلبه لي احمد بن محمد
روحپتون الفاتحه

شوال

سنه

۱۲۸۳

» (На почетку је у два реда неки стих, али оштећен и нечитан ... кол-ага другог табора, трећег алаја, треће ордије царске пјешад Филибели (из Филибе) Ахмед, син Мехмеда. За његову душу (проучи) тиху. Умро мјесеца шевала 1283.« (= 6 II — 7 III 1867).

Натпис на нишану мудериса Ипекли Али ефендије

На узглавном нишану са турбаном у гужве исклесан је овај пис на турском језику. Рубови нишана украшени су биљним орна тима. Писмо доста крупан и исписан *nesh*.

Текст:

»Ој лаве духовног свијета који доносиш весели наговјештај
И нашој души дајеш смирење.

Умрли и покојни, потребан милости Створитеља који прашта

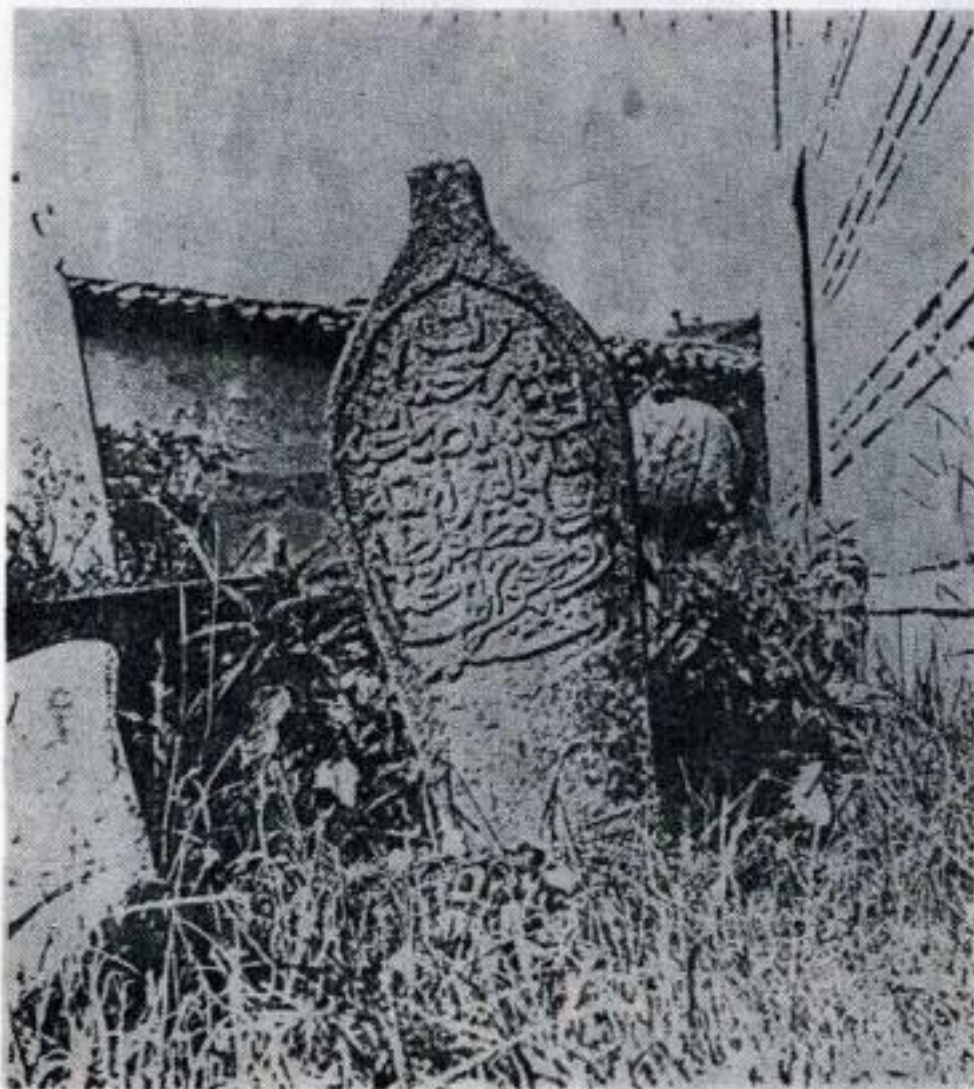

ای شیر

اهل معنی بس صفا اورده
 زیر بشارت روح مارا روح راحتها رسید
 المرحوم المغفور المحتاج الى رحمة
 ربه العفور یکی باز از مدرسی کرامدن
 ای پهلای الحاج علی افندی ابن الحاج
 نورالدین اغا روحیهون الفاتحه

Натпис на нишану Хафиз Фатиме

Узглавни нишан покојнице, попут стеле, са нешто издуженим хом, има на себи исклесан у крупном и исписаном *neshi* писму слијед натпис у прози на турском језику.

Текст:

يسر حسن خاتمة
حبة هذا القبر
فظا فاطمة
حييون الفاتحة
سنة
١٢٩٧

Превод

»Боже олакшај ми завршетак живота. Овдје почива Хафиз Фатма. За њезину душу (проучи) Фатиху. Година 1297.« (15 XII 6879 – XII 1880).

Натпис на нишану Хатиџе-Хајрије хануме

На нишану са необично изведеном женском капом попут феса шарка исцлесан је овај натпис у прози на турском језику. Писмо

Текст:

الحلاق الباقي
 ما ايسه يارين سقادر
 ن مراد انجق دعادر
 ر نابی ... علها
 و زوجة المرحومة
 ه الخيرية خديجة
 بنت حسن بك
 ون الفاتحة
 سنة
 ١٢٩٧

Превод

»Он (Бог) је вјечни творац.
 Од посјете гробу сврха је молитва (дова)
 Данас сам ја оно што ћеш ти сутра бити.
 Умрла и покојна Хајрија-Хатица ханума,
 жена новопазарског наиба. . . Ата ефендије,
 кћерка Хасан-бега. За њезину душу (проучи) Фатиху.
 Година 1297.« (1.5 XII 1879 — 3. XII 1880).

Натпис на нишану Расовца хади Али-бега

На обичном узглавном нишану са пљоснатим турбаном у г
 клесан је овај натпис у прози на турском језику. Писмо обични
 nesh.

Текст:

المرحوم
المغفور
المحتاج الى
رحمة ربه
تعالى
راسوالى
الحاج على
بدك بن
الحاج ابراهيم
بدك ورحمة
الفاطمه
سنة
١٠٦٠ (٣٠١)

13

Превод

»Умрли и покојни Расовац хаџи Али-бег, син хаџи Ибрахим-бег
За његову душу (проучи) Фатиху. Година 1(3)06.«

Натпис на нишану мудериса хаџи Осман-ефендије

Узглавни нишан на коме је исклесан овај натпис у прози
турском језику мањих је димензија и има улемански турбан. Гроб
којника омеђен је сантрачем. Писмо обични *nesh*.

Теткст гласи:

صاحب هذا القبر
المدرس الحاج عثمان
افنديك
روحهم الفاتحه
سنة ١٣٠٧

Превод

»У овом гробу почива мудерис хаџи Осман-ефендија. За ње
шу у име Бога (проучи) Фатиху. Година 1307.« (= 28. VIII 1889 —
1890).

Натпис на нишану Заде, жене хаџи Али-бега

Нишан на коме се налази овај натпис има рељефно изведе
зу на врху са великом розетом у средини испод које су двије
зете. Натпис исписан у десет косих редака. Свака два реда су р
на дебљим линијама. Натпис је оивичен цик-цак линијама.

Текст:

هوالباق
اولدی مسکن بوراسی
طمان نه ايمش الامازيچ شوراسی
زلدن کور نمش بولمادی
فی غافل اولمه عاقیده شوراسی
می عالی بلدی شمدی مسکن بوراسی
ره او قوسون شوراسی
رضه حاجت بوقدر شوراسی
سه او قوسون یریدر بوراسی

سنة

Превод

»Он (Бог) је вјечан.
У свјетском врту коначно станиште је овдје
И за шаха и за султана макар то и не мислили.
То је вјечни закон за сваког шта и ма ко био.
И мој муж Хаци Али бег почива овдје
А моје име је Зада којег прочитај овдје
Посјетиоце молимо да нас се учењем сјете.
Година 1309.« (= 7. VIII 1891 — 25. VII 1892).

Натпис на нишану Осман-бега Расовца

На нишану са турбаном у гужве налази се овај натпис у прози
турском језику. Писмо обични *nesh*.

Текст:

الحق الباقي
المرحوم
سواج عثمان بك
سليمان بك
عيجون الفاتح
سنة
١٢١٩

Натпис на нишану Наиле Расовац, рођ. Батовић

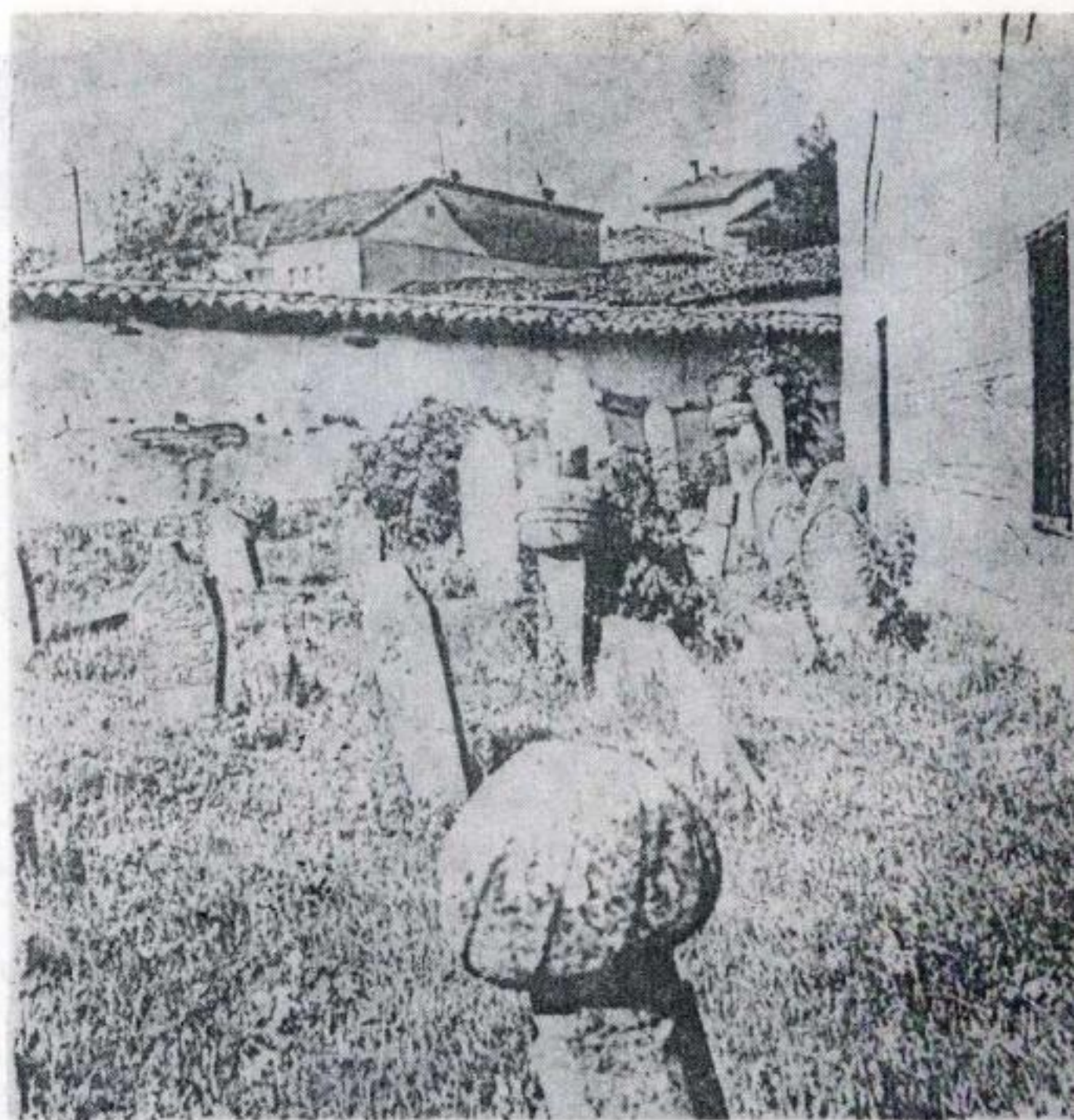
Узглавни нишан, на коме се налази овај натпис, има на врху по изведеном лепезу. Натпис у прози на турском језику исписан је косих редака, растављених дебљим линијама. Руб нишана око је изведен у цик-цак линијама.

Текст

لَبَاقِي
وَمَغْفُورَةٌ
أَرْلَى رَا صَوَاجِ
دُ خَلِيلِهِ سَي
لِي مَاتُولُكْ حَاجِي
اَغَانُكْ كَرِيمِهِ سَي
نَمُكْ دُوهِنَه
تَحِي

سَنَه
١٣٢٢

Стари нишан за михрабom Алтун-алем џамије

Др Јован Ф. Трифуноски

ТУРСКО СТАНОВНИШТВО У СР МАКЕДОНИЈИ

СР Македонија представља југословенско подручје етнички изузетно сложено, па стога врло занимљиво за етнографско-антропогеографско истраживање. Но, и поред те чињенице, систематска научна проучавања поменуте врсте, углавном, су препуштена вољи појединаца и њиховим личним материјалним средствима.

Због тога турско становништво у југословенском делу Македоније готово није занимало наше савремене истраживаче. По нешто о том турском становништву сазнајем тек из радова ранијих научних радника — Ј. Ђиђића,¹ В. Радовановића,² М. Филиповића.³

Данас, и ако би хтели да проучавамо етнички праве Турке у Македонији, већ је касно: њихов највећи део у послератном времену одсељен је у Турску. Као »Турци« сада се у Македонији изјашњавају и други етнички претставници, на пример, поједини Албанци, Турси, Роми, Муслимани пореклом из Санџака, итд.

Ја сам током службовања на Универзитету у Скопљу повремено путовао и по областима са турским становништвом. Овом приликом углавном са антропогеографским подацима прикупљеним на терену од 1950. до 1980. год., за читаоце »Новопазарског зборника« износим само так преглед наведеног проблема.

Иако малобројни историјски подаци омогућавају да се уоче нека раздобља у Македонији током дуге турске владавине. Ова наша земља под турску власт пала је при самом крају XIV века — освајањем Скопља 1392. г. Под том владавином Македонија је остала до 1912. г. Овај период дуг 520 година.

Када се боље упозна турска владавина у Македонији она се може поделити на две половине. Прва половина почела је од нашег освајања Скопља 1392. и трајала је до познатог турског пораза у Бечом 1683. г. Овај период дуг је 291 годину. Друга половина турске владавине почела је од наведене 1683. г. и трајала је до 1912. г. Овај период дуг је 229 година.

У науци је утврђено да у првој половини наведене владавине у Македонији није било тако крупних миграционих и етничких промена. Постојала је велика верска и национална толеранција у првим вековима. Зато и међу спахијама, који су имали поседе по македонским селима у XV веку било је не само муслимана, већ и хришћана. То је доказ да Турци нису вршеног освајања, нису тражили безусловни прелаз на ислам као услов одржавања свог имања. Иако није било пуне слободе религиозног избора за хришћане, ипак је свештенство толерисано.

Очувана је и једна карта из прве половине XVI века (1547 год.) са које се види да су у сеоским насељима Македоније, у којима је било очувано хришћанско-словенско становништво. Овде онде су били и Тураци, али поглавито у градским насељима.⁵

Територијално ширење Османског царства завршило се крајем XVI века када је држава постепено освајала земље на северу и северозападу. Тада није могло бити наде за ослобођење поробљених балканских народа. Тек након тога нада за ослобођење је јака јер су се борили Аустрије и Турске пренеле на територију јужно од Саве и Дунаја. Аустријска војска, уз помоћ балканских (већином јужнословенских) бродолаца, идући ка југу спустила се све до Призрена, Скопља и Струмице.⁶ У народу се за тај рат каже »стара војна«. Међутим, поменути војска почела доживљавати неуспехе, што је изазвало масовну емиграцију нашег становништва и са подручја данашње СР Македоније.

Исељеници су одлазили на север у крајеве који тада нису били под турском влашћу. Ипак, села у Македонији која су остала под турском влашћу тохтоно словенско становништво нису сасвим изгубила.

Крупне етничке промене у Македонији вршене су тек крајем поменутој, другој половини турске владавине. То је период, који се може светити значајно време страдања, исељавања и великог бројног опадања државне власти своју већу политичку пажњу у наредном XVIII веку уредсредила је према Балканском полуострву. Она је на Балкану почела да врши и разна масовнија колонизовања.

Поменути ратни догађаји са краја XVII века, као и ратови на Балкану у првој половини XVIII века, открили су намере Аустрије да се сређене ка југоистоку Европе. У том правцу она се могла пробити и у Босне и Србије. У Србији је водио најкраћи моравски пут којим је графски наставља на широку удолину источно од Вардара, све до Београда.⁷ Као што се зна, у XVIII и XIX веку Солун је добио вредност јужна приморска капија Балканског полуострва.⁸

У таквој ситуацији прво што је требало обезбедити била је безбедна низација око тада главног пута правца Солун — Струмица — Скопље — Врање. То је такозвани Велики пут који је водио од Вардара.⁹ Обезбеђивање на поменутом путу могло се ојачати појачавањем војних трупа у градским насељима и насељавањем поуздаћим азијског становништва у околним селима.¹⁰ Јача и бројна тур

важан животни пулс Македоније. За остварење свог плана држава располагала муслиманским становништвом широм Мале Азије (Анадо-

Колонисти пресељени из Мале Азије у Македонију углавном припадали турским, односно османлијским племенима званих Јуруци и Коњари. Раширили су се у више котлина Македоније. Јуруци били распоређени у селима на благим планинским падинама и на сушним побрђу. Они су били пре тога номадски и војнички организовани становници. Коњари су захватили богатија села на додиру котлинских равнина и планинских масива. Ретко је било и Турака званих Читаци. Многима као да је било исламизованих Словена.

Међу колонизованим малоазијским становницима било је доброг љаца, али је било и принудног пресељавања. То сам могао утврдити лежењем традиције код појединих турских родова из групе Коњара пресељених у Македонију. Највише о томе слушао сам у битољском селу Кременици.

Предели у којима су насељавани Јуруци добили су име Јуруклук. Постоје четири Јуруклука — овчепољски, штипски, радовишки и валевско-тиквешки.¹¹ По малоазијским Коњарима добила су имена више села у Македонији — Старо и Ново Коњарево код Струмице; Доње, Средње и Горње Коњаре код Скопља; Доње и Горње Коњаре код Куманова; Големо и Мало Коњаре код Прилепа; Коњарка (сада не постоји) у околини Битоља итд.

Малоазијско становништво источно од Вардара насељавано је у великој маси. Према томе то нису биле оазе турског становништва, маса која је захватала знатну површину у околинама Дојрана, Валајева, Струмице, Радовишта, Неготина (источно од Вардара), Штипа, Велеса, Кочана, Св. Николе на Овчем пољу, у околини Скопља и Куманова. У овој зони најсевернија су била два познатија турска насеља — Тетово и Новоце код Куманова и Биљача код Прешева (јужни део Србије). То је био тзв. етнографски турски »вардарски појас«.

Иначе, мале оазе колонизованог становништва осниване су и западно од Вардара¹² у околини Кавадара, Велеса, Битоља и Гостивара. Уопште, било је створено много турских села на великом простору Македоније.

Истовремено нарастао је и број турског становништва у градовима и насељима Македоније. Ти становници били су чиновници, духовна лица, војници, занатлије и сопственици чифлика у пољима око градова. Знатан број Муслимана издржавао се од прихода прибраних у чифлицима, којима су радиле македонске чифчије.

На основу свега што је речено, није било случајно што је Штип источно од Вардара, представљао важно насеље градског типа са много турског становништва. Томе су допринеле комуникације и општи привредни развитак. Штип се налазио на познатом путу који је до 1873. (до изградње железничке пруге) повезивао Скопље са Солуном. Други градови у Македонији са већим бројем турског становништва били су Битољ, Скопље, Струмица и Велес.

Турака је укупно било у око 250 села југословенског дела Македоније.

Малоазијски досељеници, о којима је овде реч, прилично брзо прилагодили природним условима у новој македонској области која је углавном област суве климе и тиме подсећа на завичај у Малој Азији.¹³ Брзо су навикли и на коришћење материјалних средстава. Према томе може се сматрати да је ово насељавање успело. У становници су се успешно бавили сточарством, гајењем жита, кукуруза, понегде и пиринча (Кочанска котлина). Само понегде у новој средини није био лак, па су зато ти турски становници често премештани по Македонији.

Током времена поједина турска коњарска села у Македонији постала су и врло велика — имала су по 200, 300 и 600 домаћинстава. Неких од њих: Банско и Иловица код Струмице, Блатец и Градница, Винице, Иванковце код Титовог Велеса, Горубинце и Дорфулија код Скопља, Средње Коњаре код Скопља, Канатларци и Каменица код Битоле, Врапчиште код Гостивара и др. На другој страни било је и малих села, на пример, са око 30 домаћинстава.

Турска државна власт постигла је и то да се источни делови Македоније држи раздвојено од западне Македоније.¹⁴ Дуга и прилика рока турска колонистичка зона источно од Вардара у XIX веку је права опасност: прекинула је континуитет између словенског становништва у источном и западном делу данашње СР Југославије.

Македонско хришћанско становништво у крајевима где турских колониста брзо је опадало бројно, економски и културно одговарајући отпор према страном надирању бивао је слабији.¹⁵ Локална историја пуна су података о томе и ја сам их више слушао у Овчеполу и Котлини.

У многим турским селима има локалитета са остацима и пре насељавања малоазијског становништва. Има остатака и старих турских и средњевековних тврђава. Постоје налази старог новца и старих кула, чува у збиркама Народног музеја у Штипу и Титовом Велесу:

Очуван континуитет средњевековне топонимије у појединим турским селима потврђује закључак да су Турци колонизовани у селима која су пре тога била словенска. Има ретких остатака старих словенских гробова, а очувана су и поједина стара словенска села (нпр. Блатец, Липец, Лески, Градец, Горубинце, Мокринска, Крушево, Видовиште, Дољани, Иванковце, Мужанце, Брусница и друга).

Међутим, малоазијски јуручки колонисти у Македонији створили су и нека сасвим нова мала села — на пример, Хаџи Јусуфли, Ђаџи Јанли, Хаџи Сејдели, Вејсели и друга.

Антропогеографском методом проучавања на терену не могу се фиксирати тачне године, али се поуздано зна да је колонизација словенског становништва у Македонији трајала дуго — око пет деценија од средине XVIII века. У XIX веку, када су почели ослободилачки ратови у суседној Србији на северу и Грчкој на југу, ранија коло-

и покољ над недужним становништвом у Кочанима, итд. Тако је био све до краја турске владавине 1912. године.

Како се може пратити на основу очуване традиције, колонизација је раније започела на југоистоку око Струмице и Дојрана, а нешто касније на северозападу око Скопља и Куманова. До таквог сазнања дошао је и М. Филиповић када је проучавао околину Титовог Велеса.¹⁷ Међутим, В. Радовановић за тиквешки Јуруклук наводи да је тамо било насељавање Јурука старијих и од XVII века.¹⁸ Могућно да је то трајало неке старије јуручке, али мање колонизације.

Од 1912. г. за одржавање турског становништва у Македонији ишло је све наопако. Један део сеоских и градских становника повучен се са турском војском у правцу Солуна и Једрена. Одмах су настали ратови 1913—1918. г., па су и у њима турска насеља доста пострадали.

Следовао је кратак међуратни период. И тада су се вршила нешто углавном, мирна иселавања у Турску. Ипак, највеће иселавање турског становништва кренуло је 1953—1961. г. и још није престало. Приликом путовања ја сам налазио неиселених Турака, али је било и насеља где их нисам налазио јер су већ били одселили.

У сеоска и градска насеља, која су напуштали Турци и на пољопривредне обрађене земље, долазили су већином Македонци из планинских и шопских села. Дошли су по својој иницијативи на јефтино купљена ималина, а неки су дошли уз помоћ аграрних власти.

Трагове од лестака сасвим расељених села нарочито сам проналазио у тиквешком Јуруклуку, источно од Вардара (доњи део слива Брегалница). Тамо је све брзо пропало: куће, памије, текије и гробља. Атари расељених јуручких села сада се не обрађују, већ тамо расте трава и ју зими користе овце дотеране са околних високих планина.¹⁹ И у другим областима Македоније — околина Струмице, Кочана, Битоља, Титовог Велеса — старе турске куће и у селима и у градовима нису добро очуване. Није поклоњена пажња на очувању појединих памија, хамамеја, текија. И турска гробља препуштена су општој небризи. Интервенција службе заштите споменика скоро нигде није функционисала.

Следи приказ турског становништва у СР Македонији. То су резултати пописа из 1953., 1961. и 1971. г. Међутим, резултати последњег пописа из 1981. г. по националној подели становништва у овој Републици нису објављени.²⁰

Подаци у табели показују да је турско становништво у СР Македонији за кратко време — од 1953. до 1971. г. — са 203.936 (15,6 одсто од целокупног броја становника у Републици) спало на 108.552 (6,6 одсто) становника. Брзо опадање укупног броја наведеног становништва последица је великог иселавања у Турску.

Јаче опадање због иселавања било је од 1953. до 1961. године, просечно годишње опадање износило је 9.050 становника. Мање опадање

Турци у СР Македонији

	1953. г.	1961. г.
I СР Македонија	203.936	131.481
II Општине:		
1. Берово	981	768
2. Битола	13.938	4.384
3. Брод	1.945	2.088
4. Валандово	4.474	1.347
5. Виница	5.255	1.369
6. Гевгелија	1.572	688
7. Гостивар	6.030	14.642
8. Дебар	4.889	5.402
9. Делчево	5.706	875
10. Демир Хисар	1.027	238
11. Кавадарци	1.360	579
12. Кичево	6.600	3.468
13. Кочани	1.373	895
14. Кратово	122	92
15. Крива Паланка	89	18
16. Крушево	2.907	3.403
17. Куманово	19.487	17.185
18. Неготино	4.014	819
19. Охрид	3.714	2.616
20. Прилеп	11.279	6.362
21. Пробиштип	48	27
22. Радовиш	10.427	2.917
23. Ресен	3.662	3.496
24. Свети Никола	6.569	817
25. Скопје	44.645	31.939
26. Струга	1.935	1.778
27. Струмица	9.099	4.535
28. Тетово	7.426	9.449
29. Титов Велес	15.660	7.210
30. Штип	7.805	2.075

општине: Скопље, Куманово, Титов Велес, Радовиште, Струмица, Прилеп, Ресен, Дебар, Кичево Дебар и Гостивар.

Осим тога, подаци у табели показују и кретање броја тур новништва у појединим општинама. Од укупно 30 општина СР није, пораст наведеног становништва имале су само три оп

новници, о којима је овде реч, заиста били прави Турци. Настаје и тање ко се све у СР Македонији издаје под тим именом.

Етнички и језички гледано од броја пописаних Турака 1971. — 108.552 становника — само око 20% су прави Турци, а осталих то нису. Као Турци записивани су други бројни муслимански становници — Албанци, Торбешци, Роми, скоро досељени санџачки Муслиман још неки други. За овај кратак прилог износим само неколико лично познатих примера.

Села *Борино* и *Норово* у општини Крушево 1971. г. укупно имала 888 албанских становника и школе са наставом на албанском језику. Али, у службеном попису поменуто године сви су записани „Турци“.

Село *Црнилиште* у околини Прилепа 1971. г. имало је свега 1 становника, а од њих 145 Македонци и сви остали Албанци. Међутим и сви ти Албанци у службеном попису наведени су као „Турци“.

Село *Горње Количане* у околини Скопља 1971. г. имало је 808 албанских становника. У том селу је и школа са наставом на албанском језику. Међутим, у поменутом насељу 596 становника записани су као „Турци“.

Село *Длага* у околини Куманова 1971. г. имало је 322 албанских становника и школу са наставом на албанском језику. Па и поред тога сви становници такође су записани као „Турци“.

Село *Пласница* у Кичевској котлини 1971. г. имало је само 65 становника и 1.736 Торбеша. Школа је у том селу са наставом на македонском језику. Међутим, сви Торбешци Пласнице записани су као „Турци“.

Села *Урвич* и *Јеловјане* на Шар-планини код Тетова 1971. г. имали су искључиво само торбешко становништво — Јеловјане 743, Урвич 747. И у њима су школе са наставом на македонском језику. Међутим и ти Торбешци записани су као „Турци“ — у Јеловјану 713, у Урвичу 712.

Велико село *Дебреште*, крај пута Прилеп—Брод, 1971. г. имало је 2.405 становника. Од тога Македонци су имали само 844 становника, а сви остали су Торбешци. У селу је школа са наставом на македонском језику. Међутим, и тамо 1.319 Торбеша уврштено је у рубрици „Турци“.

Суседна села *Долно Количане* и *Пагаруша* у Скопској котлини су чисте торбашка насеља, прво са 1.036 и друго са 277 становника (1971. г.). Школе су им са наставом на македонском језику. Па и поред тога сви становници приликом пописа изјавили су да су „Турци“.

Код Титовог Велеса је велико село *Горње Оризаре* које је 1971. г. имало 1.795 становника. Тамо углавном живе новији муслимански досељеници из Санџака и имају школу са наставом на српском језику. Међутим, поменуто године од њих 544 становника изјавило је да су „Турци“.

У долини Маркове реке недалеко од Скопља је велико село *Тинце*, сада са Муслиманима досељеним из Санџака. Они су 1971. г. имали 1.819 становника и школу са наставом на српском језику.

ставом на македонском језику. Међутим, у том селу сви Роми нуте године — свега 493 — записани су као „Турци“. Затим у Струмици 1971. г. сви 1.589 муслимански Роми записани су са о „Турци“.

Примери какви су напред наведени у СР Македонији су бројни. Ми их овде, услед ограничености простора, не можемо водити. Али и ово што је изнето убедљиво указује: како се зната становиника, приликом службених пописа, не изјашњава према ној етничкој и језичкој припадности. Има и таквих примера да становници у истим насељима од једног до другог службеног различито декларисали, или су их погрешно бележили неки сл пописивачи. Због тога ови подаци наводе на сумњу колико је не на вредност таквих статистика за научну употребу.

Посебно је интересантна и следећа чињеница из народног та у Македонији. Тамо се до краја турске владавине 1912. г. „Турчин“ употребљавао скоро за све муслиманске становнике, с Роме. И у наше време старији сељаци термин „Турчин“ употр ју за сваког човека муслиманске вероисповести.

С друге стране сретао сам старије Албанце, Торбане и Р ји са задовољством примају ословљавање са термином „Турчи

У октобру 1958. г. са групом студената-географа боравио турском титовелешком селу Иванковцу. Тамо је целог дана одје од свирке, песме и народних кола готово у сваком сокаку. Сви били су у свечаним оделима, спремни за иселење у Турску. М на њиховим лицима изражена је била дубока туга за селом ко вљају. Свирком и игром желели су да побегну од много чега у заборав.

1 Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, к град 1906; Распоред балканских народа, Гласник Српског географског друштва, св. град 1913.

2 В. Радовановић: Тиквеш и Рајец, „Насеља“, књ. 17, Београд 1924.

3 М. Филиповић: Северна велешка села, „Насеља“, књ. 28, Београд 193.; Етничк у Јужној Србији, Споменница 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937.

4 М. Филиповић: Етничке прилике . . . , стр. 415.

5 Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 4, Београд, стр. 129—137. и карта у прилогу.

6 М. Филиповић: нав. рад, стр. 408.

7 Комуникација правца Скопље—Штип—Струмица—Солун била је лака и зато вредности све до 1873. г. када је кроз тесне и дуге клисуре у долини Вардара железничка пруга правца Солун—Скопље; касније ту је изграђен и колски, однос билски пут.

8 Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију. . . , књ. I, стр. 32.

9 Исто, стр. 224.

13 Упоредити Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1966. (новије издање), стр. 196.

14 Упоредити Ј. Цвијић: Основе. . . , I, стр. 226.

15 М. Филиповић: нав. рад, стр. 412.

16 Ј. Трифуноски: Аранска гробља у битолском крају, Гласник ЕИ САНУ, св. XXV, град 1976., стр. 31—34.

17 М. Филиповић: Северна велешка села, стр. 531.

18 В. Радовановић: Тиквеш и Рајец, стр. 191.

19 Та расељена села су ова: Енишево, Едиклер, Чешмедере, Прешка, Топлић, Јамула, Кара Синанли, Хаџи Јусуфли, Хаџи Хамзали и Хаџи Сејдели. Има доста опустелих села у околини Дојрана и Валандова.

20 У Републичком заводу за статистику мени је 1985. г. речено да се ти подаци не објављивати.

Dr Jovan Trifunoski

Turkish population in the Socialist Republic Macedonia

The Socialist Republic Macedonia represents ethnically a very complex region still very interesting for ethnographic and antropographic research. Even though these facts systematic researchs were mainly left to the will of the individual enthusiasts. Today, even if we waited to try to study ethnically pure turks in the south regions of our country it would be quite late because their greatest number moved to turkey in post war period. Other ethnical representatives are now declared as turks such, as Albanians, Moslems, Tatars, Gypsies and Gypsiesets.

The author during his employment at the university of Skopje has been travelling around these parts of Macedonia that are settled by turkish population. As a result this work has been written namely the antropographic data are gathered between 1950 and 1980.

By census results in 1953 in Macedonia lived 203936 of turks, in 1971 — 131481, in 1971 — 108552. The last census results are not yet published.

...the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

Симон Јоановић

НОВОПАЗАРСКИ САНЦАК (1878—1900)

IV глава — IV наставак

(Историја новопазарског Санцака и граничних области од 1879—1880)

Новопазарски Санцак је осматрачни *par excellence* опсерваторија која допушта широк поглед на денције балканских држава и расположење њихових становника. Правилно га искористити је једна од најбољих добити.

Улазак и настањивање царских и краљевских трупа 1879—1880 године

Ни у Сарајеву није дошло до коначног споразума о детаљима уласка и настањивања ц. и кр. трупа у Санцаку, нити је турска влада могла или хтела да се у ширем подручју Н. Пазара постара да стању ништву објасни у довољној мери мирољубиву сврху уласка тих трупа које су септембра 1879. добиле наредбу да крену ка Санцаку. Упркос недовољним припремама успео је улазак окупационог корпуса, јачине око 7000 људи под вођством генерала Килића и Обадића сасвим мирно и без знатних сметњи.

Накнадно се може утврдити да се није морало страховати од пора ни са једне стране. Пошто је Турска морала једном да приступи да трпи трупе једне стране земље, као сталну посаду на својој територији, није преостало ништа друго, пошто су јој покушаји да одгоди за пред чврстом решеношћу ц. и кр. владе да га спроведе још пре ступања зиме 1879. године пропали, до да тај улазак дозволи што могуће глађе. Турска влада је морала у сопственом интересу да покрене за то да би се избегла активна интервенција страних трупа и да њихова делатност остала што ограниченија.

Што се тиче становника, њихов хришћански део је био сасвим без сумње пријатељски расположен према том уласку, док је муслимански живаљ, чија је отпорност била потпуно сломљена поразима код Београда, Београда и Београда, пред неминовношћу поново пао у њему својим

чувања реда и мира на том подручју да би се тиме pruжило
ство присуства ц. и кр. трупа, пошто су се како ове саме тако и зе
ром, и друго, заштита Босне од напада и политичких агитација из о
дних држава, да би се обезбедио миран развој ствари у тој покрај

Било је дакако потребно дуже време док се није показало
ство присуства ц. и кр. трупа, пошто су се како ове саме тако и зе
ско становништво морали најпре привићи на нове односе. У сва
случају од великог су интереса запажања учињена у прво време,
и разлике које су се јавиле, јер оне дају слику расположења ста
ништвакао и тенденцију турске владе и њених органа, а и зато
су многа питања која још и данас чекају своје решење стекла важ
одмах на самом почетку окупације. Стога је вредно труда задржати
дуже времена на тој прелазној периоди.

Ц. и кр. трупе затекле су при свом уласку у Полимље хришћан
становништво које их је радосно примило и муслимонско стано
штво које је било делом предусретљиво, а делом равнодушно, пошто
немирни непријатељски елементи били заплашени поразом свог
— муфтије и његових присталица. Иако је Порта својима, можда, из
наредбу да допусте улазак ц. и кр. трупа што је могуће глађе, она
је извесно ипак дала стриктна упутства да се боре од самог поч
против ширења страног утицаја. Мир који је завладао при уласку,
рао је убрзо да уступи под тим околностима једном по Аустро-Угар
мање повољном расположењу, утолико што су, за извесно време од
њени непријатељски елементи, који никаквим интересима нису
везани за присуство ц. и кр. трупа, поново почели да се мичу. Пот
охрабривани од стране турске владе, односно њених органа у Санц
ти су елементи скупљени после уклањања муфтије, око оног човека
је, у своје време близак њиховом вођи, по свом положају као савет
Меџилиса. Имао је велики утицај код покрајинских власти, као кап
башибозук а уживао је популарност у земљи због својих борби
тив Црногораца, а као главни лифернат турских трупа у Санцаку с
не стране, сакупио себи богатство, а с друге стране, умео да сеоско
новништво одржи у сталној зависности од себе: то је био Махмуд
Бајровић. Лукав и талентован и добро упознат мора га се смат
стварним руководиоцем слабих и неодлучних тадашњих турских ф
ционара, бриг. генерала Мустафа паше, његовог наследника Хусеин
ше и кајмекама Хаци Мустафе Нури ефендије, и он је све до с
смрти, у пролеће 1899. г. остао један од првих саветника садашњег
тесарифа Сулејман Хаки паше. Он сам је био непријатељски распо
према Аустро-Угарској као и уопште сваком страном утицају, као и
гове присталице које су се састојале од муфтијине пратње и других
мирних елемената. Пошто је пак главни циљ његове активности
усмерен на очување његовог утицаја и спровођење његових сопств
материјалних интереса, а поврх тога његова лакомост за новцем је
владала верске скрупуле, могао је лако бити придобијен уступањем
порука за ц. и кр. трупе једном конзорцијуму који је он формира
њим управљао, што се касније (1881.) и догодило. Та мудра мера

породица, које су Брајовића мрзели као страног скоројевића. Ово име доселио из Никшића као сиромашан сељак. Због његовог и његове грамзивости они су били одувек елемент наклоњен Аустријској међу Муслиманима, јер су као мирни земљорадници, удаљени од политике, умели да цене благовремена дејства присуства ц. и кр. трупе.

Трећи фактор са којим је требало рачунати сачињавало хришћанско становништво. Отрежњено од прве раздраганости због онеког је убрзо дошло до убеђења да ц. и кр. трупе нису дошле да помогну у борби против Муслимана. Тадашње држање хришћана у присуству ц. и кр. трупа видели јемство за своју слободу којом често у осећању веће сигурности дали навести на необуздане испаде против турских власти и Муслимана учинило је ове постојеће неповерљивим према окупацији од стране трупа једне велике хришћанске силе.

Ова прва штетна последица уласка почела се осећати још пре него што се радило о томе да се нађе смештај за ц. и кр. трупе. Само манастир у посади био је смештен у српском манастиру Св. Тројица код Пљевља. Већина их је логоровала под шаторима. Становништво би свакако могло да изда своје куће ц. и кр. војном ерару, али су турски власти изјавиле у службеној форми да само виши официри и командианти могу бити смештени у граду, док трупе морају да логорују ван њега. Још је ишао дотле да је становништву било забрањено да издаје своје куће ц. и кр. ерару. Као изговор наводила се немогућност да се војници смештају по муслиманским четвртима, док се са друге стране хришћанско није одобравао добитак који се могао очекивати од издавања својих кућа и уопште тиме се хтело што мање допустити да долазе до са ц. и кр. трупама. Преговори који су вођени о овоме нису довели до каквих резултата због чега се са наше стране морало узети у обзир да се што пре почне са изградњом барака, да би се то завршило до почетка зиме. Па и томе су се чиниле тешкоће; није се хтело команди бригаде у Пљевљима доделити у ту сврху земљиште у околини града тако да је генерал Килић морао да без пристанка локалних власти окупирова простор који му је изгледао погодан за логор на узвишенима Богићевац и Балибегово брдо, смештеним на северу града.

Још један повод за незадовољство давало је поскупљење земљи; настало у земљи; пошто је подмирење потреба ц. и кр. трупа и повећане захтеве на производну способност земље оскудне у Пљевљима, скочиле су убрзо по уласку трупа цене свих животних намирница тако да су нарочито сиромашнији становници почели нескривено жалити да је присуство ц. и кр. трупа терет за земљу. Почело се размишљати да се Порти упутити молба, коју је требало да потпишу хришћани из покрајине, да се ц. и кр. трупе удаље. Пошто је поскупљење хришћана, преварених у својим надама, у знатној мери повредило и они сами су трпели од насталог поскупљења, они би се придружили том кораку да би тиме избегли бар безобзирно пореза.

Поновљени сукоби између ц. и кр. војника с једне, и с др.

и против одашиљања патрола у град, јер је служба безбедности била у надлежности турских власти.

И ван граница новопазарског Санџака почео је народ поступно изражава отворене антипатије према окупацији. Тако су убрзо по уласку трупа одржани у Призрену и Приштини зборови Албанаца који у писменој молби, упућеној султану, протествовали против окупације Санџака од стране Аустро-Угарске и проглашавали га за неодвојиви део Албаније. Истовремено је било одлучено да се с оружјем у руци супротстави сваком страном мешању у унутрашње ствари и да албански патриоти који се управо боре против црногорских уљеза поседовање Плава и Улциња, потпомогну оружјем, муницијом, пројектилом и новцем. Странка која је стајала под утицајем огорченог непунолетног вође Црногораца, Махмуд аге Бајровића, ишла је чак дотле да се у вођи покрета против Црне Горе, злогласном Али паши Гусињском, упутила адресу захвалности за његову успешну одбрану отаџбине, а у којој су истовремено изразили жаљење што због присуства Аустријанаца нису били у могућности да узму учешћа у борби.

Нова политичка подела Санџака

Прилике у Санџаку и у суседним окрузима нису, према томе, убрзо по уласку трупа узеле баш повољан обрт. Владало је опште недовољство и код власти и код становништва. Тај тренутак Порте сматрала погодним да се лати једне значајне административне мере заштити својих интереса. То је била нова подела новопазарског Санџака одвајањем окупираних срезова Пљеваља, Пријепоља и Прибоја њихова спајања са седиштем у Пљевљима.

Та административна реформа спроведена у јануару 1880. г. била је најзначајнија и истовремено најспретнија мера Порте којом је у пред стављена препрека евентуалним експанзионим тежњама ц. и кр. трупа и којом је требало да се онемогући непосредно саобраћање и кр. војних власти са турским надлештвима у неокупираним деловима Санџака. Нова политичка подела осетила се због одређивања граница нарочито у свим питањима која су се тицала десне обале Лима, јер се дели долину између Прибоја и Пријепоља на три дела, од којих средње припада новоствореном новопазарском Санџаку, дакле не спада више у надлежност пљеваљског мутесарифа који је доступан ц. и кр. команди окупационих снага.

За циљеве Порте било је од највеће важности да то последње међу попуни спретним и интелигентним човеком који би требало да у интересу државе уступама које је требало чинити аустро-угарском утицају, показује највећу предустретљивост, а да с друге стране свим средствима спречава проширење тог утицаја на даље подручје. Избор који је напредовао на Албанца Сулејман Хаки пашу, није могао бити бољи. Околности су се овај талентовани и учени човек могао сада да одржи двадест и једну годину на свом положају, где се радило о томе да се, што је могуће више избегавајући сукобе са турском силом која је заступљена војнички

Пореклом из околине Битоља започео је војничку каријеру. У то време је био наставник у војној школи у Цариграду где је на крају узео учешћа у свргавању султана Абдул Азиза. У руско-турском рату био је на положају бригадног генерала у корпусу Сулејмана. Након закључењу мира био је упућен у Румунију као члан мисије за размену ратних заробљеника. Пре постављење за пљеваљског мутесарифа добио је исту функцију на бугарској граници.

Крајем јануара 1880. г. Сулејман паша је стигао у Пљеву. Било је да после спровођења нове организације у новопазарској области такође постане истовремено мутесариф новооснованог пљеваљског округа и командант трупа распоређених на територији његовог цивилног округа. Прво време његовог присуства било је помућено неким инцидентима. Он је зато као раније описане незгодне околности и, пошто није могао одмах да се снађе у новим приликама, доспео је наравно у савез са агајем Махмудом ага Бајровићем. Његово држање према ц. и кр. трупама стога било у почетку предусретљиво. Већ поменути инцидент измислио је кр. војника и домаћег становништва када је (17. II 1880.), је која се налазила на кондиционом маршу код места Манче у Пљеваљу из заседе нападне од стране турских банди при чему су кр. трупе ухапсиле четири домаћа становника и једног турског војника. Сулејман паша се задовољио при преговорима који су следили на ту ствар да оспори тај догађај и само је молио да ухапшени војници које је ц. и кр. гарнизонски суд осудио на пет година тешке раде не злостављају.

Озбиљни кораци код порте

Тај инцидент, као и саопштење које је паша касније издао о банди окупљеној у околини Пљеваља неизоставно пуцати на кр. трупе које се појаве у њиховој близини, даље, држање власти у Пљеву јеполу које сваки одељак трупа на десној обали Лима заустављају да се врате натраг, а кућевласнике који су издали саопштење и кр. војницима, хапсе и злостављају, навеле су команду бригаде на марширање увежба само са јачим снагама, али су такође били изазвали озбиљних представки код Порте. Њој је предочавано да је саопштење о Полимљу извршена и у интересу Турске, јер је тиме очуван мир у Балканском ритет и да би слабе турске трупе и Муслимани тешко могли да се проставе комбинованој акцији Србије и Црне Горе, којој би се могло и хришћанско становништво Санџака; Даље се пак такво држање до знања да Аустро-Угарска не намерава да напусти једном положај, да је, додуше, њена жеља да се избегну тешкоће, а не апсолутно ових не прибојавају ако би стварно наступили.

Тако одлучан говор није промашио свој циљ. Порта је убрзо дала на знање да сматра својим основним задатком да добри односи између двеју сила управо у Полимљу треба да дође до изражаја. Већ са тог гледишта дошло је до именовања Сулејман паше за команданта опште познат као миран и помирљив, вичан саобраћају са српским војскама у пљеваљском мутесарифлуклу. Порта је својим органи-

Он је локалним властима у Пљевљима и Пријеполу изразио своје недовољство што су допустили подизање бараке тако близу градовима што их нису померили на веће одстојање. Муслиманима као и хришћанима забранио је дружење са ц. и кр. војницима, а пријеполском мекаму је строго наредио да ни под којим условима не допусти ц. и кр. трупама да ступе на десну обалу Лима. Приликом својих сусрета са генералом Килићем, опширно се упуштао у разна политичка расправања и замолио генерала да обустави вежбе у околини гарнизонских места или да их претходно пријави локалним властима да би могле бити предузете мере потребне за заштиту ц. и кр. трупа. Захтеву да се одузме заједничка акција на сузбијању разбојништва и протеривању оружаних банди, супроставио се са одлучном изјавом да ће се ц. и кр. трупама обратити за помоћ тек када последњи турски војник буде у борби с бандама. И против захтева да се разоружа мушко становништво, способно за борбу и добро опремљено, које се има сматрати нерегуларном војском, протествовао је он с напоменом да није овлашћен за то.

Иако успостављање испоруке за ц. и кр. трупе конзорцијум Багдадске врате чиме су били знатно оштећени многи становници Пљеваља који су зависели од трговине, створили су у добити која је из тога произлазила, није баш било погодно да се побољша расположење. Ипак, се не може порицати да озбиљне представке упућене Порти нису промашиле своје дејство. Пошто се не могло помирити са присуством ц. и кр. трупа, сада се радило о томе да се с њима добро изађе на крај и да им се одузме сваки повод за акцију интервенције. На место отвореног, ступио је потајни отпор, окривљен карактерисан отезањем свих важнијих ствари и извесном, привидном поштом стљивошћу замаскиран и условљеним обећањима и свим могућим преговорима. Сулејман паша је, користећи све повољније моменте који су му се нудили, са бољим успехом до сада спроводио ту политику: он је умео да чува миром бро споразумевање са ц. и кр. војним властима, али му је такође постојало за руком да сведе утицај ц. и кр. трупа на минимум. До каквих је ствари довела да тактика турске владе, која све до најновијег није била с наше стране ометена никаквим енергичним мерама, постојано је у првом поглављу.

Немири Албанаца

Остали догађаји који се тичу ц. и кр. трупа стоје у вези с постојањем Албанаца који су концем 1879. г. дошли до изражаја. Око постојања Плава и Гусиња вођене су 1880. г., с променљивом срећом, оштре борбе између Албанаца и Црногораца. У лето је, под утицајем гурне политичке ситуације и услед ширења несрећног пророчанства да ће Османлијско царство пропасти 1300. хоџретске године, духове јавно чело да захвата све веће узбуђење. Главари албанских племена су изјавили то расположење, сазвали су зборове у Призрену, Дебру и у Пазару, на којима се саветовало какав став да се заузме према

да узму учешћа у саветовањима или одашиљању делегација. Стари Пљеваља су, додуше, одбили наваљивање локалне управе за активно учешће, али су ипак били побуђени да потпомогну аустријској Лигу новцем.

Према једногласно донетој одлуци о отпору сваком новцу требало је да за одлучивање о свим питањима буде меродаван закон: почело се по њему изрицати казне против оних који се придржавали прописа Корана. Сваки покушај власти, које су постојале и у Новом Пазару ионако биле без икакве моћи, да спроведу наредбе које су им стизале од Порте, наилазили су на услед тога јединствен отпор фанатизованог становништва. Као његова прва жртва пао је новопазарски мутесариф Хасан паша, приликом покушаја да становништву одузме државно оружје; њега је тешко ранио стрелом вођа Ејуб бег па је после неколико дана умро у Митровици.

Ускоро су се у градовима образовали сопствени анархички комитети, звани шуба, који су, у вези с Лигом, настављали отпор против османског правцу. Када је комисија за регрутовање стигла у Сјеници, тамошња жила се опет прилика да се омета рад власти. Регрутовање је у крајевима уопште ретко спровођено; стога се очекивало да ће бити отпора. Да би се осталим срезовима дао добар пример, почели су у Пљеваљском санџаку, немирнијим делом вилајета. Овде је фанатизам успело, дакако само уз силу примене далекосежне трпељивости прикупити 57 регрута — шести део контингента. После тог првог успеха комисија се једва појавила у Сјеници када је становништво преко Ејуб бегом протестовало против узимања регрута. Пошто су званични органи ипак хтели да приступе насилном спровођењу регрутације, оружана светина је опколила комисију и пуцала на њу, тако да им је морала дати у бекство.

Вали Осман паша је сматрао да је најпааметније уступити пред силом и издао је наредбу да се регрутовање привремено обустави. Истовремено је покушао да становништво другим средствима натера на послушност. Он је концентрисао у Приштини све расположиве војне снаге из вилајета тако да је у осталим гарнизонским местима у покрајини остало укупно само три батаљона низама и надао се да ће њима под њим непознате војне снаге спровести вољу владе. Покрајински војводе били су сазвани у Приштини и пошто им је указано на потпуно одбијање регрутовања, позвани су да се овој супроставе. Као и увек, албанци су искористили и ову прилику да гласно изразе своју непокорност султану, али су једногласно изјавили да узимање регрута представља сувишном мером пошто је свако приправан да отаџбину брани својим жјем у руци.

Пошто ништа није могло да се постигне наговарањем, могао је Вали Осман паша, да би спречио отворени отпор који би компромитовао његов положај, да питања регрутовања потпуно преда у руке војном начелу крета. Он их је овластио да сазову збор у Сјеници на коме је било да се посаветује о путу и начину за спровођење регрутације.

Побољшање ситуације у пљеваљском санцаку

Да би се изношење догађаја у 1880. години окончало са приликама у пљеваљском санцаку, треба још поменути да се почетна збунутост у односима са мутесарифом Сулејман Хаки пашом у току године поступно окренула набоље. Овај образовани и разборити чиновник имао је прилике да се приликом службеног путовања кроз свој санджак жбени округ лично увери у благотворне последице присуства ц. и кр. трупа. Успешно спровођење регрутације у пљеваљском санцаку и потврдило га је такође извесним поносом. Стога је он, у току године, многом погледу показао предусретљивост према ц. и кр. војним властима и постао се за сузбијање разбојништва на босанској граници у близини ц. и кр. гарнизона. Тој његовој делатности одато је августом 1880. признање додељивањем командирског ордена Фрање Јосифа са звездом.

Покрет у Албанији (1881.)

Јануара 1881. године албански покрет је достигао кулминацију. Он се све више ширио и сада протезао до Скопља, где је од стране владе новоименованих мутасариф Реуф бега био протеран, а његов претходник, лишен звања, присталицама Лиге пријатељски наклонио. Кемал бег, кратко време пре свога одласка био одведен са железничке станице и у тријумфу враћен у конак.

Преговори које је валија осман паша водио са шубама новопазарског Санцака изгледало је да ће довести до делимичних успеха. Хваљујући значајним уступцима према којима би регрутовано људство требало да буде стављено под команду дамаћих официра и да не пушта свој завичај; бар тако је обећао страначки вођ Ејуб бег да ће вољан да допусти под тим условом регрутовање у Н. Пазару и Митровици.

Вест о томе ипак је навела централни комитет у Призрену да себи прибави углед и ван ујих граница своје територије одашиљајући наоружаних банди до у најудаљеније делове вилајета и да заплашва чланове пуба учврсти у отпору против владиних органа. Тако се четком фебруара појавила банда од око хиљаду наоружаних Арнаута под вођством Ибра Алије у Приштини и Митровици и требало је да крене ка Н. Пазару да реорганизују одметнуте шубе и да заведе нову врсту народне владе по узору на албанске комитете.

У том покрету, коме Порта још није хтела или могла да супростави довољан отпор, пали су као жртве двојица валија: Осман паша је у фебруару сменио командант цариградског корпуса Исмаил паша који међутим, и сам није могао да се одржи до почетка априла када га је сменио Ахмед Хивзи паша. И новопазарски мутесариф Нури паша морао је у марту уступити место Кемал паши који је са собом приволачио нове присталице. Паша, Захед паша, који је до тада био

споља и опасност избијања сличних немира у другим деловима
ства коначно су навели владу да предузме енергичне мере за
јање сепаратистичког покрета у Албанији.

Енергичном Дервиш паши била је поверена мисија умире
банаца. У ту сврху стављени су му били на располагање валије
ва, Скадра и Битоља, као и читава оружана сила, расположива
покрајинама. Снабдевен тако обилном моћи могао је Дервиш
успостави ред и мир у читавој Македонији и Албанији, да су
Цариграда биле остављене одрешене руке. Само и овде, где је
дало да предузете мере по енергичности превазилазе све до са
њено, убрзо су се умешали страначки обзир и разорни утица
да омету довршење започетог дела пацификације.

Док се сузбијање лиге у правој Албанији спроводило сил
жја, у новопазарском Санцаку се ограничило на објављивању
ста који је позивао становништво на послушност и на испуње
ничких дужности, указујући на то у како шкакљивој ситуаци
због извесних ванредних мера, налази управо тај део царства
пркос и отпор против легитимитета владе служе на радост сам
ним непријатељима и крчи им пут за даље нападе. Да је та из
лела да укаже и на Аустро-Угарску, не подлеже никаквој сумњ
ме се огледа политика Порте, како је отада увек спровођена у
лу царства, изложеном инвазији од стране ц. и кр. трупа, од
толико страхује да се у датом случају имало у руци поуздано
морали су се становништву Санцака чинити најдалекосежнији

Новопазарски мутесариф Кемал паша, којем је пошло за
да шубу у Санцаку учини послушном, а на њено место уведе
комисије за пореске, административне и унутрашње послове,
чланови били узети за шубе, тако да им је био очуван утицај
дине послове. Убрзо је могла да се обави регрутација у Сјени
порези који су годинама били у заостатку могли су се ту и т
рати.

Дервиш паша је међутим био заузет уређењем админист
и унутрашњих послова у правој Албанији. Од промена које је
вео треба поменути само успостављање пећког санцака као неч
се тиче прилика у некадашњем новопазарском Санцаку, чиме с
ви Беране и Рожаје (Трговиште), који су до сад припадали с
следњем административном подручју, били прикључени новоос
санцаку. У сваком случају целисходно је било хапшење Ејуб
Н. Пазара и његово прогонство у Малу Азију, судбина коју су
да поделе још педесетак присталица Лиге из праве Албаније.

Ситуација у Пљевљима

Прилике у Пљевљима (пљеваљском санцаку) остале су у
недотакнуте од албанског покрета. Становништво је било при
недотакнуто од албанског покрета. Становништво је било при
недотакнуто од албанског покрета. Становништво је било при

Мање несугласице које су се појавиле у току године могле су се реше без двоумљења уз пријатељску сусретљивост Сулејман паша. Ипак, заслужују поједини догађаји да буду посебно поменути.

Разбојништво извршено средином априла од стране турских разбојника над једним коморцијом при коме је војник био рањен, а дрварска коња отета, дало је повода одашиљању оштре срочене команде бригаде локалним властима, при чему је указано да ће учиниоци, без обзира на своје подаништво бити убудуће осуђени на смрт од стране ц. и кр. војних судова. Турске власти су пристале врше потрагу за разбојницима и ушле су им у траг у једном селу код Пећи. Пошто су ови одбили да врате коње, који су код њих били понађени, употребљено је оружје, при чему су два разбојника била убијена. Потом су одузети коњи могли да буду враћени комесарском ескадрону у Пљевљима. Због тога је Сулејман паша у одговору на молбу указујући на околност да је то први случај атентата који су домаћи становници извршили над једним ц. кр. војником, истакао је кривицу локалних власти и да ће се евентуални будући учиниоци кривичних дела подврћи казни. Овим вешто израженим протестом хтео је паша да онемогући подвргавање домаћих становника ц. и кр. ратном суду.

Патролирање предузето у новембру у околини Манче, где се прошле године одиграо препад на ц. и кр. чету, побудило је опет забринутост становништва. Сељаци су се окупили наоружани, али су одустали од напада на ц. и кр. трупе. Тај догађај је дао повода команди бригаде да обавести Сулејман пашу о учињеним запажањима с молбом да становништво увери у мирољубиви циљ вежби. Такође је искоришћена прилика да се позове паша да се својим официрима и трупама уз учешћа у таквим вежбама да би се становништво покрајине увери у добар споразум међу армијама две државе. Паша је дао свој потврда станак на то, али ипак никада није дошло до таквих заједничких вежби. У сваком случају морало је пашу изненадити што га се сада молбе за његову пратњу, док пре једва годину дана није се сматрало савезом живим с положајем ц. и кр. трупе, да их на њиховим маршевима прати турски жандарми или војници.

Уосталом, радило се на постављању око 40 км дугог друма које води од босанске границе (Металка) до Пљеваља и изградњи шест дугог водовода за ц. и кр. логор у Пљевљима, пошто су тешкоће настале услед претераних захтева земљорадника чија су поља дотицали радови, биле су отклоњени сви неспоразуми после дугих преговора. У тим делима културе може се сматрати да је активност ц. и кр. трупа успешно окончана за 1881. годину.

Херцеговачки устанак (1882.)

Сузбијање устанка који је избио у јужним деловима Босне и Херцеговине, поводом спровођења закона о народној одбрани и који је са свих страна био потпириван, као и прагањање и разбијање пољеничких, разбојничких и усташких банди, у овом као и суседним

шане у то, ипак су оне, после пригушења устанка и уништења банди које су саобраћале између Црне Горе, Србије и Босне, пуне руке посла са претраживањем граничних подручја која у највећој мери доступна утицају босанских незадовољника и раца који су са овима били у дослуху.

Дакле, већ трећа година његовог присуства у Санцаку, трупама се пружила прилика да штите границе окупираних против штетних утицаја споља. Већ сама та околност, а не држање турских локалних власти у ово критично време, ст Црне Горе и Србије, коначно понашање становника, чини се да је корисно преговорити опширно о тим догађајима уколико су о утицаја на прилике у Санцаку.

Као што је већ поменуто, повод за устанак било је сп закона о народној одбрани у Босни и Херцеговини. Та мера ј да наиђе на отпор у тек, пре неколико година, окупираним нама. Хришћанима у Турској, које уопште нису узимали у во нила се војна обавеза, коју им је наметнула туђа држава, ка да њихових старих права и повластица; тек савладаним Мусли који су за турске владавине скоро увек умели да се извуку њења војне обавезе, било је мрско да се покоревају наредб хришћанских претпостављених и да спадају у војску хришћанск Код припадника обеју вера који су се столећима мрзели и т рала је заједничка служба у једној јединици, заједнички ж итсим кровом, свакодневно стање, изазивати ужасавање. На проблему да се хетерогени елементи националности и верск ница, које су насељавале Османско царство, слију у једну во собну за борбу, у више махова је већ пропала вештина иску ских државника и њихових страних саветодаваца. Аустроугарс нистрација у Босни стајала је, дакле, пред великим искуше је морала да издржи, ако је желела да очува свој ауторитет. Ч да јој је то успело, иако не без крвавих жртава, даје утешан не снаге и надмоћности европске културе уопште.

Иако је босански народ у читавој земљи гунђао на отв буну само у пограничним пределима од којих су допрли стра ји, где се од слабих посада могао очекивати само мали отпор: јужним срезовима у суседству Црне Горе. Док је та кнежевин струко подржавала устанак, становништво Санцака није акти твовало у побуни. И локалне власти учиниле су све што је бил ховој моћи да одврате становништво од учествовања у босан крету. Ипак, реперкусије нису могле изостати; јер с једне стр ге муслиманске и хришћанске породице утицале су на сусед цаку, делом из страха од устаничких разбојничких банди, а одвратности према војној служби, а са друге стране не надзи стор између Љубичине и Таре сачињавао је стални прелаз, п су ишле црногорске банде које су подјарјвале устанак и устан девали оружјем и муницијом. Становништво је морало дакле изложено у двоструком погледу утицају немарних елемената.

санцака где су се јављали рушиоци мира. Турске трупе у Поломљу због организовања службе обезбеђења гарнице, биле доведене на јуну од три батаљона, предузимале су, такође, маршеве рекогносцир делом самостално, а делом заједно са ц. и кр. трупама. Сви извешаји који се односе на заједнички предузета извиђања, пуни су похвалама коректно и лојално држање турских трупа и власти у то критично време. Гувернер пљеваљског санцака Сулејман Хаки паша био је такође са наше стране одликован у лето 1882. г. великим крстом Фрање Јосифа, а од свог владара орденосманлије трећег реда.

Иако се не може порећи да је Сулејман Хаки паша у тим тешким временима убрао заслужне ловорике, ипак се не сме превидети држање Порте према Аустро-Угарској које није било толико ривалско, већ осећањима пријатељства и искрености, већ пре тежњом да очува сопствене интересе. Турска је још увек трпела од тешких последица последњег рата а да би се одважила да рискантним подухватима изложена у нове опасности; она такође није била сигурна у Албанији стога је морала свим силама да спречава проширење покрета ван граница Санцака у ону земљу где је пре кратког времена регрутовања било веома лако доћи до отворене борбе. Чињеница да се са турске стране није подстицати устанак, већ пре сарађивати на његовом легализовању, и да се ба дакле, извесно приписати пре сили околности но лојалности Порте.

Иако су турски гарнизони у Санцаку предузимали потешке губитке приликом хватања вођа банди, иако је гувернер Сулејман Хаки паша лично покушавао да умирујући делује на становништво и позивао босанске војне гранте да се врате у своју постојбину, ипак ништа мање није тада да је он раширених руку примио гласнике устанка који је требало да однесу султану жалбу о тлачитељској власти и молбе за помоћ против ње, те их је упућивао даље под сигурном пратњом. То је доказано извесним исказима неких од тих емисара који су били ухваћени у Цетињу, а потом на интервенцију ц. и кр. мисије на Цетињу били саопштени, а и сопственом изјавом паше да није могао да спречи даље регрутовање устаничких изасланика.

Гласници устаника су ипак стигли до Дервиш паше, и до Мехмед беге, турског агента на Цетињу, па чак и до великог везира који је наводно изнео њихову ствар пред султаном. Тада је у земљу устаника постало познато да је султан охрабрио босанске устанике на отпору и позвао их да се држе још само неколико месеци. Он додуше сада није у стању да их подупре али да ће ускоро стране силе видети да Аустро-Угарска не може да заведе мир у земљи, а тада ће и он са своје стране не моћи да се сети својих верних поданика.

Да ли и у којој мери ти гласови почивају на чињеницама, то се може се, додуше, сигурно утврдити, али вероватноћа, сагласни искази ухапшених изасланика, коначно збуњеност Сулејман паше када су били изнети открића ц. и кр. мисије на Цетињу, говоре за то.

Не мање упадљива је околност да ц. и кр. трупама које су биле у потешку у ствари није никада пошло за руком да ухвате разбојничке bande које је требало да прогоне, иако су ове према откривеним изјавима и изјавима становништва, сасвим несумњиво, предузимале

тада није могло бити утврђено. У сваком случају оне су хтеле да дају сопствене податке од хапшења и осуде пред ратним судом оне ц. и кр. власти.

Упркос опомињању у супротном правцу од стране турских власти, иселавање из Босне и Херцеговине у Санџак узимало је упијајућу маху у току године, те иако је касније пошло за руком да се неке породице наговори на повратак, то је ипак била само мањина љубиво расположених и за своју имовину забринутих елемената. Више незадовољници, пак, наилазили су у областима Турске које граничиле са Босном и Србијом.

Ако се све те околности правилно размотре мораће се у даљу службу турских власти при сузбијању устанка у 1882. г. баш да се исувише високо оцене и да у сваком случају признања брзо угушује и неодложено завођење новог војног закона, значајни успех који аустро-угарска администрација има у првом реду да захвали самој себи. Колико су околности могле да дозволе и кр. трупе су у Санџаку постигле свој циљ. Па иако им није да спрече посезање стетних утицаја Црне Горе на Босну, кријанство је мање лежала на њима но на ограничавање сфере њиховог постојања у њиховом удаљавању од црногорске границе. Увиђање тих статака требало је да доведе потом до њиховог отклањања, али се, како изгледа нико није побринуо.

Уосталом, ц. и кр. трупамa се мора признати заслуга, која се потцењивање, за истраживања тада још сасвим непознатог крајња између граничне реке Таре и планинског ланца Љубичице крстарењима предузиманим у том крају, могао је да се прикупља научни материјал, чије је искоришћавање требало да се резервише за неко мирније време.

Питање албанско-црногорске границе (1883. године)

У поређењу са двема претходним годинама, 1883. је у политичком погледу протекла прилично мирно. Турска влада је почела да разматрање уређење границе према Ц. Гори на основу одредаба Берлинског конгреса. За пљеваљски санџак то је било утолико значајно је што је локалним властима могло бити омогућено да свој аутономне успоставе у непокореним граничним областима, настањеним хришћанским и муслиманским пљачкашким олошем, нарочито у Прањанима и Колашину, за шта до сада није могла да се пружи прилика. Турски власти имале налог да се не мешају у послове тих крајева док политички питање не би било комисијски сређено.

Од стране ц. и кр. команде окупационих трупа морао се притисак за што је могуће брже уређење тог питања утолико то је управо гранично подручје између Турске и Ц. Горе било што је доказано, прибежеште бројним разбојничким бандама које узнемиравале јужну Босну, Херцеговину и Санџак, а које су

је требало предузети ограничила на успостављање неколико слаб жандармеријских постаја. Пошто се и на спровођење те скромне мере морало подуже чекати, ситуација је привремено непромењена и вела је у августу 1883. до упада банде Фејза Каљића из Колашина. Местровац, на босанску територију, при чему је опљачкано 51 грстоке, а 10 особа силовано.

У међувремену је Порта ступила у контакт са црногорском владом у питању уређења границе; ипак, због противљења Албанаца да Црној Гори уступа и педаљ своје земље још се увек није могло ни мислити на његово решење. Немири који су за време преговора избили у севној Албанији довели су поново до обимних промена у чиновништву у Местровцу. На место Хивзи паше постављен је Авди паша, који оседео службујући у Албанији.

Убрзо после његовог ступања на дужност валије Косова, дошао је у Плевља и обећао, под утиском рекламације подигнутих повода афере у Местровцу, своју активну подршку за што је могуће брже савршавање прилика. За Фејзом Каљићем, вођом разбојничке банде, извесно време била је расписана потера, па је чак изјављена спремност да се протера Салко Форта, босански устанички вођа, који је мирно живио у Новом Пазару и кога је становништво славilo као јунака. Доброј савези са којом се парадирало нису ипак следила дела.

У октобру Авди паша се коначно лично упутио у Беране да утицао на главаре упорних Албанаца због уступања територије која припала Црној Гори. Но они су остали непоколебљиви према свим претставкама и показали су се решеним да се лате оружја ако се не изашло у сусрет њиховим захтевима. Неуспеси преговора довели су крајем године до концентрисања турских трупа у Беранама и Пећи, тако да се могло очекивати енергичније иступање владе за наредну годину.

Уосталом, изградња пута између Прибоја и Бање од стране ц. и кр. трупа пружила је локалним властима поново прилику да обележе став своје владе по питању Лима једним дакако неуспешним протестом. Тај кратки потез био је изграђен од стране ц. и кр. трупа из Прибоја тако да се, ми са своје стране нисмо упуштали у даље преговоре.

Појачана активност локалних власти у подручју Лима (1884)

Година 1884. је даљи развој ствари у подручју Лима утолико већег интереса што је турска влада, ослањајући се на релативан мир који је наступио у Албанији, и на повољан споразум постигнут у Цетињу, сматрала посебно за своју дужност да подстакне административну делатност локалних власти у делу Санџака под окупацијом ц. и кр. трупа у свим правцима на постизање већих резултата. У том срезу, другом страном утицају и контроли од стране силе, требало је да се по сваку цену одржи ред од стране самих турских власти.

Држање локалних власти у то време стојало је под утиском и одређенијих заповести Порте да се, избегавајући сукобе, овлашћења ц. и кр. трупа у сваком погледу ограничавају и да се домаћем становништву

стављено је строго у дужност гувернера Сулејман-паше. Њему наложено да са снагама, које му стоје на располагању, изађе и да свако страно мешање предупреди сопственом иницијативом. Сврху је полицијска служба у градовима, на селу, а нарочито црногорској граници, била поопштрена поступним успостављањем постаја и караула. Строжа контрола према Србији и Ц. Гори је да спречи прелазак немирних елемената из Санџака. И пр разбојника турске власти су веома примиле к срцу, при чему ња ц. и кр. тупа била искључена, тако да од тада више уопш долазило до заједничког патролирања у 1882. г.

У читавом некадашњем новопазарском Санџаку предузи градња војних објеката. У Пљевљима се почело са изградњом касарне за читаву посаду тога града, у Сјеници с подизањем шта мунџије, у Н. Пазару са градњом арсенала. Успостављена телеграфска веза између Металке и Приштине.

Попис становништва, предузет у вилајету Косово, као и ски радови имали су за циљ да се утврди пореска снага покрај сом и проценом приватног поседа и вакуфских добара, обав плаћање пореза.

Комисија која је стајала под вођством шефа генералштаба пне дивизије у Митровици, кренула је на босанску границу, да лисала и снимила граничну линију. Инспекције које су у ток спроведене у свим гранама администрације од стране виших че требало је да контролишу исправно функционисање новомонти жавне машине.

Тежња да се повећају приходи покрајине Косово, а посе ходи веома оптерећеног санџака Пљевља, због повећања гар бројног чиновништва, скренула је пажњу инспектора на тргови тинере који су се уселили у пратњи ц. и кр. трупе, а који су бегли да плаћају точарину и порез на обављање занимања с сељавањем на „окупираној“ територији. У оно време било је но и питање царинског третирања пошилики које су стизале за окупационе трупе и приступило се убирању увозне царине за т ке. Као што се види, није недостајала тачна контрола од стра них власти које такође није мрзило да рекламације незадовољ становништва које су јој подношене, а које су често биле неос бесмислене, без претходне провере учини предметом писаних и них жалби и представки.

Питање црногорске границе

Решење црногорског граничног питања, запело је. Тежн да избегне сукоб у Албанији у години посвећеној реформи, до одуговлачења посла, а томе систему изгледа да није била тадашња политика кнеза Николе. Он се задовољио да се у пра ског министра — резидента на Петину. Цевал паше. појави на

Босански емигранти

Положај босанских емиграната, коначно, чији се број претходи година повећавао новим придоласцима, почео је да бива претеран у толико су настајала незнатна средства која су собом донели, а потпуно турске владе изостајала. Велики број тога незадовољног елемента, највише у Сјеници и Новом Пазару, представљао је не само опасност за аустро-угарске интересе у Санцаку, већ је морао да врши неповољан утицај и на расположење већ по себи немирног становништва тих крајева.

Положај ц. и кр. окупационих трупа

Тежња Турске која је дошла до изражаја 1884. г., како да прибави важност својим правима заштите у окупираном делу Санцака, коју и да доведе у питање извесне привилегије које су дотле уживали ц. и кр. окупационе трупе, а које нису биле спојиве са њеним положајем суверене државе, мора се означити као почетак новог периода историји окупације Санцака од стране ц. и кр. трупа. Непристрасан оцјеничач ће наћи да је та тежња турске владе природна и у много чему оправдана; ипак је тенденција која је сада превладала да се ограничавају овлашћења Аустро-Угарске у Санцаку требало да да нашим војним властима повода за повећану будност и енергију како би се могло брзо и говремено предупредити повреда уговорених и међународноправним принципом екстериторијалности загарантованог права. На жалост, са наше стране се супротставио само недовољним средствима и не на правом и доследном спровођењу турске политике искључења и изоловања. Дуги и заобилазни службени пут који је прибављао са сувише великих кашњењем важност свим рекламацијама подизаним у Плевљима, недостатак споразума између оба водећа надлештва, најзад неспособност војних власти да у оквиру међународног права разликује исправно од погрешног, целисходно од бесциљног, скривали су пропусте онога каснијег времена.

Док се Турској мирно допуштало да чини шта хоће у најважнијим питањима, као нпр. у питању царине, није се могло наћи довољно репезивних средстава и начина да се означи као демонстрација управљена против Аустро-Угарске и као непријатељски акт локалних власти, забрану коју је издала Порта против примене страног металног и папирног новца општем јавном саобраћају, а која је требало да има циљ бојкота ц. и кр. трупа. Тадашњи бригадир генерал мајор Рајхер слао је у Сарајево извештај за извештајем да би подстакао команду корпуса на енергичну интервенцију против те мере, обасипао је пашу прекорима и чак се навести на предузимање најоштријих репресалија да би поново успоставио углед Монархије, по његовом мишљењу компромитованом објављивањем одлуке против циркулације страног новца.

Рајхер је у овом случају расипао своју енергију не у право време и на некористан начин, како у Плевљима тако и у Сарајеву, заборавивши

док се од тих лифераната захтевало да кауцију за своју лиферу и кр. окуп. трупамa у Санџаку, имају да положи на босанско-српској рији у злату. Када војним властима није био довољан аустријски папирни новац за њихово сопствено покриће, с каквим се правом онда тражити да тај новац буде приман као средство плаћања? је ту доследност?

Ако, међутим, аустријска форинта још и данас циркулише у Санџаку то је имало да се захвали мање интервенцији наших војних власти, него локалним приликама. Трговци у Санџаку ће увек радо примати аустријски новац да би могли да одобре својим обавезама у Монархији. Наш новац потребан, зато што су, у недостатку банке, а у потпуности познавању меничног и чековног промета, при испуњењу својих обавеза према Монархији, ограничени на примитивно средство плаћања, а не на новом или поштанском дознаком. Стога је аустријски новац често траженији од златног наполеона, а понекад је тешко да се замени комада од 20 франака у банковну валуту јер људи не желе да носе папирни новац.

Кораци које су војне власти предузеле у новчаном питању биле засноване ни правно нити сходно приликама, а тиме настала штета нанела је пре штете него користи нашим интересима. С друге стране била дара него масло. Аустријска форинта циркулисала је даље у Санџаку, она не би била потиснута ни понављањем наредби да су ц. и кр. трупе изгубиле углед тога свој екстериторијални пошто тиме је било наметнуто плаћање увозне царине. За демократије против тог насиља од стране турских власти, показале су своје војне власти сувише слабим. А управо овде би била умесна била енергија од самог почетка.

Поновни устанак у Албанији (1885)

Од раније поменутих реформи, требало је да се и у Албанијиведе попис становништва, разматрање земљишта и редовно убијање љарине, што је у марту 1885. г. дало повода једном брижљивом устанку подједнаке заштите, као онај који је 1881. г. био покренут завођењем редовног регрутовања. У читавој земљи објављен манифест албанских родољуба, у коме се позива народ, уз поименомачких дела Скендер бега и Али паше, на одбрану националних интереса против турских угњетавања. Одбијање некажњивог повратка не странаčkih вођа, прогнаних 1881. г. и појава турских козаца разрешавање земљишта у околини Призрена, дали су знак за избијање побуне против којих се трупе, које су се налазиле у околини, показале сувише слабим. Пошто су побуњеници на свим странама били у предности, Порта се нашала побуњена, упркос претходним намерама на тесалској граници, да прибегне великим концентрацијама у вилајету Косово и проверила је пацификацију Албаније Вејерхофеном познатом из руско-турског рата.

Тај енергични генерал кренуо је отприлике са двадесет

се проширио и на Сјеницу, Митровицу и Н. Пазар, где су се сложили Албанци са босанским емигрантима, који су тамо били у великом броју да протестују против повећања такса за ослобођење од служења у војсци са 25 на 50 турских лира, коришћење извучених регрута ван пазарског Санцака и испоруке земљишног пореза централи у Цариграду, јер су те новоторије биле у противности са старим привилегијама становништва.

Сасвим непријатељски пријем приређен је турским катастарским службеницима и у Бијелом Пољу, па чак и на територији Пренча. У првопоменутој вароши узбуђено становништво је отерало кајмену и затворило пазар.

Против трајно непријатељског држања Албанаца турска влада није више усуђивала, у јесен 1885., да иступи енергично, јер су јој бугарско-румелијски догађаји и сукоб који је избио између Бугарске и Србије, диктирали највећу резервисаност. Батаљони који су се налазили у Албанији били су тада и у току октобра померени према српској граници да би у случају српског напада на турску територију (источну румелијску) били при руци. Чак је било наређено позивање под оружје резерве (резерве) тако да је у новембру била спроведена општа мобилизација.

Српско-бугарски рат привукао је општу пажњу да се више не могло помишљати на сређивање односа у Албанији и црногорског граничног питања. Реформе и унутрашња политика морали су поновно да се мирују извесно време и под утицајем сукоба који је претио споља. Утолико већа пажња се поклањала држању хришћанског становништва у косовском вилајету, које је одаслало неколико стотина добровољаца у борбу против Бугарске. Неуспеси Србије су охрабрили турске чиновнике, који су сада веровали да могу дати слободног маха својој мрњи против хришћанског становништва. Бројна хапшења и друга угњетачка дала су повода великом броју хришћанских породица да емигрирају у суседну Србију.

Услед тих догађаја велика узнемиреност је овладала и иначе мирног личног мирним становништвом пљеваљског Санцака, иако ту није дошло ни до каквих изгреда против слободе и сопствености хришћанског становништва што је свакако имало да се захвали у првом реду присуству ц. и кр. трупа.

Од посебних догађаја који су се директно тicali ц. и кр. трупа може се поменути само препад, извршен 29. априла на ц. и кр. пошту коју је требало стоварити, као и местровачки (?) пљачкашки напад из прошле године, на терет једној колашинској банди. При томе се, нажалост, није десио никакав озбиљнији удес, иако је дошло до неколико сукоба између поштанске патроле и бандита. Вођа банде, Наход ага, је неколико месеци касније ухваћен на црногорској граници и предат суду у Пљевљима.

Овај догађај побунио је Сулејман пашу да у читавом пљеваљском Санцаку објави проглас по коме су муктари селских општина и

Црногорско гранично питање (1886)

Стално несигуран политички положај имао је за последицу турске трупе, које су прошле године постројене на српској и даље остале на својим положајима, да би у току 1886. г. биле љене час на црногорској час на бугарској граници.

Што се тиче граничног питања, које је у пролеће 1886. постало акутно заузимањем места Поља од црногорске војске, требало да буде уступљено Ц. Гори, изгледало је да се планира не Ц. Горе даљи агресивни поступак против Бијелог Поља и Бера заузимање граничних срезова, који су правно и онако припадају кнежевини, представља само полазну тачку за већу акцију која је на на заузимању других територија које припадају Турској, У турску слугу је Ц. Гора била читаве зиме активна у срезовима Пренчане Беница који припадају пљеваљском санџаку, а настањени су муслиманима хришћанским становништвом, а та је активност нашла одбијању плаћања пореза од стране тамошњег становништва.

Услед тога и после запоседања Поља од стране Црногорске влада се нашла побуђена да доведе веће трупе у Бијело Бера, с једне стране да би могла да се супротстави експанзији турских прохтевица суседа, а с друге стране да обуздава Муслимане који су иселили из граничног подручја заузетог од кнежевине, а који су желели да поврате своје земљишне поседе. Како произлази из наредних локалних властима, нарочито се ишло за тим да се избегне провокација Ц. Горе. Опрезност у сваком погледу је стављена на прво место. Политика гувернерима Н. Пазара и Пљеваља. Лични утицај генерала пуковника Бедри бега на расположење становништва требало је да олакша мирно решење граничног питања.

Међутим, упркос свим мерама опреза, дошло је почетком јуна жестоког сукоба између црногорских трупа и Колашинаца. Други одиграо се препад на Поља које су заузели Црногорци од Муслимана који су се оданде иселили, а који су сутрадан после крваве борбе били одбијени.

Услед тих инцидената остале су турске трупе све до јесен распоређене дуж границе између Бера и Бијелог Поља, док црногорски одреди у подједнакој јачини имали да се старају о одржавању реда на другој страни. Под заштитом тог двојног кордона преко Бедри бег, у заједници с делегатима Ц. Горе одређивање границе на оба поменуто места, а да није долазило до даљих инцидената.

У току лета, по завршетку овог шкакљивог посла, односи између двеју суседних држава добили су прилично пријатељски облик. Муслимани, које су Црногорци заробили при препаду од 2. јула, пуштени на слободу. Турске пак власти су обуставиле већу истрагу против виновника повреде границе, а имовина која и

већ добиле налог да се упуте на границу, већ је чак и гарнизоне у Пољу и Беранама свела на по један батаљон.

Заузеће Пренчана

Од не малог интереса за општи положај у Санџаку било је јес 1886. г. запоседање области Пренчана од стране турског гарнизона Пљеваља. Положај овог подручја које је географски и према уговору припадало Турској, није био регулисан откако је успостављен пљевански санџак. На хартији је читава десна обала Таре, докле год та р. образује границу, све до Босне, припадала пљеваљској кази. Ипак тесарифу је било стриктно наређено да се до дефинитивног регулисања граничног питања уздржава од било какве интервенције у послове администрације тог предела. Чињеница да то подручје, у коме је живело непокретно становништво, није имало господара, нудила је разбојницима из читаве околине сигурно скривалиште из кога су, у случају опасности, могли лако да се повуку у Црну Гору. Год. 1882. обављено је преко Пренчана саобраћај између црногорског подстрекача и босанских побуњеника, чиме је сузбијање устанка било отежано.

Сулејман паша је имао у виду потчињавање и окупацију тог подручја и у том смислу је поднео свој предлог Порти. Учесће Пренчана у граничном конфликту, који је избио са Ц. Гором, дао је паши повод да свој предлог понови у пролеће 1886. г., указујући на опасности које леже у одржавању несређених односа. 28. новембра добио је наређење да са трупама окупира Пренчане. То се догодило уз сарадњу готовог тавог (хиљаду људи низамске пешадије и два топа) уз истовремену спремност за покрет турских трупа које су сачињавале посаду у Пријепцу и Новој Вароши. Пошто су Пренчани били изненађени и пошто је, потајним разарањем моста на Тари била пресечена веза са Ц. Гором, није им ништа друго преостало до предаје.

Запоседањем без крви подручја Таре и премештањем јаког скупљена трупа у Пренчане, турска влада је коначно утврдила свој ауторитет у тим крајевима. Према томе, гранично питање је у начелу могло се сматра решеним од босанске границе до Берана, што ипак није имало да искључи за будућност даље сукобе и конфликте између пограничних становништва с обе стране.

Ситуација на српској граници

Док је према Ц. Гори био створен ред, остала су српска гранична подручја око Н. Вароши, Сјенице и Н. Пазаре читаве године позорница небројених пљачкашких напада и насиља. Из редифских батаљона концентрисаних у Сјеници, људство је застрашујуће дезертирало да се одавало пљачки и отимачини, тако да је на друму Сјеница—Н. Пазар—Митровица, био за дуже време прекинут саобраћај.

Уместо да се постара и овде за успостављање реда, турска влада је тамошњем становништву нинила све могуће концесије нарочито

замима, о увршћавању регрута у батаљоне који се налазе у снижавању таксе за ослобођење од војске на 25 турских лира стара привилегија Колашинаца, која се састојала у ослобађењу жбе у трупима, није била укинута, јер су имали да бране гр. преласка Црногораца. Албанце су, коначно, покушали умирити њањем врховног команданта Вајсел паше и именовањем Тоса паше на његово место.

Ратоборно расположење у Црној Гори и на граници (1887)

У самом почетку 1887. г. у Ц. Гори се манифестовало ратоборно расположење. Окупљање пограничних капетана у читање манифеста у којем се они позивају да своје трупе држе за евентуално тренутно померање напред, касније је ревносно поворка граничних утврђења и на мање изванредне пошиљке и провијанта из иностранства давали су да се наслути да Ц. тајно припрема замашнију акцију.

Порта је била склона да те појаве стави на рачун кнезу Бевићу који је од прошле године боравио у Ц. Гори са својом и изгледало је да страхује од упада те странке, преко ново Санџака у Србију, где је требало да се у споразуму с радикалн револуција. Стога су се на турској страни нашли побуђени да жњу посвете заштити границе. То се догодило одашиљањем ст ређења турским пограничним властима, према којима је прела Горе и Србије требало да буде допуштен само путницима сна уредним пасошима, а у случају подозрења само под пратњом. га крајем фебруара упућено је у Беране осам батаљона, а вој де у граничним срезовима биле су позване да буду у припра сваку евентуалност.

Пред тим енергичним мерама, кнез Никола је сматрао да ограничи своју активност; врло му је било стало да отклон сваку сумњу да, искоришћује и расположење хришћанског штва, хоће да проузрокује насилну промену положаја на Ба полуострву. Турска је искористила повољну ситуацију и и снагу трупа које су јој стајале на расположењу за покораван рних хришћанских општина у беранском срезу, што јој је по шло за руком.

Под тим околностима сматрало се за згодно и да се сре ца јужно од Берана те је Ц. Гора била позвана да пошаље к то место где су се већ налазили косовски валија, Фаик паша бег који је био прошле године запослен на граници заједно саветником у тим пословима, Али паша гусињски, док се и командант за Косово и Албанију, Реџеп паша, после инспекц чног кордона, постављеног према Србији, истовремено крену ради регулисања тока овог посла. Црногорци под вођством нису дали дуго чекати, тако да су саветовања у јуну могла

гати вратили су се у Пећ да сачекају одлуку Порте о свом извештају о претераним захтевима Црногораца.

Овај неуспех и гласови који су продрли у јавност о претераним захтевима Ц. Горе, учинили су да побуне Албанце који су ионако били противни сваком територијалном уступању граничних срезова. Дошло је до поновљених сукоба између хришћанског и муслиманског становништва на турској и црногорској територији. И покрет се проширио све до Б. Поља. Но, најгоре је било што су незадовољници почели да гледају у бројним турским трупима непријатељски елемент који је овамо шао не да их штити, већ да их преда заклетом непријатељу њихове земље.

Под тим околностима кнез Никола је опет сматрао за потребно да прихвати предлоге које је турска гранична комисија у међувремену поново поднела, после чега је дошло до обележавања нове границе у присуству турског министра, резидента на Цетињу, Џевад паше и црногорског министра, резидента на Цетињу, Џевад паше и др. беге, пошто је добијен султанов пристанак. Међутим, та формалност није ништа изменила у фактичким односима. Муслимани, уступивши неке територије, нису хтели да се сматрају поданицима кнежевине или да се иселе, већ су пре били спремни да одбију сваки напад на своја имовна права. И Али паша Гусињац, саветник турских комесара, није сматрао противним уговор да по свом нахођењу исправља граничну линију коју је одредила комисија самовољним премерањем граничних кочица. А тај пример, је у повољним приликама био подржаван и на црногорској страни. Уосталом он је, због свог учешћа у раду комисије и то што су му његови ужи земљаци узели за зло што му је султан, у обавезу додељивања великог имања код Скопља, дао накнаду за његов сед који је био уступљен Ц. Гори, изгубио сваки утицај и у децембру је постао жртва атентата у коме је добио ране опасне по живот.

Ограничење делокруга мостарског митрополита

У октобру 1877. г. одиграо се догађај који је имао великог утицаја на положај хришћанског становништва у пљеваљском санџаку. Сулејман паши, који је много полагао на очување свог ауторитета, била је одувек веома неугодна честа путовања мостарског митрополита по Санџаку у циљу инспирисања њему подложних срезова и убирања црквених такса. Он се плашио да би епископ, који је стајао под утицајем Аустро-Угарске, могао да својом аустрофилском пропагандом удаљи хришћане у Санџаку од њихове владе; њихова зависност у црквеном погледу мостарске епископије такође се није уклапала у оквир политичког плана који је био назначен паши, а чији је крајњи циљ био ограничење аустро-угарског утицаја у свим правцима.

Пошто се Сулејман паша извесно време најпре упуштао у побуне хришћана против њиховог духовног поглавара, што му с обзиром на поколност да је тадашњи мостарски епископ био Грк, није падало тешко искористио је повољно расположење за свој план да захтева, у интер

одлуку о новом уређењу надлежности православних епархија у и Призрену, тако да су у Пљевљима и Пријепољу настанени вни хришћани у свим верским пословима који су имали да се пред турским властима били додељени призренском митрополиту. Ова је врховна власт православног епископа у Мостару у чисто верским стварима остала на снази. То сад, додуше, није било баш по укусу паше, али је ипак представљао делимичан успех који је он могао да искористи.

Активност Сулејман паше у питањима пограничног промисла и грађевинарства

Овај активни човек тежио је да учврсти свој положај нарочито консолидовању односа у недавно заузетом Пренчану у току године чешће посећивао, посветио је он пуну пажњу и на то да му се одобре новчана средства за изградњу стража у крају и рад на томе одмах је започео.

Поновљена померања трупа у последњим годинама, највише јарком светлу показала жалосно стање путева између Сјенице и Вишеграда, те је стога почела изградња друма, између поменутих места и четврте кулуком. Грађевинска делатност се даље проширила на изградњу караула дуж српске границе за смештај граничних стража, као и изградњу нове касарне у Новој Вароши. Чак и реконструкција моста код Лима код Пријепоља, била је предмет старања; живо интентно које је Команда ц. и кр. окупационих трупа показивала за тај није спречило да он ускоро застане. Наредне године није било предузет, јер није требало ништа да се уради што би ц. и кр. могло да буде до користи.

Словенска пропаганда (1888)

Већ неколико година примећивала се жива активност комитета у Румунији, Бугарској и Србији. Знаци да се са те стране на, можда, насилну промену односа, упадљиво су се умножили току 1888. г. Активност бив. бугарског мајора Попова у Београду, вљена путовања руских гласника по Санцаку и Македонији, и стране потврђени гласови о већим пошлицама новца руског конзула у Солуну, Јастребова, у Битољу, Пљевљима и Н. Пазару, жали су елементе основане сумње. У тим околностима није сматрало искљученом могућношћу да словенска пропаганда ради на заједничку српског и бугарског елемента против постојећих прилика и мера да своје агитације помера преко Македоније и источни до Санцака и Босне.

Становништво Санцака је сматрало рат између Аустро-Угарске и Русије неизбежним. Говорило се о савезу између северне силе и Ц. Горе, коме би требало да се придружи и Турска да отргне

Бијелог Поља и долине Лима, чиме би Ц. Гора била потпуно изолована. У току лета се стишао тај покрет и прижељкивани сукоб између две силе је изостао.

Опште незадовољство у земљи

У другој половини 1888. г. становништво је у више махова маifestовало незадовољство против турске владе. Позивање босанских еграната у војну службу и енергичније убирање пореза изазвали су недовољање исељеника настањених у Санцаку, као и Албанаца. Покрет проширио до седишта вилајетске управе — Приштине, где се отворило прижељкивало смењивање валије Фаик паше. У понеким хришћанским општинама почело се осећати недовољно сигурним, тако да је исељавање хришћанских породица из срезова Н. Варош и Н. Пазар у Србију утолико више преовладало што турска влада том покрету није ставила никакве препреке.

Изванредни командант трупа за Косово и Албанију, Реџеп паша добио је налог да поново успостави мир и он је тај задатак извршио спретно и енергично, умевши да на руководиоце народног покрета беспечно утиче делом благонаклоним обраћањем, делом истицањем пријатељства.

Реџеп паша, који је био посебно наклоњен пљеваљском мутесарифу, Сулејман паши, издејствовао је његово именовање за фарику и дао да се на њега, у његовом новом звању, пренесе команда над трупама стационираним у Б. Пољу, Сјеници и Н. Пазару. Пошто су те трупе сада биле под командом приштинског дивизионара, војни делокруг Сулејман паше био је знатно проширен, што је било корисно јер је могао директно да утиче на успостављање мира и реда у подручју Б. Поља, Сјенице и Н. Пазара.

Царском наредбом, новембра 1888. г., седиште вилајетске управе пренето је из Приштине у Скопље.

Ситуација на српској граници (1889)

Однос између Турске, боље речено, између становника подручја која се граниче са Србијом и Ц. Гором и тих двеју држава био је још пута помућен у току 1889. г. Са том годином почиње ера поновних граничних сукоба који су, преко мере надувани од стране српских листова, требало бити коришћени, посебно од Србије да би се скренула пажња сила потписница Берлинског уговора на несношљиве прилике које владају у граничним подручјима. Да сама Србија, не малим делом, сноси кривицу за крваве сукобе који се понављају све до најновијег вена, иако се она труди да свали читаву кривицу на Турску, произишао је већ из догађаја од 1889. године.

Оскудице у неопходним животним намирницама, проузроковане низом слабих жетви у заједници с безобзирним убирањем пореза од с

Никола досад није допуштао исељавање својих хришћанских и почео је сада, у споразуму са српском владом, да ово потпомаже да за ову сврху одређене комисије саставе спискове исељеника зумео се са Портом о њиховом преласку преко турске територије.

Као узрок тог покрета званично је навођена оскудица али он ипак изгледа да је пре био подстакнут политичким мотивима једне стране, Ц. Гора се надала да ће тиме моћи да добије већи на даљи развој ствари у Србији, с друге стране, пак хтела је ср да да насељавањем тих рату вичних људи у јужним срезовима не да привуче себи један, по бобрбености и спремности за борбу праван елемент суседним Арнаутима и босанским Муслиманима вог Пазара, Митровице и Приштине да би тиме била заштићена вентуалних повреда границе.

Фактички, у току октобра и новембра 1889., из црногорске сти Дробњака, Мораче, Васојевића и Бјелопавлића иселило се хришћана, међу којима је било 3.750 мушкараца способних за војну службу. Њих су на проласку кроз Санџак пратиле црногорске војводе, су их турске пограничне власти и под војном пратњом спровеле преко турске границе, где су их прихватили српски комесари. Српска влада је доделила земљишта која су на територијама уступљеним Србији Берлинским уговором остала слободна услед исељавања муслиманског становништва.

Јасно је да та мера није баш била подесна да се на граници збеди мир. Црногорци, навикли на миран живот и мирољубив рад, одржавали су отаџбину и службу надзора границе не на очекивање свакако су могли и турским властима да у више махова дају за оправдане жалбе. Пошто су они, сем тога, стајали у сталној вези својом отаџбином и били на српској територији посредници између турске политике кнеза Николе, морало је и српској влади у току 1889. да постане јасно какву је грешку учинила насељавањем тешко вог црногорског елемента. То је довело, како овде треба унапред констатувати, до истеравања преживелих чланова те црногорске војне у току последњих година, да би однос између Србије и Црне Горе почео да постаје све затегнутији.

Жива узнемиреност овладала је Муслиманима новопазарског округа у лето 1889. г. када се сазнало за намеру да се прослави прослава поводом 500 годишњице битке на Косову пољу. Делом се међу народ у Србији, стални транспорти муниције и оружја гораца у Поља навели су турску владу да увећа своје трупе на и црногорској граници за једну бригаду, чиме је спречено избијање биљних немира.

Црногорска погранична комисија

Питање обештећења Муслимана, који су се иселили с територије које су Берлинским уговором биле уступљене Црној Гори, по

куће у којима још може да се станује имала да се плаћа одговарајућу закупнину. Износе, који би годишње доспевали, требало је положити код турског посланика на Цетињу.

Персоналија

Што се посебно тиче пљеваљског санџака, може се истаћи, да трупе које се налазе у Бијелом Пољу, а које су пре више од једне деценије биле стављене под команду Сулејман паше, биле поново додељене дивизији Митровица, чиме је поново изгубљена тек створена предјединственост командовања. Та је мера, била у вези с премештајем паше, Сулејмановог покровитеља. Тај човек, заслужан за одржавање реда на Косову и у Албанији, био је априла 1889. г. именован за команданта V армијског корпуса (Дамаск) и замењен солунским мухтаром Хусеин Февзи пашом. Косовски валија Фаик паша заменио је битолским вилајет и нашао је наследника у личности Ејуб паше из његове фамилије.

Уосталом, смрт пљеваљског муфтије заслужује да буде посебно поменута јер је са њим нестао с позорнице један од најогорченијих противника окупације. Он се од уласка ц. и кр. трупа у Пљевља стално држао у Цариграду и добио намештења на султановом двору. Пошто је он подуширао своје земљаке и многима од њих прибавио запослења, његова смрт је у Пљевљима ожаљена не мање но у Црној Гори, где се надали да ће у његовом утицају наћи подршку код евентуалних противника духвата против Босне и Херцеговине.

Смрт Ејуб бега

Смрћу озлоглашеног страначког вође Ејуб бега из Новог Пазара фебруара 1890., Аустро-Угарска је била ослобођена опасног непријатеља. Он је био вођа оне националне, интрасигентне странке у новопазарском Санџаку која је тежила за ранијим стањем, и то најмоћнијим територијалним интегритетом, превлашћу муслиманског елемента и одбацању сваке модерне реформе, ако је потребно путем побуне против султана и његовог владара и његове владе. Тај програм га је чинио не само најогорченијим противником аустро-угарске окупације, већ га је доводио у противност и са мерама које је Порта планирала на Косову и Албанији, а чији је циљ био успостављање ауторитета. Он је био убица Фасановог паше (1880) и старешина албанске шубе у Новом Пазару, која је, заповиједи од Лиге, покушавала да оружаним устанком спречи разоружање становништва, сакупљање регрута, попис становништва, премерање земљишта и убирање пореза. Пошто је Дервиш паша разбио Лигу, Ејуб бег био, како је у своје време поменуто, формално протеран у Азију, где је остао само кратко време у Цариграду као интерниран, па је већ следећих неколико месеци могао да се врати у завичај где је преузео ранију улогу вође и ту остао све до смрти.

Њему треба приписати што је Н. Пазар остао жариште свих бурљивих и насилних тежњи које су све до најновијег времена узнемиравале српско-турску границу. То што му Порта није стала на пут,

Исељавање

Према примеру који је дало насељавање црногорских исељацима Србију, доделила је турска влада, почетком 1890. г. босанским муслиманима и исељеним муслиманима из Колашина, за чије је збрињавање сад само мало учињено, куће и земљиште дуж српске и бугарске границе, чиме су ти људи постали слободни земљопоседници. Турци су дала да ће тако обезбедити своју границу против пресецања Бугарске, али је превладало мишљење да насељавање тих двеју народа које се мрзе до крви у најближем суседству може само да погорша материјал, накупљен у граничним подручјима. Већ после времена фактички је дошло до крвавих сукоба између тих обичајних чувара државног интегритета.

Ти немири, као и оскудица која је завладала као последство великог узастопно слабих жетви, приморали су много мирољубивих хришћанске породице турских граничних подручја на исељавање у Србију. Ко да се српска влада нашала побуђена да тим емигрантима забрани излазак преко границе, пошто није имала на располагању ни средства да их потпомогне, нити слободног земљишта на граници. У то гледиште у том питању је тада заузела црногорска влада, која је хришћанским сељацима из пљеваљског и бјелопољског крајева црногорској територији не само станишта, већ је тежила да тај помет помоћу стављањем у изглед поклањана земљишта и материјалне помоћи.

Сулејман паша је услед тога сматрао за упутно да се супротстави претећем пресецању црногорског утицаја на свом граничном подручју појачањем граничних трупа у хришћанским подручјима Бобова и Ограђенице на Тари, чији су се становници потпуно подigli испод надзора и утицаја турских власти и били потпуно независни од црногорским утицајем. Он је предложио вишој власти изградњу станишта у тим крајевима и ограничио је саобраћај са Ц. Гором на скелу фертаре која је била стављена под надзор граничне страже. Требало да се затвори кордон дуж Таре.

Немири у Албанији

Покушаји Порте да у другим, још увек више или мање независним деловима косовског вилајета, прибави важност свом ауторитету, ново су наишли на жесток отпор Албанаца. Покрет је овог пута из Дренице у којој је требало да се организује посебан срез под управу једног кајмекама. Пошто је албанско становништво одбијало силом оружја чиновника који је на тај положај био именован, добио је дивизијски генерал Скопља Едхем паша, наредбу да наведе против побуњеника са шест батаљона пешадије и ескадроном коњице. Коравање подручја Дренице било је утолико важније што је било директним путем између Митровице и Баковице и што је

сојевићи прешли границу код Гусиња и развили четири батаљона. вод за то је дало непотпуно регулисање границе коју становници крајева нису никада признали. Албанци из Гусиња и Пећи позвали сада са своје стране мушкарце способне за борбу из читаве околине оружје, тако да је за кратко време наспрам Црногораца стајало око 3 наоружаних Албанаца. На вест о наступању Едхем паше са својим таљонима из Дренице, где је успоставио мир, Црногорци су се повукли док су Албанци привремено били ућуткани обећањима да спорна гранична подручја, посебно издашне ливаде и пасишта места Велике, Црногорици треба да поврате Турској. Едхем паша је остао са својим трупама скоро до краја године у Пећи и на граници, док је изградња кордонских утврђења била започета још у септембру под руководством Тапаш паше, који је познавао тај крај. Тај генерал, који је деловао већ пријатним радовима око регулације границе требало је да убудуће, у сарадњи са црногорским комесаром, регулише размимоилажења која се евентуално јавила, док се истовремено планирало успостављање и донског батаљона од 1000 људи.

Покушаји разоружавања становништва (1891)

Немири последњег времена навели су, крајем 1890. Порту да нареди разоружање становништва на Косову и у Албанији ради спречавања те мере били су позване локалне старешине главних градова јединих санџака у Скопље, где им је издат налог да испоруче до 1. марта 1891. г. ерарске пушке које се буду нашле код становништва. Непосредно делегати, тако посебно они из Баковице, директно су се опирали да испоруче оружје изјављујући да уопште немају европских пушака, док оружје које се налази у њиховом поседу делом задобили као плен у ранијим борбама, делом га купили. Други су се споразумели да пошљу депутацију султану да захтева повлачење царске ираде с мотивацијом да су Албанци позвани и решени да бране отаџбину од спољашњег непријатеља, па не могу да буду без оружја.

И у пљеваљском санџаку акција на разоружању наишла је на отпор. Немирни елементи су, уз помоћ неколицине земљака, запослени на царском двору, прокријумчарили молбу у султанове руке у којој указујући на опасности које прете османлијском царству, такође тражило повлачење одлуке о разоружању. И заиста та акција је заустављена.

Сулејман пашине реформне тежње

Сулејман паша никада није наишао на нужну подршку своје политике и двора у Цариграду у својим настојањима да побољша прилике на територији његовог надлежства. Откако му је била одузета команда над трупама у Б. Пољу и Сјеници, све мере предузимане за сузбијање разбојништва остајале су илузорне. Када разбојници нису били ухваћени или убијени унутра граница пљеваљског санџака, налазили су се у прибежишту у казанама Сјенице и Б. Поља.

се плаше посла и које су без запослења. Сулејман паша је у хова те бегунце спроводио у Скопље, али их је вилајетска управа баћала и враћала у Пљевља.

У настојању, пак, да задржи везу која је спајала санџаке са Босном, паша наилази на предусретљивост Порте. Историјски сукоб који је настао у крилу српске црквене и школске власти дао је подстрека одвајању православних парохија од мостарске епархије а при том га је подржавао онај део становништва који је био довољан понашањем херцеговачког митрополита Серафима. Историјски васељенски патријарх цариградски, априла 1981. г. издао наредбу којом је грчко-православно становништво Пљеваља, Пријепоља и Приједора ставља под власт призренског митрополита и у свим чисто верским стварима.

Тиме је деоба била извршена на хартији; пошто мостарски митрополит Серафим није био обавештен о тој одлуци своје претходне црквене власти, сматрао је да има право да своје свакогодишње путовање и ове године прошири на Санџак. Написао је на то својем одбојном дечку. Сулејман паша, који му је рекао да не може да се претходно са епископом, пошто није примио обавештење, да треба да се нареди о новој црквеној подели. Он стога мора да ускрати своју помоћ и не може му бити од помоћи ни при убирању његових прихода. Истовремено је паша подстакао пљеваљске Србе да упути своју васељенску патријаршију да призренски митрополит преузме надлежност могуће пре срезове Пљевља и Пријепоље.

Пошто ц. икр. војне власти нису могле да се мешају у црквену ствар, митрополит Серафим је морао да напусти Пљевља и Пријепоље. Хришћани су од тада били потпуно ван утицаја мостарског епископа. Изначна одлука о црквеном питању ипак је била донета тек 1897.

Ова мера, сасвим одређено управљена против Аустро-Угарске, којој је живела би потпуно појачање да је Србији успело да спроведе своју политику, је већ дуже времена гајила да установи конзулат у Пљевљима. Срећу, у том питању су се интереси Аустро-Угарске поклапали са српским и Сулејман паша је могао да усвоји приговоре које је подносио против тога команда бригаде. На његов предлог је био ускраћен само већ за конзула именован чиновник српског Министарства иностраних послова.

Црногорско гранично питање

Што се тиче прилика на црногорској граници, за изградњу пута у подручјима Ограђенице и Васкова на Тари, вилајетска влада је одредила износ од 4000 форинти, а врховни надзор на подизању пута за смештај кордонског батаљона поверен је Тахир пашини команди. Српска влада је са своје стране наложила капетанима Колашина

Персоналије

Пошто је косовски валија, Ахмед Ејуп паша, због своје дубоке рости поднео оставку у јануару 1981. г., а заменио га је Абд-ел-Кедер мал паша, немири у Пећи, Б. Пољу и јСеници су, крајем године, дошли до обимне промене у чиновништву тих срезова. Замена је била дошла али је ипак и најбољим чиновницима недостајала подршка од централне владе. Њене често искрене тежње биле су готово увек парализоване злокобним утицајима дворских интрига и несигурним питањем оријентације који су водили унутрашњу политику.

Сукоб између ц. и кр. трупа и домаћег становништва

У јулу 1891. године обављени су, у пределу Камене горе и Љубице на јужном делу »демаркационе линије« према Колашину, као и у долини Поблаћа, реамбулациони радови. Скоро свуда се наилазило на непријатељско држање муслиманског становништва, нарочито у близини Колашина, у Скендери, где су становници пуцали из пушака на радницима диоце радова, капетана Пушмана и покушали да ноћу изврше препад на логор ц. и кр. трупа. Иако нико није био оштећен, ипак би било умесно кажњавање колашинске разбојничке багре. Али се задовољило тиме што се умолити локална управа да људе упозна са мирољубивим циљем радова и прихваћена је била понуда гувернера да се радним одељењима деле жандарми. Истовремено је локалној управи стављено до знања да иако ће отприлике трајати радови. Присуство турских жандарма је да задржавало домороце од напада на ц. и кр. трупе али је омогућило контролу радова реамбулатора. Та контрола је вршена у погледу понашања муслиманског протезања радова и догодило се да су жандарми позивали реамбулаторе да обуставе радове, пошто је истекло време које су одобрили локалне власти.

Тадашњи ц. и кр. бригадир у Пљевљима, генерал Лазић, који је већ дуже времена вребао повољан повод за ратнички подухват према Колашинаца, учинио је што је год могао да команданта трупа које су коришћене за реамбулационе радове подстрекне на најенергичнији поступак у случају провокације а кудио је држање капетана Пушмана. Иако што се није упустио у борбу са својим ноћним нападачима и што је сутрадан повукао своје трупе. За њега није постојала демаркационна линија ни било каква ограда. На жалост његови, с политичког и војног гледишта извесно правилни напори, нису били прихваћени на вишем ступњу и он је морао да своје место уступи мирољубивијем следбенику.

Генерал Лазић је умео да својом енергичношћу, понекад неумереном уљудним понашањем, заобиђе опште уважање становништва. Плашио се га се, па су га зато и поштовали. Он је сам изјављивао својим поданицима постављеним када су му пребацивали недостатак куртоазije у опхођењу са домаћим становништвом, нека само њему препусте како ће постојати са својим земљацима, он то најбоље разуме. До данас се у народној оцрњеној слици о Лазићу види како се понашао према становништву.

Гранични сукоб код Прошћења (1892)

Година 1892. донела је озбиљан гранични сукоб између стана Прошћења, са турске стране, и Црногораца из Поља. 3. март ко чланова муслиманске породице Мушовића која се иселила водили су невесту за једнога од својих у село Прошћење. Сва ворка била је нападнута с леве обале Таре, дакле са црногор не, при чему је пет Мушовића било убијено а осам рањено. По да је препад био плански припремљен од стране црногорског ног становништва и он је попримио озбиљнији карактер услед је посада оближње турске карауле Мекић притекла у помоћ п ним Колашинцима и што је пуцала у Црногорце.

За истраживање овог случаја и изглађивање размирица из тога настале био је одаслат у Беране командант дивизије К хем паша. Са црногорске стране био је упућен министар вој нац, док су на турској страни, осим Едхем паше, учествовали ворима вођеним у Мојковцу, још мутесариф новопазарског Са лих паша, и министар резидент на Цетињу, Ахмед Февзи паша. су се веома отегла, тако да је Едхем паша морао продужити с вак у Мојковцу све до конца априла.

Пошто се показало да је случај испровоциран са црногор не, турска влада се нашла побуђена да предузме одговарајуће реза да би могла да предупреди понављање сличних гранични. Према томе, било је наређено пооштравање у кршењу грани бе, умножавањем броја граничних караула и строжи надзор н чним прометом. У ту сврху био је премештен на границу гар Бијелог Поља који се састојао од две чете низама, а као заме прекомандован је из Митровице у Б. Поље низамски батаљон. мено је наређена изградња нових караула дуж границе. Да гли расправити спорови између пограничних становника у м споразуму и под контролом обе заинтересоване владе, Порта су се споразумеле око именовања сталне мешовите комисије тем у Мојковцу одн. у Пољима. Са турске стране поверено је ству турског одбора и радова који треба да се предузму на гра макаме и војном команданту Берана, Мехмед бегу Јајчанину придодати као саветници неколико првака из Б. Поља и Кола с није је Тахир паша утицао на ток преговора.

Главни задатак мешовите комисије састојао се у сређива ских спорова између становника с једне и друге стране грани непријатељства, насталих из тога, и из вршења крвне освете и ног оштећивање сопствености. Ова се мера може означити ка целисходна. На жалост је, ипак, мржња између хришћана и у тим крајевима тако дубоко, да оружје увек изриче последн јућу реч. Муслимани који су се са подручја Поља иселили територију сматрају уосталом свој некадашњи земљишни пос век као своју сопственост, пошто од црногорске владе нису д

При свему томе је мешовита комисија, после изглађивања сва који су постојали између пограничног становништва, почетком априла 1892. г., веровала да може свој задатак сматрати решеним. Делови су се разишли, пошто им је Тахир паша препоручио да код свих земљака дејствују у том смислу да се сваки сукоб са црногорским селима избегава. Убрзо потом биле су и трупе у Б. Пољу и на црногорској граници, које су претходне године биле појачане, сведене на малу стању једног батаљона.

Исељавање

Крајем априла 1892. г. стигло је у Пљевља 15 муслиманских породица (93 лица), исељеника из мостарског округа и замолило да им се одобри да се населе у пљеваљски санџак. Иако су они пред босанским властима изјавили да су се иселили само због сиромаштва, да би могли срећу на другом месту, ипак нису пропустили да шире неистине о угуњетавањима и прогонима, којима су као Муслимани наводно били изложени од стране босанских управних власти. Њихова намера да се ме пробуде сажаљење, није успела. Пошто у пљеваљском санџаку било више расположивог земљишта, читаво је то друштво даље отпљевљено за Нови Пазар.

И молбе црногорских исељеника хришћанске вере за насељавање на граници (нарочито на Бурђевића Тари) биле су одбијене, али им је било остављено на вољу да се иселе у Малу Азију.

Српске и албанске прилике (1893)

Интриге и ујдурме радикалне странке у Србији повећале су се због положење у Краљевини. Гласине о знатним набавкама оружја у Руској о наоружавању становништва на босанској граници, о једном упаду у Херцеговину, за коју су врбовани чак и »хајдучи« из Санџака, коначно о атентату на бугарског кнеза Фердинанда, планиран приликом његовог пропутавању кроз Србију, јављале су се, али их нису потврђивале. Овде спроведена истраживања нити будући догађаји.

У северној Албанији, нарочито у казама Пећ, Баковица и Призрен, где су приграбили власт богати хаџи Зека и његове присталице, који реди су се изродили напротив у потпуну анархију, тако да је пећки кмет, тесариф, Мустафа паша, дошао, додуше, сам у бунтовнички санџак, али није могао ништа да учини и, пошто му је најпре била одузета команда над трупуном дивизијом на Косову и поверена Тефик паши, био је крајем године премештен у Алеп. За његовог наследника био је именован Мехмед Февзи паша који је остао на положају косовског валије до краја године.

И на јужној граници Ц. Горе, нарочито у пределу Гусиња и Ваљава, као и између Б. Поља и Берана, било је пет сукоба и крвавих сукоба између Муслимана и хришћана. Узрок томе лежао је у несрећним земљишно-имовинским односима. Разлози црногорско-босанских

У разбојничком гнезду Колашину покушао је Ибрахим али, који је почетком године био именован за кајмекама Вранешког пашењем неколицине вођа банди и њиховим инстрадирањем у успостави ред, но његови напори нису били пропраћени пуним јер је најдрскијем разбојничком вођи, Мустафи Мекићу, поштом да са дванаестак својих другова умакне из затвора и да ма побегне у Албанију.

Гранични исељенички промет из Ц. Горе преко Санцака ју био је у току године регулисан утолико што је Порта званично била прелазак Црногораца за Србију и натраг под контролом представника на Цетињу и покрајинских власти и пристала на безплатан увоз (робе) црногорске провенцијенције у Турску. Ова последња мера била је мотивисана тиме што су приходи турских царина у Б. Пољу и Беранима били тако мали да је Порта могла да се на тај уступак а да не претрпи посебне материјалне жртве и у добром споразуму са суседном кнежевином.

Услед строже контроле кретање емиграната из Ц. Горе је опадао отада промет између Кнежевине и Србије преко Санцака; одбојно држање мутесарифа Сулејман паше и строга пограничном службом у Санцаку под његовом управом можда велики црногорске исељенике да крену путем преко Берана и где им је лабавији режим покрајинских власти олакшавао од

Мр Авдија Авдић

СПОРОВИ ИЗМЕЂУ СРПСКИХ И ЦРНОГОРСКИХ ВЛАСТИ У САНЦАКУ ПОСЛЕ ЗАПОСЕДАЊА 1912. ГОДИНЕ

После склапања уговора о савезу и извршених припрема, балканске државе су у јесен 1912. године отпочеле рат против Турске. Прву у рат ступила Црна Гора, 8. октобра, када су борци Зетског одреда пали на турске положаје код места Тузи. Краљ Петар I својим указом од 30. септембра 1912. године објавио је општу мобилизацију српске војске, а након седамнаест дана и Србија је објавила Турској рат.

Рат балканских држава против већ оронулог »болесника на Балкану« био је неминован и историјски нужан. Не повести рат против Турске, коју је потресала тешка економска и политичка криза, значило би препустити великим силама да оне коначно реше питање опстанка Турске на Балкану онако како би одговарало њиховим освајачким интересима. Од пресудног је, дакле, историјског значаја било што су балканске државе, удруживши своје снаге, учиниле крај турској доминацији на Балкану и победоносним ратом затвориле историју Отоманске империје на том подручју.

Балкански ратови уједно су значили продужетак вековне ослободилачке борбе хришћанског становништва на Балкану, коју су европске силе помагале и подстицале настојећи да што више ослабе моћ Отоманске империје, али с дозом обазривости и имајући у плану остварење својих освајачких тежњи. После стварање независних балканских држава та обазривост великих сила према догађајима на Балкану постала је већа. Оне су се плашиле даљег снажења балканских држава које би могло мимо њихових појединачних интереса. Највећи интерес и даље показивале Аустро-Угарска и Русија. И једна и друга страховале су од балканске државе зарате против Турске: Аустро-Угарска се плашила могућности територијалног увећања Србије и њеног оснажења, а Русија »не само због њене војне неспремности, већ из страха да би рат могао изазвати револуцију«¹. Енглеска, Француска и Италија такође су се против рата на Балкану. Својом дипломатијом, велике силе су настојале да омету зближење балканских држава. Уплитање њихових дипломатија био је разлог што су преговори за склапање уговора о савезу између балканских држава, а посебно између Србије и Бугарске, дуго трајали. Бугарска и Србија били су највећи балкански ривали².

жељу: да добију заједничку границу. И за српске владајуће вође свих српских политичких партија, анексија је била толико ударац, да су, пред том опасношћу, обустављени привремено у сукоби. Над свим међусобним обрачунима и у Србији и у Црној Гори превладала је жеља за рат против Турске. Отуда је, приликом мобилизације, како у Србији (30. септембра), тако и у Црној Гори (октобра) владало велико одушевљење и масован одзив.

Између српске и црногорске владе није постојао никакав спор о разграничењу ослобођених територија. Обе су, у току ратних операција, сматрале својим деоом која су пре запоседнута од стране турске војске. Стога су и Србија и Црна Гора журиле да »што више могуће«³ То је утицало да после запоседања неких места дође до спорних места тога чија је војска прва стигла, затим око организације власти на запоседнутом терену, предаје оружја (разоружања), одређивања граница и разних злоупотреба (пљачке, убиства, паљевине) над недужним становништвом од стране црногорске нерегуларне војске. Поред тога, извештаји старешина говоре нам да је црногорска нерегуларна војска чинила тешку тила и успостављање власти у местима које је запосела српска војска.

У западном делу Санџака спорова, између српских и црногорских власти, било је у пљеваљском и пријеполском крају. Чак и у Пријеполу, могућношћу употребе оружја. Мајор Ч. Поповић извештава да Јаворске бригаде да команда црногорске војске стоји на стањеном подручје леве обале Лима, јужно од друма Пријеполје — јужно од десна обала реке Бехотине у поседу краљевине Црне Горе, тешко ки рад српских власти у том крају сматра као повреду територије Црне Горе, »а да ће се администровање и скупљање оружја на територији Црне Горе бити са оружјем у руци«. У истом извештају даље се истиче да крај има нарочиту важност због близине Аустро-Угарске, те да је опходно било, да се дефинитивно зна, шта се има сматрати као повреду рада, како би се могло радити како од стране војних, тако и од стране наших полицијских власти, јер се ствара трвење и омета рад и гово извођење«⁴.

У пријеполском крају дошло је до спора око успостављања власти у селима: Камена Гора, Матаруге, Велика Жупа, Вукодица. Командант места српске војске у Пријеполу, капетан I класе Хацић, издао је наредбу 10. септембра (датуми свих коришћених документа су по старом календару — А. А.) да сељаци тих села дођу са својим оружјем и донесу га у Пријеполје, а да Периша Марковић, официр српске војске, није надлежан да врши разоружање у селима пријеполског краја. Капетан С. Хацић је о томе известио и Команду пљеваљске црногорске војске, на што му је командант посаде, Никола Поповић, одговорио да његова команда сматра територију поменутих села својом да људи са те територије треба да предају оружје само црној Гори, »а никако, Вашој«⁵ и да »сваки покушај противан одлуци српске војске команда сматрати као повреду њеног права и силом и силом трајући повреду те територије, као повреду државних граница краљевине Црне Горе и њеног становништва«⁶.

би, али без успеха, »јер они сами стално стварају заплете. Тако сам во одредио реку Бехотину као границу између наших и њихових територија да би се избегао сваки додир и сукоб. Они су имали потпуно дају земљиштем на левој, а ми на десној страни. Али они су овако дили само неко време, а потом су почели прелазити реку и полагати већа права, док нису и званично почели тврдити, да је земљиште ју од линије Пљевља — Јабука њихова територија. Карактеристично ју сукобе изазива црногорски командир Никола М. Пејовић, лишен српског официра«. У истом извештају М. Анђелковић говори даље о њу на Пештери: да је писао команданту места у Бијелом Пољу и изјавио му потребу да се у Пештери заведе ред и да се повуче граница између српских и црногорских војних и полицијских власти. Предлог му је да би граница могла ићи линијом Јара — Крушчица — Јадовица — планина тј. куда је ишла граница старог сјеничког среза. Међутим, црногорски командант места у Бијелом Пољу није прихватио тај предлог већ му је одговорио »да је најбоље, да сваки држи оно што је заузео«. Но под овим »заузео« они сматрају, да је довољно само, да примом кога сељака или попа, да се изјасне за њих, да наоружају сељаке својим оружјем, да од њих одреде десетаре и командира и то је већ село освојено, ма да га ни војском нису заузели, нити војском држе, нити новништво хоће к њима«⁷.

Помоћник начелника штаба српске Врховне команде, генерал војин Мишић, у свом извештају председнику Министарског савета, кнезу Пашићу, (19. новембра) саопштава да је Јаворска бригада у својим операцијама према Санџаку »освојила« област која се граничи линијом: Голија планина — Дуга Пољана — Пометеник — Суха гора — Ђугора (село) — Тузиње (село) — Крња Јела (село) — Шипче (село) — Суходол (село) — Крушчица — Црни Врх (источно од села Вишњевца) — Гвозд (источно од села Горњи Страњани) — Водице (село) — Буковица (село) — Зечарија (вероватно Зечја — А. А.) Глава — Козица (село) — Подборово (село) па низ реку Бехотину до босанске границе⁸. У овом извештају потврђује се да се дешавају спорови између српских и црногорских власти у пљеваљском и пријепољском крају јужно од линије Пљевља — Пријепоље (око села: Јабука, Камена Гора, Горње и Доње Таруге и Отиловићи) те да су у селу Козици Црногорци успоставили своју власт. Такође да се и на подручју Пештери дешавају спорови око села Бујева, Суходола, Берекара, Вишњева и Трешњевице. У извештају даље каже да Црногорци распростиру своју власт на подручју срезавачког и ометају организацију српских општинских власти према срезавачком, те да чине притисак на председнике општина срезавачке, бујевачке и коритске, тражећи десетак за себе. Завршавајући извештај, генерал Ж. Мишић моли Н. Пашића »да се преко нашег поштомства на Цетињу учини потребна презентација црногорској влади како се могући сукоби избегли«.

Стање је дакле, и у сјеничком крају било веома несређено. По поменутих спорова, угрожена је била лична и имовинска безбедност. У сјеничком крају престано се крало, а било је случајева и убиства мирних људи. У

новао за официра«⁹. Могућности оваквих појава лежале су у анизацији власти, недостатку жандармерије и војног суда »ко овце брзо и примерно кажњавао, те у равнодушности црног манданата, који »равнодушно гледају како поједини Срби из на прелазе у реон српске војске, пљачкају Турке и убијају«¹⁰.

Највише недела и злоупотреба чинили су добровољци бригаде. Ова бригада формирана је по ослобођењу Бера на од добровољаца. За њеног команданта постављен је Авро Цемовић од краља Николе добио чин бригадира. Васојевићки добровољци у неред и на подручју где је била успостављена српска власт ој самовољи извештавали су српске војне команданте начелника овопазарског и начелник среза митровачког.

Добровољци Беранске бригаде запалили су стругару Хаковца у селу Пресло (општина рибарићка) — штета паљевине је на око 9.000 динара.¹¹ »Исти батаљон кренуо се за мојстиру да изврши паљевину стругаре Бера-бегу у српском Мојстиру поубија виђене Муслимане у Мојстиру, Јабланици и Баћу стоје наше општинске управе«.¹² У Источном Мојстиру запалили гарска постројења Мехмед-бегу Алипашаића, отерали 200 овна веде, 20 коња и опљачкали све ствари бегова, а председника кметове и деловођу општине одвели су силом у Рожај.¹³

Начелник среза митровачког А. С. Бурић, известио је Ибарске војске (20. новембра) о нередима црногорских добровољаца свом подручју и сусрету који је имао са бригадиром А. Цемовићу у селу Дулебе: »Част ми је доставити документа, из којих ћете да је на повереној ми територији, на којој сам имао да васпоставим ред, наступило такав хаос и неред, да је, у оваквим апсолутно излишно заводити општинску организацију и администрацију. Црногорске нерегуларне чете под предвођењем генерала Цемовића из Бера компромитују сваку легалну власт. Они пљачкају грађевине; отимају и воде собом туђу стоку; убијају мирне становнике сваки ред, заведен у овим крајевима; постављају нове кметове, гавају оне, које су сами сељаци дотичних села бирали у присуству општинске власти; на груб начин изнуђавају од српског становништва нову за своје башибозлуке, којима никада није стигло никакво следење, него се хране и одевају оним, што опљачкају; онда се силе над слабим, муслиманским женскињем, што је, по веројатности сима муслиманским, највише саблазан. И то све чине на територији којој уопште не би требало ни да се појављују, на левој страни Дрима, коју страну треба да осигурава српска војска и српска власт према наредби Команданта Ибарске војске Бр. 858.«

Према усменим инструкцијама, које сам добио од Васојевића писменој, поменутој наредби Команданта Ибарске војске, да се избегавало сваки сукоб — а нарочито, због тога, што је српске било мало (25 људи) према огромној маси наоружаних црногорских других скитница под командом генерала Цемовића — ја н

генерал Цемовић ми не даде доћи до речи. Грлио ме и љубио »као та свога рођенога«, причао ми разне, интересантне ситнице, али за прилику индиферентне ствари, и напослетку, појахао коња и кренуо батаљон.

На моју лојалну примедбу: да се ратом може променити само но-правни однос, поредак: може место турске управе доћи српска црногорска; али, да се тиме не може мењати стечено приватно право јединаца, нарочито право сопствености, генерал Цемовић ми одговори — Тако ви, правници, мислите. А ја, јок. Нисам до душе ишао у шкман' што сам пролазио покрај школе. Али, ја друкчије мислим. И, ко, како мислим, тако и радим. После, знам да ће параграфије за дати. А ја ћу онда к мојој баби, па ћемо посједати једно другом кошуље...

Из Дулеба кренуо сам се за Добриње, где су црногорски четници већ починили чуда и поборе. Преноћили су ту свега једну ноћ, а почили су више нереди, него да је војска регуларна провела годинама.

О нередима у новопазарском крају које су чинили црногорски добровољци, известио је Врховну команду заступник команданта Ибравојске пуковник М. Јанковић (21. новембра). У извештају се каже да на том простору врше разне злоупотребе »црногорских руља, јачине тавих чета, које заједно са женама њиховим иду и пљачкају и не праве и по областима које поседују наше трупе и где су успостављене наше власти, Како је у селу Рибариће до сада била само једна чета до батаљона и показала се као недовољна у овоме случају и при овим приликама за посаду одређеног реона и одржавање реда у истоме, командант Н. Пазара данас тамо упутио још једну чету и команд батаљона да ред успостави и зулуме спречи.

По све дневно овој команди стижу овакви и слични извештаји о нередима, које црногорски пљачкаши чине на области, коју поседује војска и где су успостављене наше власти, и у долини Ибра и у долини Белога Дрима. Поред свега тога ове црногорске руље почеле су систематски омаловажавати наше власти и војне и политичке и ствари код становништва хрбаво мишљење о нашим властима. Ове њихове тупке одобравају и на нереди их одобравају и саме, па и највише ступине црногорских трупа у Пећи и Беранама, којима сам се до сада колико пута и писмено и преко нарочито одасланих официра обраћао и молио их да свему овоме стану на пут. Али су све ти моји покушаји остали безуспешни.¹⁵ У извештају се даље упозорава да постоји велики зан »употребе силе«, јер »докле се у овим крајевима управо нема ни једних тешкоћа са Турцима и Арнаутима, дотле је више немогуће мирно путем излазити на крај са црногорским пљачкашким оделењима, па ни са тамошњим црногорским војним властима«.

Очигледно је, дакле, да су спорови између српских и црногорских власти и злоупотребе над становништвом биле честа појава. Црногорски добровољци су чак и омаловажавали српске власти. Српске снаге су недовољне за обезбеђење реда на овом простору, јер је главна претња Србији била комерецна према југу. Такође је и »Црна Гора м...

бјелопољских добровољаца била је слаба (изузев прошћенског бјелогорца) а дисциплина на ниском нивоу. Било је и таквих које »треба учити да рукују оружјем«,¹⁸ а било их је и без оружја. По злочинима које су чинили, може се закључити да су освета и пљачка регуларних »руља«, били значајни мотиви. У неким местима (Корачица, Мештане), Муслимани су пружали отпор разоружавању, а било је и таквих. У Сувом Долу пружен је заједнички отпор мештана Срба и Муслимана тој »маси полунаоружаног света«.¹⁹

Кад су учестале жалбе Муслимана из запоседнутих крајева, Краљ Никола је одредио Павла Вујисића као свог специјалног изасланика уз помоћ неколико официра и војних чиновника, испита жалбе и случајеве злоупотребе и позове кривце на одговорност. Ова комисија из Подгорице 19. новембра 1912. године (по старом календару) је обишла подручје Плава, Гусиња, Берана, Пећи, Бакује, Жабљака и Бијелог Поља и редовно подносила краљу Николи извештаје о стању у обиђеном крају и мерама које је спроводила. Краљ је настојао оштрим мерама сузбити неред у новодобијеним крајевима и упозорио Вујисића да је он »послат тамо да туче, да вјештачи, да лиотне људе који грде име црногорско у те новодобивене крајеве«.

НАПОМЕНЕ

1. Б. Ратковић, М. Буришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912. године*, БИГЗ, Београд 1972, стр. 29.
2. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914. године*, СКЗ, Београд 1973, стр. 22. П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876—1918*, БИГЗ, Београд 1973, стр. 201.
3. Б. Ратковић, М. Буришић, С. Скоко, поменуто дело, стр. 193.
4. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, пов. бр. 869, мајор Ч. А. Поповић — Јаворске бригаде, Пљевља, 13. нов. 1912.
5. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, пов. бр. 869, капетан I класе Светомир — Кмету и војним властима српске и црногорске војске, Пријеполје, 10. нов. 1912.
6. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, пов. бр. 869, помоћник начелника мандира Никола Пејовић — Команданту места Пријеполје, Пљевља, 13. нов. 1912.
7. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, пов. бр. 869, п. пуковник Анђелковић — Команданту, Сјеница, 18. нов. 1912.
8. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XII, досије VIII, пов. бр. 4509, генерал — Председнику мин. савета Н. Пашићу, Скопље, 19. нов. 1912.
9. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XII, досије VIII, пов. бр. 4548, прота Јаворски — Милан Б. Бурић — Председнику мин. савета Н. Пашићу, Сјеница, 20. нов. 1912.
10. Исто.
11. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XII, пов. бр. 4577, телеграм В. Путника — 21. нов.; Ф XIII, пов. бр. 400, начелник среза митровачког — команданту Ибарске војске, Митровица, 21. нов. 1912.; Ф XIII, досије I, пов. бр. 4743, начелник среза митровачког А. С. Ристић — Команданту Ибарске војске, 20. нов. 1912.
12. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XII, пов. бр. 4577, телеграм В. Путника — 21. нов. 1912.
13. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, пов. бр. 400, начелник среза митровачког А. С. Ристић — Команданту Ибарске војске, 21. нов. 1912.
14. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, досије I, пов. бр. 4743, начелник среза митровачког А. С. Ристић — Команданту Ибарске војске, 20. нов. 1912.
15. Архив ССИП-а, пол. одељење 1912, Ф XIII, досије I, пов. бр. 4743, М. Јанковић — Команданту, Митровица, 21. нов. 1912.
16. Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Бијелом Пољу и околини краја вијека*, Одзиви 6, Бијело Поље 1973, стр. 110. 17. Исто, стр. 110.
17. Исто, стр. 110.
18. Исто, стр. 107.
19. Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Етнографски институт САНУ, Београд 1985, стр. 110.
20. Ж. Шћепановић, поменуто дело, стр. 110.

Сенко Рашљанин

ЈАВНЕ ЧЕСМЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

*„Онима који буду пили воду са ове чесме
нека је на здравље
А добротвору нека Алах, како је и обећао
дадне награду
И нека му опрости бројне грјехе.
Добротвор је Хаци Алибег — заде
Салих — бег“*

Вода је један од најважнијих егзистенцијалних услова, па се и у најранијих времена, приликом оснивања неког насеља, о њеној близини посебно водило рачуна. Ако имамо у виду да подручје Новог Пазара и околине представља веома богату, сабирну област подземних крашних вода, о чему нам сведочи велики број река и извора,² онда ће нам бити још разумљивије постојање људских насеобина на овом подручју још од најранијих времена.³

Вероватно је богатство водом био један од важнијих разлога, поред повољног геостратегијског положаја и повољне климе као и таквог укрштања привредних потенцијала околних рударских насеља, због чега је Иса-бег Исхаковић, турски војсковођа из доба султана Мехмеда II освајача, основао на ушћу реке Јошанице у Рашку Нови Пазар.

Он се веома брзо, захваљујући овако повољним карактеристикама терена на којем се налазио као и развоју политичких догађаја, развио у један од највећих градова европског дела Отоманског царства, чему нам сведоче турски извори у којима је Нови Пазар већ 1468/9. године евидентиран као шехер, а то је у османској класификацији највеће најевишег степена.⁴

Као и сви градови позније исламске цивилизације и Нови Пазар се састојао из два дела — привредног и стамбеног. На основу података које нам пружају катастарски пописи из XV и XVI века може се пратити стварање појединих делова града током овог периода. Као што је већ речено, прву градску ћелију подигао је Иса-бег Исхаковић која је састојала од џамије, караван сараје, хамама и 56 трговачких радница. Око ових објеката развиће се град који ће својом привредном и друштвеном климом значајно допринети ширем простору овог региона.

ширења османске власти. Како је свакодневно одржавање хигијенски ставни део религиозног ритуала, то се подизање ових објеката не води са тим у везу.⁶

Караван сараји су служили за смештај трговаца и путника, у којима је путник могао три дана добијати бесплатно смештај и исхрану. Ови објекти издржавани су из вакуфске фондације Исхаковића које је 1540/42. располагала износом од 17.426 акчи.⁷

Овакав начин формирања града представља једну од карактеристика исламско-оријенталног система. Настајање и развитак града произилази спонтано и из насталих производних и класних супротности већ преко свесне активности владајуће класе а која се остварива ко установе вакуфа, која је представљала основу развитка исламско-оријенталног града, јер у османском државном буџету нису постојали средства за урбани и привредни развитак као нити за културно-просветних и социјалних потреба друштва. Сву своју енергију сијску моћ османска империја усредредила је на војне потребе развоја, а остале потребе остављала је приватној иницијативи грађана стално подстицала.⁸ Овим путем османска власт је иницирала развој многих градова на нашем тлу.

Турци су собом донели на Балкан и своју културу, коју су прилагодили местном становништву, подвргнуто јаком процесу исламизације, а тако су се Турци у овим крајевима задржали веома дуго. А како су се Турци у овим крајевима задржали веома дуго, то је оставило веома уочљиве трагове на свим објектима културе овог краја. Ти трагови најуочљивији су у материјалној култури, а не у духовној (иако и ту постоје многи сачувани споменици исламске културе, попут медреса, хамама, гробља, итд.).

Ти споменици су одувек привлачили, а и данас привлаче пажњу научника различитих профила, тако да је број научних радова о овим споменицима данас солидан.⁹ Међутим, сматрамо да су и јавне чесме одавна изгубиле статус културно-историјских споменика и као такве оне не могу бити активност на њиховој заштити и научној обради. Но оне су још у сенци других, грандиознијих и значајнијих објеката, па су оне које су многе нестале, а и оне које још увек одолевају зубу времена, а не само њиховом стању па би акције на њиховој заштити биле нужне.

Јавне чесме у Новом Пазару, а њих је од најранијих времена било велики број,¹⁰ немају посебних архитектонско-уметничких квалитета, ипак поседују неке друге, због којих завређују нашу пажњу.

Пре свега уочавамо да су оне у већини случајева представљале центре јавног живота појединих стамбених четврти (махала), а не само један од простора за стварање јавног живота, махале, стављајући је један од простора за стварање јавног живота, махале, стављајући је према одређеном догађају, појединцу, његовом животу и постојању заједнице. Долазак на чесму је прилика да се сазнају нове појаве из живота махале, да се сретне и стекне вољена особа и са њом се у приватном гућству измени по која реч или пак који стидљив поглед, из чега се може није проистећи одређене активности средине.

траживању дати одређени правац и на основу којих смо извели одређене закључке.

У Новом Пазару постојале су, а и данас постоје, две врсте чеса са питком водом и оне чија вода није била за пиће.

Чесме са водом за пиће грађене су у свим стамбеним четвртима града и прављене су због општих животних потреба становништва најчешће су биле задужбина појединаца који су желели да своју милостину »ухајрате«.¹¹

Чесме са водом која није била за пиће, за своје постојање, имале да захвале јако израженом симболичном значењу воде у исламском верском учењу.

Вода у исламској религији симболизује генезу сваког постојања, сматра се основом света, материјом која оживљава, еликсиром који сачувава стваралачку моћ и бесмртност. Загњуривање у воду симболизује регенеризацију и повратак у пребашње стање, а излажење из ње симболизује настанак новог живота.

Из уверења у тако необичну моћ деловања воде настао је исламски обред »абдест« — обред обавезног прања пре молитве. Ради јасног схватања симболике воде у исламској религији, из чега произилази значај и улога објеката о којима је реч, описаћемо »абдест« без дубље анализе.

Једно од основних обележја припадника ислама¹² је молити се три пута на дан — у зору, у подне, по подне, при заласку сунца и навече. У петак молитву у подне обавити у џамији. Ради обредног очишћења као и раније поменутог уверења у тако велику моћ воде, молитељ је дужан да непосредно пре молитве обави обредно прање — »узме абдест«.

Ово ритуално умивање вршило би се тако што би молитељ пре три пута опрао руке до лактова, затим по једном испрао уста и нос, а онда потирао мокром руком врат, уши и теме главе (мес).¹³ Узимајући абдеста завршавало се прањем (три пута) ногу до чланака. Тек по завршетку оваквог прања молитељ је спреман за обављање молитве. Уколико се међувремену буде, рецимо спавао, вршио нужду, дошао у додир са крвљу и слично, верник губи абдест и мора га поново обавити — узети абдест.

Како се ово прање обавезно вршило на текућој води, а, као што смо рекли, како је верник дужан да петком молитву у подне обавезно обави у џамији, то је изискивало потребу постојања текуће воде у непосредној близини џамије.

Вероватно су све ово, градитељи џамија морали имати у виду, иако да је локација богомоље морала у потпуности одговарати захтевима верског ритуала. Да је ово тачно сведочи нам велики број џамија које су у Новом Пазару саграђене у непосредној близини река Рашке и Шанице. Близина реке омогућавала је и лакшу градњу чесме која је била деснија како за ритуално прање тако и задовољавање других потреба становништва.

Ако знамо да је у Новом Пазару одувек постојао,¹⁴ а и данас постоји,¹⁵ велики број џамија, онда нам је разумљив велики број чеса које су у неку руку представљале сакралне објекте, а које су у Новом

воду, па је у исто време могла бити коришћена и за узимање. Ако ово узмемо за тачно (због недостатка извора то са сигурношћу можемо тврдити па наглашавамо хипотетичност наше тврдње), могуће да су многе од чесама и старије од цамија које су у Новом Пазару подизане у XV и XVI веку.

Података о јавним чесмама у Новом Пазару нема много. Челеби каже: »Постоји девет чесама, из којих тече вода чиста за пиће и за живота. Све те воде разведене су из ријеке Рашке. У чаршији Новог пазару налази се још четрдесет чесама, које су подигли добри људи за душу мученика са Кербеле,¹⁷ који су погинули од жеђи«. ¹⁸ О помену чесама, до наших дана дошао је попис градских чесама из Конијанина, од 10. 08. 1956. године,¹⁹ а који се односи на чесме које су постојале до 1912. године, односно до ослобођења од турске владавине. Попис је ненаучан, штур и са доста анахроничности, али је вредан зато што је разлога што су чесме пописане.

Због тако оскудних података није могуће датирати већину чесама, као ни утврдити ко их је градио, па ћемо се у даљем раду ограничити на њихову локацију и идентификацију. Посебну пажњу пратили смо на народне легенде које су пратиле градњу и постојање јединичних чесама, као и оне које су везане за њиховог творца (или легенди или стварног). Потребно је истаћи да је највећи број чесама (које и данас постоје) претпео велики број нестручних обнова и поправки, па је и то донекле отежало наше истраживање.

Излагање о јавним чесмама, сматрамо да није могуће да буде потпуно лошки већ се може излагати по следећем принципу:

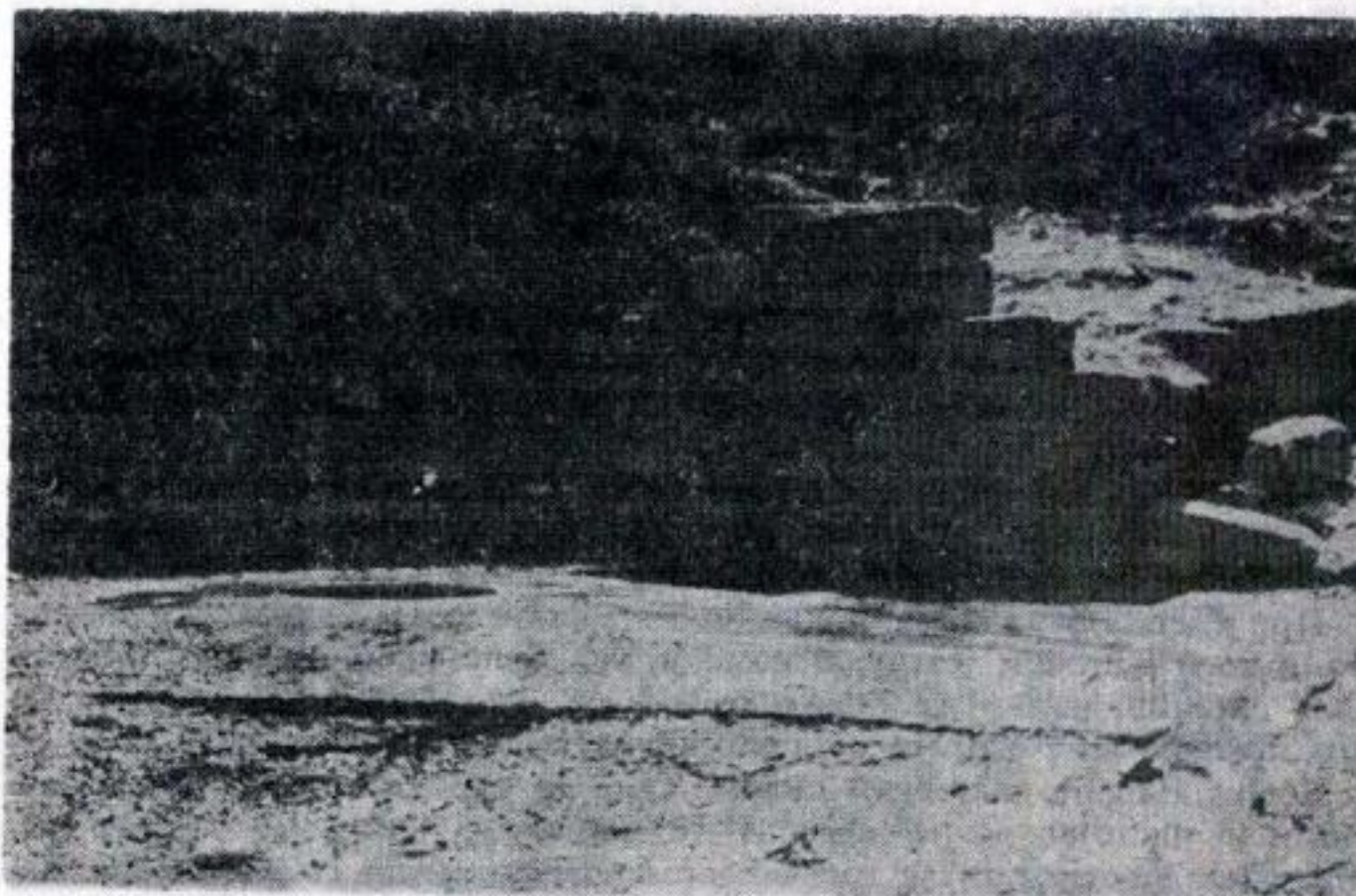
1. Чесме које и данас постоје и раде,
2. Чесме које не постоје, али постоје материјални трагови њиховог постојања,
3. Чесме о чијем постојању сведоче усмени извори.

Како због оскудних података које нам пружају распологајући извори, тако и због ограниченог простора који нам ова публикација наше излагање обухватиће само чесме које и данас постоје и које би комплетно проучавање оставили за неку другу прилику или за друго дело него што је ова.

Халимача

По једној, веома старој још у народу веома раширеној легенди, у шехер Новом Пазару жилеве су три сестре, три кћерке, три »ценетске хурије«²⁰ Алтуна, Хашира и Халима, ћерке неке богате породице. Осим што су се по својој лепоти и богатству истицале, биле су и не као веома уображене и пробирљиве. На врата њиховог дома куцали су многи просци, но враћали су се не само одбијени, већ и постиђени, јер су били исмејавани од стране сестара. И поред своје смирености и скромне мајке Певлете, три сестре још задугу

нису знале шта ће са силним богатством које наследише од оца, ро-
ше да га »ухајрате«, па најстарија (Алтунa) подиже џамију која по-
доби име Алтун-алем џамија, средња (Хаџира) насеље које се по њој
зва Хаџет и најмлађа (Халима) чесму која се по њој зове Халимача.

Сл. 1 Халимача

(фото С. Раиљанин)

Ова веома лепа и интересантна легенда, говори нам о грађевинама које у Новом Пазару стварно постоје и осим тога нема никаквих других тачности.

Алтун-алем џамију (џамија са златним алемом)²² подигао је у 15. веку Мевлана Муслихудић, син Абдулганијин, о чему нам сведочи писан задужбинске повеље који се до данас очувао у Архиву централне дирекције вакуфа у Анкари.²³ Мевлана Муслихудић, познат још као Муслихедин Абдул Гани или Муслихедин хоџа Ал Мадини, је био грађевинар бројних објеката и у другим градовима европског дела Отоманског царства. Тако је у Скопљу подигао Куршумли хан, џамију неколико кула више дућана и обновио је хамам. Градитељ је месџида и каравансараја у Мажућима код Звечана и неколико објеката у Сарајеву. У Новом Пазару је саградио, осим поменуте џамије, још и мектеб (зграду основне школе), кућу за становање, седам дућана, две радионице за прераду коже и млин на Рашки са пет витлова.²⁴ О градитељу ових објеката треба рећи да је био истакнути исламски учењак услед чега му је и приписана почасна титула — Мевлана.

Хаџет је градско насеље које је расло као и сам град, а настало је на месту на којем се до почетка овог века налазило велико гробље које је носило исто име. Претпостављамо да је овај назив потекао

љала у кризним ситуацијама по заједницу — рецимо сушни да
љала на отвореном простору, а који се називао »Мусала«, па
да има места нашој претпоставци да је Хаџет (и данас се јед
део назива Мусала) добио име по молитви која се на том про
Мусали — обављала.

О Халимачи, за разлику од Алтун-алем џамије, и о њеном
љу, осим раније наведене легенде, немамо никаквих других под
не знамо ко и када је градио нити на основу етимологије њен
можемо извести неке закључке који би нам рекли нешто о н
рости и пореклу (Халима — блага,²⁶ значење ове речи може
довести у везу са водом ове чесме).

Ова чесма и данас ради и поред једног стања. Вода са н
ка и чиста. Налази се у горњем делу Босанске улице који се
њој називао Халимачки сокак (поједини га и данас тако зову
чесме је непознат.

Као што је већ речено, старост чесме није могуће утврди
тим, уочили смо неке чињенице које нам дају могућност за д
претпоставки о њеној старости и пореклу.

Пре свега, њена сама локација — налази се у градском
Хаџет, и то у његовом језгру, о коме је већ било речи. У њено
и даљој околини налази се неколико џамија, а најближа јој је
ка. По предању ову џамију су подигли Мухадери из Никшића
се у Новом Пазару задржали силом. Тада је пао кајмекам²⁷ н
ски који је настојао да не дозволи Никшићанима насељење у
ду. На крају постигнута је сагласност да остану и да се насе
цету. Тамо су формирали Мухадер махалу и у њеном средиш
подигли су поменућу џамију. Ако имамо у виду да су мухадир
ници, избеглице) — Муслимани из Црне Горе, Босне и Херцег
тада мало покретљиви, почели да се селе после босанско-херц
устанка 1875. године, можемо тврдити да ова џамија потиче
друге половине XIX века.

Никшићка џамија у своме дворишту (она је и данас акт
доста запуштена), нема чесму која би користила у обредне свр
у те сврхе коришћена Халимача, која се налази у непосредној
Ако имамо у виду наше раније констатације о градњи две вр
у различите сврхе, онда можемо тврдити да је ова чесма стари
ведене џамије.

Нешто даље налази се Месџид сеадет — Срећна џамија,
та 1911. године. Поуздано се зна да је ова богомоља грађена
стекла милост божја и опроштај прехова те тако спречила епид
лере која је харала Новим Пазаром и која је однела око 1000
По предању, када је завршена градња ове џамије, престала је
ја колере, па је и због тога и добила овако име.²⁹ Са сигурнош
же тврдити да ни приликом подизања ове џамије није подигну
већ је коришћена вода са Халимаче, што значи да је она ста
ове џамије.

Нешто ниже од Срећне џамије налази се џамија Табах. И

Табак Исхака.³¹ Ова цамија у својој непосредној близини има чесму која је у народу позната као Алевача (о њој ће касније бити више рено) чија вода није била за пиће и која је користила искључиво за потребе религијског ритуала. Упоређујући архитектонске склопове ове чесме дошло смо до закључка да су веома сличне и да припадају истом стилу градње. Ако то имамо у виду онда можемо тврдити да су ове чесме подигнуте у малом временском размаку, односно да је Халимача подигнута нешто пре поменутих цамије и чесме, а да је градитељ Табак Исхак цамије, због удаљености Халимаче, подигао и чесму која ће мату ове цамије користити за узимање абдеста.

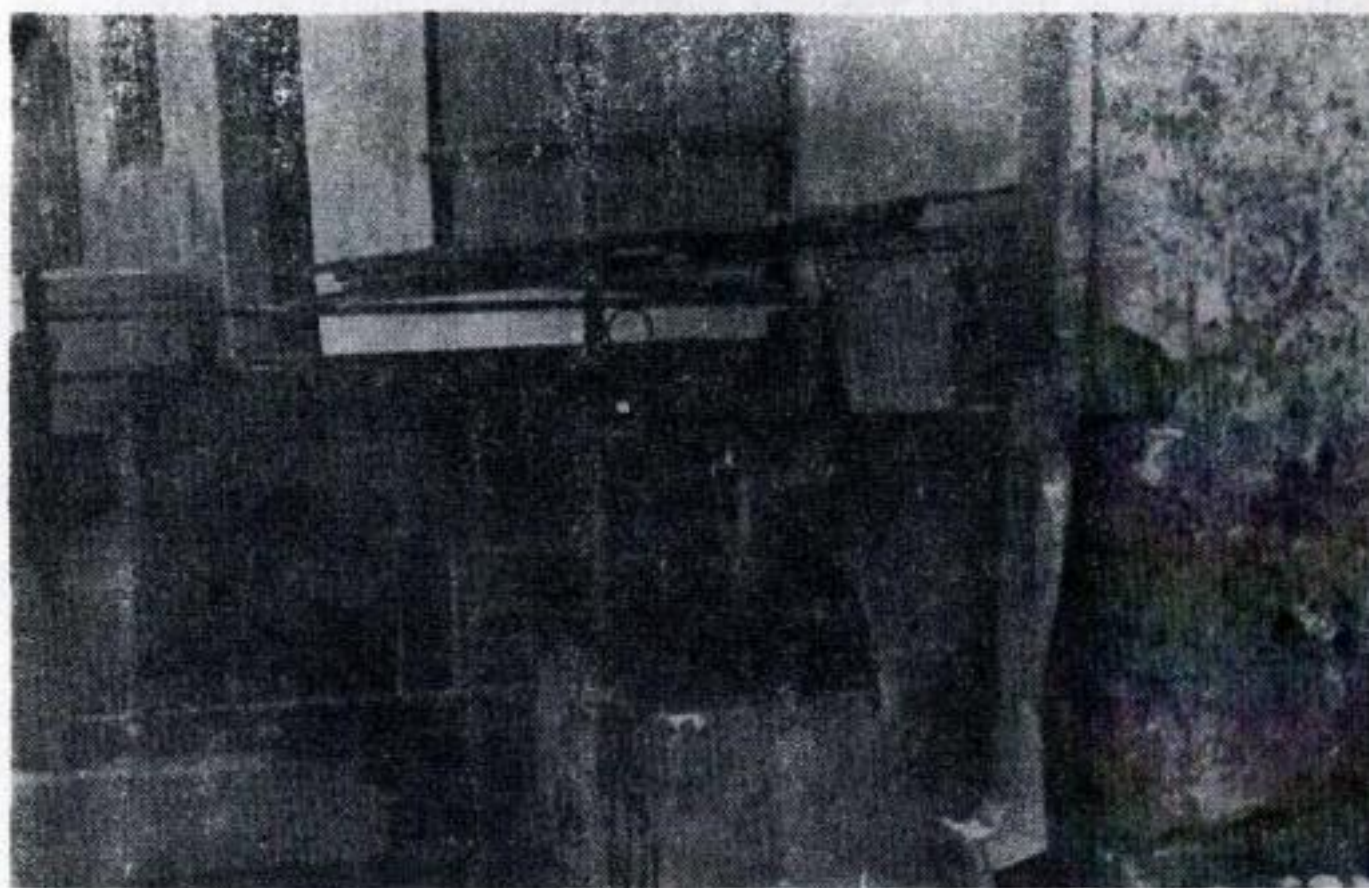
Ако ово узмемо за тачно онда Халимачу временски можемо датирати негде половином XV века, па би тако она представљала један од старијих исламских споменика Новог Пазара.

Халимача је дуго времена била једина чесма са питком водом у ширем подручју овог дела града, а тек ће негде почетком овог века касније, бити од ње разведено још неколико чесама које народ, по данас назива Халимачине чесме.

Од свог старог архитектонског склопа чесма је задржала само основни део и нешто од бочних делова док су сви остали претрпели неколико обнова и преправки, махом нестручних.

Чесма је и данас веома популарна, па није мали број оних који се њеном водом служе и поред поседовања савремене водоводне мреже.

Халимачина чесма I

Сл. 2 Халимачина чесма I

(фото С. Рашљанин)

маче. Ради лакшег идентификовања ми смо их обележили са бројевима.

Халимачина чесма I налази се на углу Босанске и Херцеговачке улице код зграде VI месне заједнице. У живом сећању становника је да је она подигнута у време II светског рата («вактиле, за време Немаца»). Пошто смо на терену срели већи број људи који памте њену градњу, и како се њихове тврдње у већини случајева слажу, то ово можемо узети за тачно, на шта нам указује и начин градње и материјал од којег је прављена. Као потврда о томе њи нека служи и то да смо на терену пронашли и зидара који је њеној градњи учествовао.

Чесма је прављена због нарастања потреба околног становништва чији се број све више увећавао, а прављена је од добровољних радника и добровољним радом становника насеља у којем је прављена. Са развојем водоводне мреже, ова чесма је прикључена на општински водоводни систем.

Она и данас ради и вода са ње се користи, али доста ретко.

Халимачина чесма II

Као и претходни, и ова чесма је грађена у време II светског рата. Прављена је из истих разлога као и Халимачина чесма I, али од другачијег материјала и поседује другачији грађевински склоп.

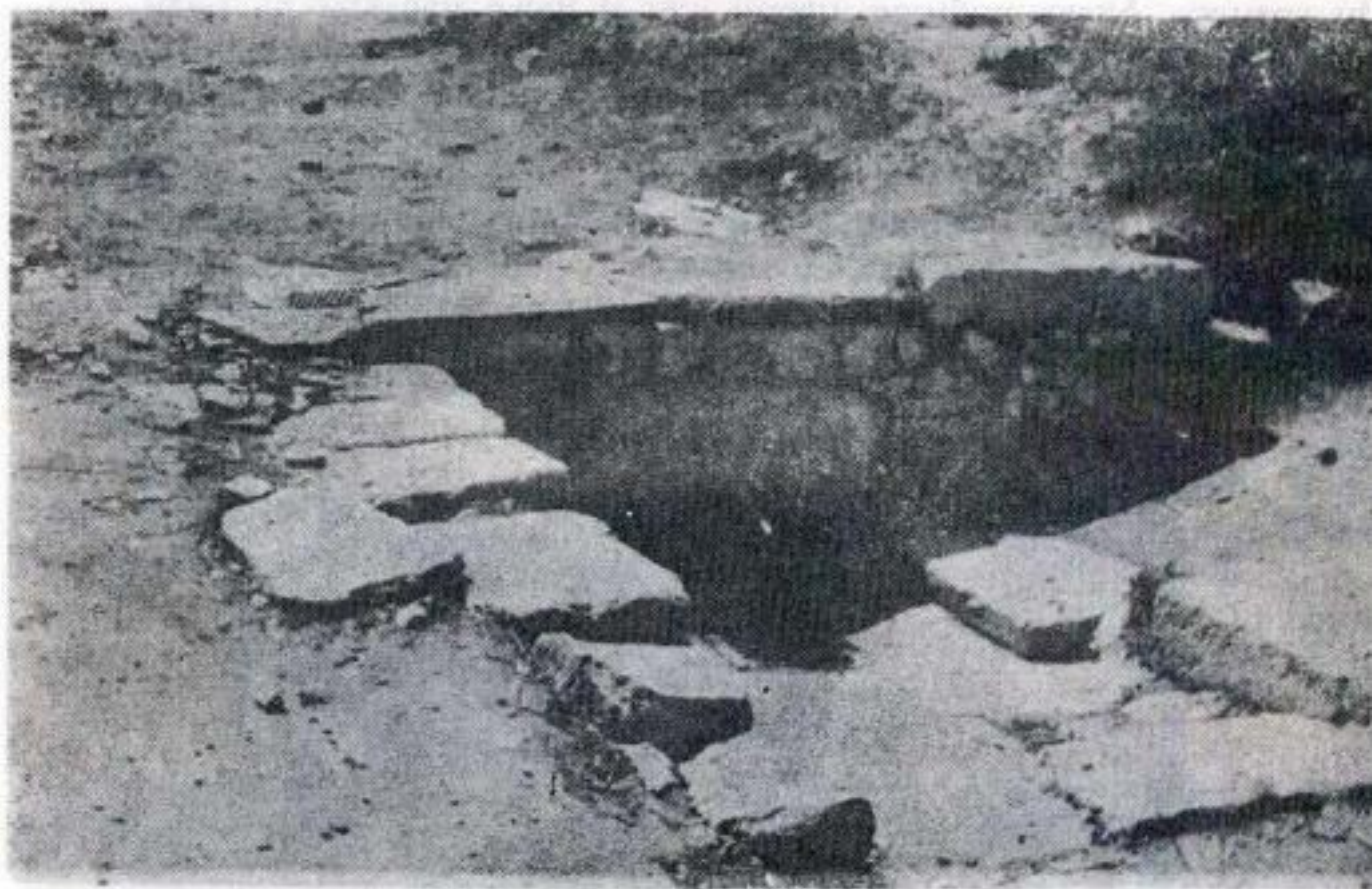
Ова чесма се налази у Улици херцеговачкој, преко пута зграде VI месне заједнице. Као и ранија чесма и ова је негде шездесетих година прикључена на општински водоводни систем, тако да чесма и данас ради али је њоме околно становништво веома ретко користи.

По причању становника, као и једног од њених градитеља, че је неколико пута обнављана и преправљана тако да данашњи изглед, ји је добила негде шездесетих година (вероватно када је прикључи на водоводну мрежу) не одговара првобитном.

Остале четири Халимачине чесме су нестале и са сигурношћу можемо тврдити где су се налазиле.

Алевача

Сл. 4 Алевача

(фото С. Раиљанин)

Како је била једини извор воде у ширем подручју градског н ља Хаџет, било је потребно изградити још неку чесму на том про ру, осим Халимаче. То је, вероватно, имао у виду Табак Исхак, гр тељ истоимене џамије из XV века па је, као саставни део пратећих мијских објеката подигао у њеној непосредној близини чесму која џемату ове џамије служити у обредне сврхе.

У турским изворима овог доба говори се о Исхаку, за кога се же да је табак што значи да је штављач — прерађивач коже, као с Абдулаха. Његово име, као и чињеница да је син Абдулахов, говоре да је реч о исламизираној личности, јер се у турској администра XVI века практиковало да се имена исламизираних људи замењују муслиманским именом Абдулах, што значи »роб божји«.³²

Као што је речено, џамија Табак Исхак први пут се помиње 1 године, али има пуно основа да се сматра да је она подигнута 1468.

Чесма, која у народу носи име Алевача, подигнута је у самој близини ове џамије, изнад јаза, а у Улици Краљевића Матијевића је у јадном стању, чесма и данас ради али јој вода није зашто никада није ни била. По легенди, чесма је добила име по Алеви коју Алах, због блудног живота који је водила и због чега није нимало стидела нити га је прикривала, казни тако што јој је коже претвори у црвену (алева — црвена³⁴). Како је црвенило била реакција на лични стид, то Алеви (по чему је она и добила име) црвенило на лицу као трајан знак њеног срамног начина живота. Алахове казне. Да би некако умилостивила Алахову вољу и да би своју грешку, Алева подиже чесму али и даље настави да води такав живот до тад водила. Незадовољан величином њене жртве, Алах ди са ове чесме, да би се и она стидела поступака њеног грађанина, да је црвену боју, по чему и она доби име — Алевача.

Као што смо већ рекли, њен архитектонски склоп, као и она од којег је изграђена, упућује нас на велику сличност са Хамом па се може претпоставити да су настале у релативно малом временском размаку. Ако узмемо за тачно да је њен градитељ Табак Исхак, истоимене џамије, онда и за њу можемо тврдити да временски

Чесма Паланка

другој половини XV века, што је, заједно са џамијом у њеној непосредној близини, сврстава у ред старијих исламских споменика овог краја.

Чесма Паланка налази се у насељу Букреш у Улици сопоћана а у непосредној близини истоимене џамије. Прве податке које се срећу о поменутој џамији и њеној чесми су из XVI века. Наиме, каже се да је у Новом Пазару постојала султан Муратова џамија, која је имала била по султану Мурату ³V (1623—1640), а која се налазила у граду у насељу Снице, што значи Паланка.³⁵

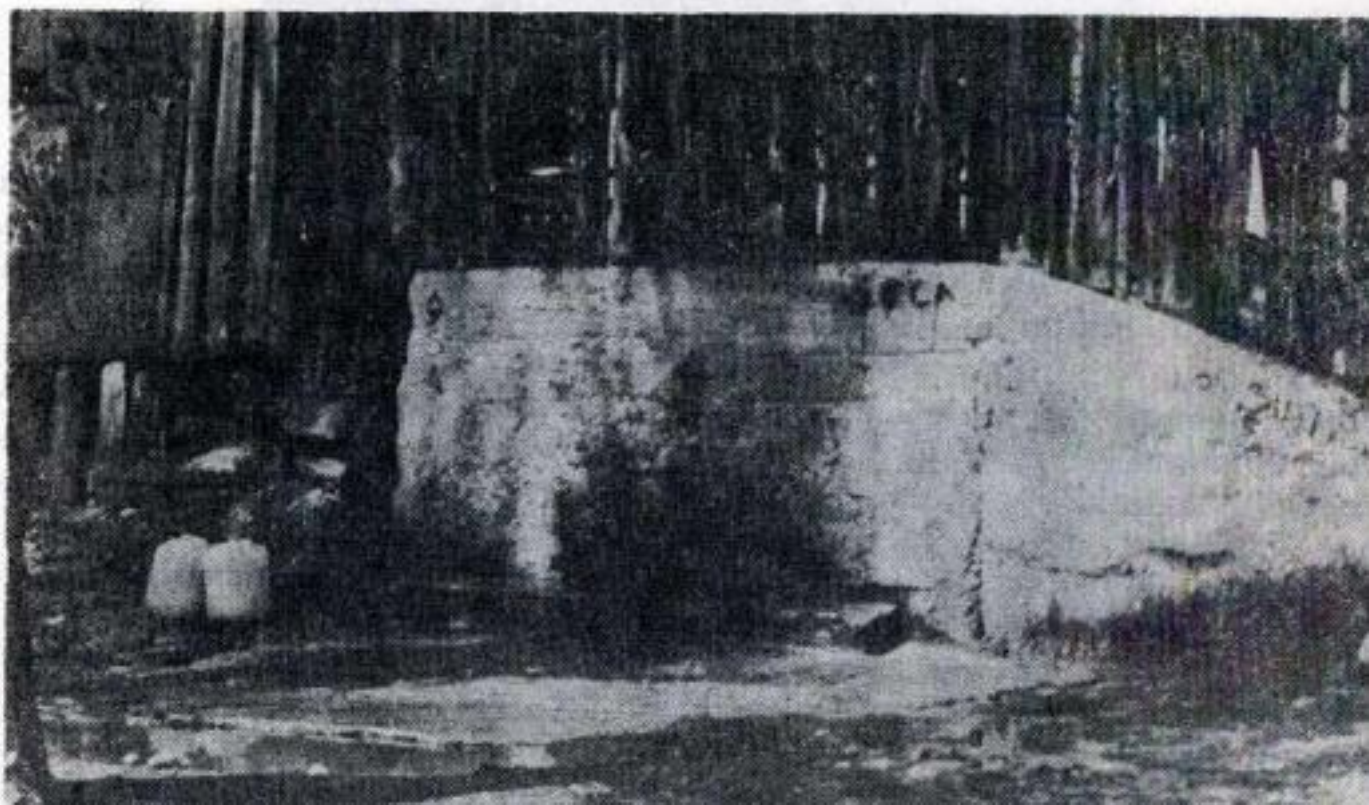
Омер Коничанин у поменутом попису наводи да чесма и џамија носе име Скробан Реџепа што је вероватно један од обновитеља или власника ових објеката.

По казивању становништва у њеној околини вода са ове чесме била једна од најбољих у граду, а њена вода је служила истовремено и за пиће као и за узимање абдеста.

Чесма и данас ради, а претрпела је више обнова и преправки тако да је првобитни облик у потпуности изгубила. Као и она и џамија је претрпела више обнова, а последња јој је потпуно одузела аутентичност те у целини изгледа као нова.

Због несачуване аутентичности, као и због веома оскудних података који нам располагајући извори пружају, није могуће доносити тачне одређеније закључке о њеној старости. Али, судећи по првом помену ових објеката, можемо рећи да чесма, као и џамија у њеној близини могу потицати или из времена из којег помен потиче или пре тога. Ово узмемо за тачно, онда ову чесму можемо везати за XVI век.

Бисеровача

По једној легенди, у Потоку, насељу новопазарском, неко обретоше се један велики турски паша и његова жена, пресвек ра. Лепа пашиница била је одушевљена пределима који су је чинили. Њену пажњу посебно је окупирао извор са предивном водом која се налази на једном узвишењу, тако да је на њему, за време одмора у Потоку, проводила највише времена. На том извору је једном абдест, разговарала са џематлијама, а многим од њих удељивала поклоне. У знак сећања на њен боравак у њиховом џемату јој чесму коју по њој назваше — Бисеровача.

Ова чесма се налази у Улици Горњи Алексинач код броја 10. Сетосам у поменутом насељу Поток. Вода са ње је и данас веома чиста и свежа и становништво је доста често користи. И она је претворена у преправку и обнова тако да није задржала много од аутентичности.

По писању Омера Коничанина, чесму је подигао бивши турски начелник Хилми-бег негде око 1904. године, а довео је од Паричког брду до тада »теглили приликом довода«³⁶ зато што у близини нису имали пијаћу воду.

Колико је ово тачно са сигурношћу не можемо тврдити, али Бисеровачу можемо датирати, јер осим овог помена других података немамо нити на основу њеног архитектонског склопа можемо доћи до претпоставке о њеној старости.

Чесма се налази у близини поменуте џамије Паланка, као и џамије Колерине џамије које је, као и Срећна џамија, подигнута се спречила епидемија колере, по чему је и добила име. Као и у осталим џамијама, и за њу се може тврдити са сигурношћу да је подигнута где око 1911. године. Ако чесму доведемо у везу са Колерином џамијом и њеном градњом, у чему нам иде у прилог и тврдња да је подигнута 1904. године, онда уз доста ограда можемо тврдити да потиче из почетка овог века.

Грлица

О овој чесми, која се налази у Улици Сопотанској имамо доста података. По казивању грађана извор јој се налази на Паричком брду у Улици Раковац. Чесма се налази недалеко од Паланке и џамије, али за разлику од ње није поседовала пијаћу воду.

Можемо претпоставити да је ова чесма подигнута искључиво из потребе религијског ритуала. Подигнута је вероватно после ове џамије у близини, због тога што чесма Паланка није могла да задовољи потребе целокупног становништва тог дела града, јер је дуго време као и Халимача, била једина на ширем делу тог простора.

Чесма је неколико пута преправљена, о чему нам сведочи чињеница да данас поседује две цеви, али само из једне тече пијаћа вода. Ово је вероватно настало приликом прикључивања Грлице на општу водоводну мрежу, чиме је престала потреба за водом са Паричког брду.

И поред појединости да је неколико пута обнављана, че

По легенди, чесму је подигао неки Арапин који је ужасно за-
рао и чији је мирис тела неодољиво подсећао на измет истоимене
це. Арапин је био свестан своје мане која није била плод његовог
мара, већ непознате и страшне болести која га је спопала. У нади
ће се неким хајратом ослободити болести, Арапин подиже чесму. А
изгледа не прими његов дар па чесма убрзо доби слану и смрдљиву
од које су сви зазирали. Видевши то Арапин од жалости прецрче, а
гову чесму по смраду који је ширила назваше — Грлица.

Сл. 7 — Грлица (фото С. Рашљанин)

НАПОМЕНЕ

1. Натпис је са камене плоче која се данас чува у збирци Завичајног музеја у Новом Пазару, док је првобитно стајала покрај чесме у дворништу Лејлек џамије (Хавале А. Мије) из друге половине XV века. Натпис је превео Мехмед Мујезиновић у свом епиграфски споменици Н. Пазара, Новопазарски зборник бр. 1, Н. Пазар 1984, стр. 143.
2. Види: Милан Бурсаћ, Воде, Нови Пазар и околина, стр. 27. Београд 1969.
3. Најстарије откривено насеље на овом подручју је Напреље из 2000 године пре н. е. а има претпоставки да је насељавано и знатно пре.
4. Хатиџа Чар Дрида, *Оснивање Новог Пазара и његовог развоја до краја XIX века*, Новопазарски зборник бр. 8, стр. 77, Нови Пазар 1984. год.
5. Исто стр. 78
6. Исто
7. Исто
8. Исто стр. 79
9. Поменућемо само акције Завода за заштиту споменика културе из Краљевине Србије, Алтун-алеџиџи џамије и комплекса старе чаршије као и радове под руководством Андреје Андрејевића, такође на заштити и обради поменутих објеката.
10. Евлија Челеби, турски путописац, који је кроз ове крајеве прошао у другој половини XVII века, каже да је у Н. Пазару постојао 49 чесама, Путопис, одломци о југославјанима, стр. 266, Сарајево 1973. год.
11. „хајрат“ = добро дело, добротворна установа (објекат), задужбина, Абдул Куртисизми у српскохрватском језику, стр. 300, Сарајево 1979, „ухајратити“ = удати.
12. У овом случају термин муслиман узимамо као термин за конфесионално опредељеног човека, а не сме проистајати из истог термина али који означава националност.
13. Види: А. Шкаљић, наведено дело, стр. 461
14. Евлија Челеби, који је кроз ове крајеве прошао у другој половини XVII века, у „Опису шехера Новог Пазара“, недавно дело, стр. 266, каже да постоје 23 џамије.
15. Др Ејуп Мушовић у свом раду „Исламски споменици у Н. Пазару – преглед“, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985, стр. 67–99, наводи да данас постоји 13 џамија.
16. И ову тврдњу морамо поставити као хипотезу јер сигурних података нема.
17. Мисли се на погинућу Мухамедовог унука Хусеина и његових присталица који су погинули код места Кербела 60/679. године, измучени жељом.
18. Евлија Челеби, наведено дело, стр. 267
19. Омер Коничавин је радио у Новом Пазару као општински службеник у другој половини овог века. Оставио је овај попис који се чува у Завичајном музеју Новог Пазара.
20. „снетске хурије“ = рајске лепотице, Абдулах Шкаљић, наведено дело, стр. 267
21. Постале су (по исламу) престаре за удају, „удаваче“.
22. Алтун је турска реч која означава злато, а алем је арапска реч која означава месец са три или четири кугле испод њега, а који се налазио на врху минарета, наведено дело, стр. 87 и 91, па се, имајући у виду ово значење тих речи може рећи да је алем на овој џамији био инпозантан и да је остављао јак утисак на оне који су га видели, вероватно по томе и добила име.
23. Види: Нови Пазар и околина, Београд 1969, стр. 198
24. Хасан Келеш, *Најстарији вакуфски документ у Југославији на арапском језику*, Београд 1972, стр. 243, 249 и 251.

28. Види: Др Властимир Илић, Историјски развој здравствене службе у Новом Пазару околини, Београд 1970, стр. 14.

29. У исто време грабена је још једна цамија (и из истог разлога) у Потоку данашњој улици Бурђеви ступови, која носи име Колерина цамија.

30. Шароњска цамија — по Шароњима, породици која се старала о њој.

31. Види: Др Е. Мушовић, наведено дело, стр. 83

32. Види: Др Е. Мушовић, наведено дело, стр. 82

33. Исто

34. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 88

35. Види: Др Е. Мушовић, наведено дело, стр. 91

36. О. Коничанин, Попис градских чесама, стр. 1, Н. Пазар, од 10. VIII 1956.

Senko Rašljanin

Public drinking fountains

There have been a great number of public drinking fountains from the earliest times. Very poor data are in evidence to witness this. Therefore their dating is very difficult and any conclusion could be very hypothetical. With many reserves it could be affirmed that among those drinking fountains existing and being in use today Halimaca and Alevaca were built in the second part of the XV century. Palanka originated in the XVI century, Biserovaca, Halimaca I and II sprang up by the early part of this century while dating of Grlica is not possible.

Being in shadow of other more grandious and more important cultural and historical monuments the rest of fountains have remained in poor state and an action for their protection is needed.

Сафет Банцовић

»ГАЈРЕТОВА« БИЛИМАРСКА ШКОЛА У НОВОМ ПАЗАРУ

Идеја о оснивању Билимарске школе у Новом Пазару пот је од Главног одбора муслиманског културно-просветног друг »Гајрет«¹ из Сарајева на његовој XVI редовној скупштини одрж 16. јуна 1922. године.² Она је била израз хтења овог друштва у н вим настојањима да прошири свој утицај на овај део Санџака, тешњеног незавидним политичко-економским и културно-социјал приликама, где је турска владавина оставила бремените и дубоке агове заосталости у друштвеним односима, животним и радним н кама, привреди, трговини и занатству.³ Имајући у виду дугу и бо традицију кућне радости у новопазарском крају, посебно израде ћ ма, оснивање ове школе у плановима »Гајрета« имало је за циљ складу са његовим објективним могућностима, извесно ублажит тешког социјалног стања већине муслиманских породица, те пр могућности организовања стручног оспособљавања и запошља женске радне снаге, вековима потискиваног чиниоца са позорнице штвених збивања, али потенцијално релевантног привредног фак у породичном привређивању.⁴

Због спорог развоја и продора капитализма на ове просторе, готрајним феудалним системом, остацима неликвидних феудалних носа, одржавала се и даље натурална привреда и ситна сељачка р производња где су се у употреби задржала примитивна оруђа за која су још једнако имала архаичне облике насељене из далеке шлости.⁵ Сама држава није показивала нити иницирала значајнија гања да овај крај извуче из привредног мртвила, да у његове вит поре убризга импулсивне инекције које би га из једне статичне, винцијске монотоности покренуле и имале динамичније дејство.⁶ је у ове крајеве слала своје најлошије службенике, људе који су лом прилика, услед почињених грешака били кажњени и упућени овај »тамни валајет« одакле су једва чекали да оду. Читав крај о је ван интензивних друштвено-економских кретања, притиснут сто ним баластима нагомиланих проблема чије је решавање ишло ве споро.

У таквим крајње неповољним економским и социјалним усл ма, „где је голотиња праћена пегавцем а глад туберкулозом“, кућна дост била је споро и извесно оспособљавање.

јевима муслиманског становништва привредно социјалним ра подизањем привредног подмлатка,⁸ Друштво „Гајрет” се надало оснивањем школе наићи на добар пријем и симпатије код стар тва, те да ће школа, заједно са месним одбором „Гајрета» бит минисан чинилац у придобијању становништва за циљеве Дру његову ширу афирмацију.⁹

Са закључком главне скупштине упознат је »Гајретов« од Новом Пазару. Он је већ од раније био ангажован око извр пратећих послова везаних за конституирање школе тако да имао на располагању одређену своту новца и количину вуне п сног квалитета прикупљене у околини. Посредством Главног »Гајрета» код министра за трговину и индустрију Краљевине СХ мештена је учитељица Државне ћилимарске школе, Фатима Ц из Сјенице у Нови Пазар за учитељицу. Прибављен је и најпо ји прибор. У сарадњи са месним одбором, након што је Главни »Гајрета» одобрио рад, школа је званично отворена 10. 2. 1923. и носила је назив „Гајретова” ћилимарска школа.¹⁰ Први у школе био је Асим Дурачковић. У њу су само примана женс на изучавање заната за израду ћилима, халија (перзијанера) и рукотворина женске кућне радиности. На почетку свог рада ш примила осам сиромашних муслиманских девојчица да изуча лимарски занат. Међутим, због малог, скученог простора, она ј ла са ограниченим капацитетом. Школа је имала 6 разбоја.

»Гајретова» ћилимарска школа имала је и своје органе љања. Њих су чинили: Управни и Надзорни одбор, управник и љица школе. Чланови ових тела били су бирани из редова „ вих” присталица у Новом Пазару. Школа се издржавала од дних прилога, општинске и окружне помоћи, као и од симб прихода остварених преко организованих забава и теферича. од израђених рукотворина и наруџбина припадали су »Гајрету» тим, на самом почетку, како је констатовано у извештају се »Гајрета» на XVII редовној скупштини, одржаној 12. јула 192 не, »обзиром на то да се мора утрошити већих свота за про школе друштво не треба рефлектирати на материјалне користи стране.«¹¹ Према Правилнику школе, она је била својина »Гај у случају престанка са радом, целокупна њена имовина припа овом друштву. У почетку рада школе старосна доб ученица б митирана. Желело се пружити што већем броју жена могућног чног оспособљавања и зараде. Она је била израз »Гајретових» да се кроз деловање у »ширим народним слојевима«¹², оствари лимично еманципација муслиманске жене и да она укључи у п ни живот као квалификовани субјект привређивања. За многе »Гајретових» првака центар муслиманског питања било „женско питање” чије је позитивно решавање било „предуслов ка», нарочито у неразвијеним крајевима где је било мало д ушлива и инвестирања.¹³

Међутим, поред предузетих пропагандних мера и напора та” и његових активности у Новом Пазару у правцу омасовљава

ног уздизања женске деце. Просветни и верски конзервативизам, и и столетна, имобилна патријархална схватања похрањена у свести с новништва нису се могла променити преко ноћи.¹⁴

Одребене одбојности становништва према »Гајрету« биле су прсачунате иницијативе политичке организације »Џемијет« и њених вака који су ишли за тим да се остварују школе на турском јези те се нису мирили »ни са чим што није полазило од њих« у свим п дужетим акцијама и активностима у овом крају.¹⁵ Слаб одзив учени упркос предузетих мера и апела, констатовао је и сам Главни одб друштва у свом годишњем извештају за 1924/25. годину. Да би се и бољшао рад школе, омасовио полазнички кадар, 1925. године про њена је управа школе с уверењем »да ће нови чланови бити агилни и бољи пропагатори Друштва и његових идеја«.¹⁶ Измењену управу ч нили су: Емрулах Качапор-имам, Рамиз Паљевац-имам, Суљо Мек -општински писар, Алибег Беговић-рентеријер и Амир Мекић-тргов Надзорни одбор су сачињавали: Омер Х. Халидовић-општински пис Јусуф Маврић-члан општинског суда, Асимбег Селимовић-рентеријер Месудбег Омербеговић-поседник. Управник школе био је Хафиз Шк јел, а учитељица Фатима Дурачковић.¹⁷ Захваљујући ангажовању н управе и уочљивим предностима које је пружила ова школа, број н них ученица се сукцесивно повећавао, тако да је од 1927. до 1940. дине ову школу просечно уписивало 50-ак девојчица. До 1933. годи школу је завршило преко 30 ученица. Школа је имала четири разре У њу су се уписивала женска деца, не само из муслиманских, него из српских породица, иако у мањем броју. Предности школе су ви струке јер је отварала могућности зараде и решавања битних жив них питања. Она је свршеним ученицима омогућила запослење као стр не радне снаге, учитељица ћилимарства у другим крајевима или самостално раде код својих кућа, па се многе од њих »лијепо удоми вају као стручне раднице«.¹⁸

Поред редовних ученица, школа је упошљавала и бивше свр не ученице. Ученицама другог и трећег разреда давала је мањи мес ни хонорар према њиховим способностима. Та зарада била је незн на, али с обзиром да су ученице »дјеца веома сиромашних родите ипак им добро дође«.¹⁹ Од 1928. године управитељицу школе, која била уједно и квалификована учитељица за ћилимарски занат, пла ла је држава.

Мада је дуго времена школа радила у тешким и незавидним ловима који су били карактеристика читавог краја због чега се ста вништво и исељавало,²⁰ школа је успевала да донекле оствари и св образовну улогу и прошири свој утицај и ван новопазарског краја ле су изражене тенденције управе школе да се омогући и делу жен деце из Босне и Херцеговине да изучавају ћилимарство у овој ш ли, јер је »израда ћилима првокласна, како оних у пиротској, тако оних у перзијској изради, па би се на тај начин ова радиност проо рила и на те крајеве«. Школа је осим рада на квалификационом ос собљавању, према својим расположивим снагама, посвећивала паж унапређивању и усавршавању нових метода у техници израде и б

бановине, одржан курс хемијског фарбања који је похађао и слушаатељки од којих су две биле учитељице школе а пет радница лимарства, иначе свршене ученице школе. Полазнице курса успешно су завршеној обуци положили испит и то прве две са одличним резултатима, а остале пет са врло добрим успехом. Овом курсу се посебно придавала пажња јер се, не само у овој школи, него и у читавом Санџу знало за хемијско бојење вуне. Овом револуционарном новинарском пољу пружала се могућност искључивања дотадашњег, првобитног начина бојења вуне.²¹

Школа је покретала и акције за сузбијање неписмености и болести која је нагризла муслиманско становништво и његову околину.²² У школи је током њеног постојања одржано и неколико алфаветских курсева.²³

Током свог рада школа је осим обучавања ученица обављала и своје пословне задатке радећи и производећи за тржиште. Својим хваљујући угледу и квалитету производа који су из ње излазили, добила је доста посла и велики број наруџби што је повећавало њене приходе. Последњих година пред рат услови рада школе умногоме су се побољшали у односу на њене почетне кораке. Школа је почела разрађивати шире облике деловања према упутима »Гајрета«. Покренуте су акције за прикупљање средстава за изградњу »Гајретовог« школског дворишта у Новом Пазару.²⁵ Године 1939. школа је смештена у зграду бивше основне школе која је са 4 велика одељења одговарала пословним потребама сврси. Од ова четири одељења три су служила за ученике, а четврто је било 8 разбоја а једна просторија била је намењена за складиште школског материјала. За закуп ове зграде школа је месечно плаћала 200 динара. Побољшању положаја школе и услова рада допринели су и њена управа коју су, тих година пред рат чинили: председник школског одбора Алибег Расовац — рентиријер, Ејуб Љајић — адвокат, Азем Хаџовић — пензионер, Мустафа Мустафић — казанџија, Абдулах хафиз Качапор — имам, Џемаил Прүшевић — кројач, Мухамед рахмановић Зүхдо — кафеџија и управник школе. Са радом и непосредно руководили: Абдурахмановић Зүхдо, Расовац Алибег, Мухамед пор хафиз Абдулах уз помоћ административног пословеће Ахмед крлића.²⁶ Године 1939. школа је имала 47 ученица од чега у првом зреду 21, у другом 13, трећем 11 и у четвртном 2 ученице.²⁷ Године 1940. школа је имала 36 ученица.²⁸ Избијање рата 1941. године је уједно и крај »Гајретове« ћилимарске школе у Новом Пазару.

Тако је завршио раздобље рада ове школе у Новом Пазару. Иако ограничена низом фактора различите природе и тежине, и у периоду између два светска рата, одиграла позитивну улогу у образовању и васпитању женског дела становништва новопазарског Округа. Одређени резултати које је школа постигла у свом раду и постојању, иако се целовито сагледају сви услови, средина и околности постојања, још више наглашавају њену функцију, добијају још више на значају.²⁹ Једним пионирским радом, дотад непознатим и тешко прихватљивим у овом крају, отварала шире видике женској деци која су до тада могла боље сагледати друштвене токове и новине које је време доносило, и тиме допринијело њеном просветном и социјалном напретку.

ма свему што је ново и могао постићи. Мада је у граду постојала и назија, она је била недоступна из низа разлога за велики број ученилимарске школе. Економске есенцијалне невоље, конзервативна схватања о месту и улози жене нису дозвољавали либералнији за »Гајрет« је био свестан стања у овом делу Санцака и свих проблема особина које су га карактерисале у периоду између два рата. Све осетљивости у решавању неких од тих, за многе виталних питања се прилагодио духу времена. Зато његова школа није искакала миз оних уобичајених норми којих се апологетски држала већина новништва, али је ипак пружао извесне видике жеенском делу стаиштва који су разбијали његову статичност и нудили му изглед перспективу. То је у овим крајевима посебно добијало на значају.

У том контексту треба посматрати улогу и место »Гајретове« лимарске школе у Новом Пазару. Својом наменом и улогом, првенствено у животу муслиманске жене она је, мада носећи понекад ехо и прохујалих времена, делимично отвара врата њеном бојажљивом изласку у свет и обрисима еманципације која је са тим ишла. Нису полагано покренути процеси који се више нису могли зауставити поред свих тешкоћа и запрека на том путу.

Н а п о м е н е

1. Гајрет је упрошћени арапски израз који одговара значењу наших речи: замах, претходни рад, и сл. О месту и улози културно-просветног друштва »Гајрет« у животу Муслимана II. Кемуре, *Улога »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине 1903—1928* (рукопис докторске дисертације у библиотеци Филозофског факултета у Сарајеву, Сарајево 1928, 88).

2. Споменница двадесетпетогодишњице »Гајрета« 1903—1928 (у даљем тексту: *Споменница* Сарајево 1928, 88).

3. Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918—1978*, Београд 1981, 32.

4. Постојале су целе области у Санцаку где је женски свет био без уписана и гласно мушкарци привређивали, па и у породицама »где је по 10—15 чељади«. Види: »Гајрет« (гласник културно-просветног друштва »Гајрет«), бр. 10, год. XX, Сарајево 1939.

5. А. Илић, *Полоппривредне прилике јужне Србије*, »Економист«, бр. 9, Београд 1927. Слично: М. М. Борисављевић, *Аграрна реформа у ново-пазарском Санцаку (старијој Расоји—Рави)*, Београд 1928, 6.

6. Стање је у читавом Санцаку било изузетно тешко. По попису из 1931. године, пољопривредом, шумарством и риболовом бавило се 89,3% становништва, индустријом и обртом 3,5%, трговином и кредитним прометом 1,0%. Види опширније: М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958, 338. Међу најзаосталијим деловима Санцака био је сјенички крај који се налази у тој области »Гајрет«, бр. 10, год. XX, Сарајево 1939. године пише: »Нема квалификованих занатлија, селаци имају врло мало плодне земље. Незапосленост је врло велика, а јавних радова. Сиромашни селак иде с товаром дрва по 30 км од Сјенице да тај товар прода за 6—8 динара. И поред бесплатних увозница док се жито доведе на најближе железничке станице, која је удаљена 74 км, један кг жита мора да кошта 2 динара«.

7. »Гајрет«, бр. 10, год. XX, Сарајево 1939.

8. »Гајрет«, бр. 7—9, год. XIX, Сарајево 1938.

9. О циљевима и правцима деловања »Гајрета« види опширније: А. Пуриватра, *Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Сарајево 1977, 351—352.

10. С. Банковић, »Гајретова« њилимарска школа у Новом Пазару, »Братство«, Пазар 26. 7. 1985.

11. Споменница, 88.

12. »Политика«, Београд 22. 10. 1938.

13. У јуни 1933. године...

селацких дужника са укупно 6.982 милиона динара дуга. Од тог дуга на селаке Зетског отпадало је 626.266.562. динара. Види: Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930—1939*, 1968, 201.

14. Крајем тридесетих година овог вјекана територији дежевског среза чији је један део у Новом Пазару, постојало је 14 православних и 1 римокатоличка црква, као и 29 цркви део хришћанских црквених објеката био је по сеоским општинама: врачевској (4), никољачкој (2), полошкој (2), постевској, штитарској (2) сопоћанској. У Новом Пазару било седиште муфтије било је 28 џамија и 2 цркве. Једна џамија налазила се у општини. Види: *Алманах Краљевине Југославије* (у даљем тексту *Алманах Југославије*), ларин свезак 1929—1931, Загреб 1931, 487.

15. *Споменица*, 94.

16. И. Кемуре, *нав. дело*, 583.

17. *Исто*, 584.

18. „*Гајрет*“, бр. 7—9, год. XX, Сарајево 1939.

19. *Исто*.

20. Услед низа нерешених питања економске, социјалне и друштвене природе и један део становништва не само из новопазарског краја него и из читавог Санџака попису из 1921. године у Новом Пазару било је 11.185. становника, 1927. је било 12.361. попису из 1931. године 10.361. Слично стање било је и у Сјеници, Пријеполу и Грмичи којим је 1921. било 6.360 а десет година касније 5.191. становника. Види: *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, III, свезак III, део 7, 8, 9, 1927—1928, Загреб 1927, 694. *Алманах Југославије*, 485. Процес иселавања био је у великој мери присутан код муслиманског становништва. Према неким подацима 1911. године у Санџаку је било 126.968 муслимана, а 1931. свега 99.208. Види: „*Гајрет*“, бр. 10, год. XX, Сарајево 1939.

21. „*Гајрет*“, бр. 7—9, год. XX, Сарајево 1939.

22. Муслиманске организације и друштва била су свесна ове бољке. Југословенска Муслиманска Организација је, на пример, пред почетак сваке школске године упозоравајући да без оклевања и размишљања уписују своју мушку и женску децу у основне, стручне школе, цитирајући често стихове познатог књижевника др Сафвета Башагића:

„Дјеца без школе
сирочад гола
у свијету машина, електрике, струје
у свијету културе, гдје се данас живи
помоћу ума ил' помоћу зноја.
Борба за опстанак: све народе буди
да школују дјечу, да постану људи“. Види: „*Правда*“, (орган ЈМО), Сарајево 1926.

Исто: А. Пуриватра, *нав. дело*, 335. Сличне иницијативе предузимао је и „*Гајрет*“ у свом листу („*Гајрет*“, бр. 14, год. XIX, Сарајево 1938.) преноси разговор писца тека са Шабана који не да женску децу у школу: „Ето нек' иду за овцама, а послје опет посо. Ни мати им није ишла у школу, па опет живи...“ на што му писац одговара: „... и женско треба да зна радити свој посао како треба. А како ће женска чело тог умјећа. Школом, и једино школом. У школи се стиче знање. Ту се добива осни кад му се развије и расвијетли ум, свако челоде само по себи напредује. Онда ид с временом. Мој Шабане, вријеме пролази а ми заостајемо“.

23. Просветне прилике биле су веома тешке на овом подручју. Школовао се и број ученика, поготово из муслиманских породица. Одбојност и патријархална схватања дела тог становништва имали су за последицу да је велики број деце био неписмен. Немаштина погодовали су још више таквим кретањима. Према извештају школског у Новом Пазару, Станимира Станимировића, задуженог за дежевски и сјенички срези 1930/31. године оба ова среза имала су 31 основну школу са 77 одељења и 3 гимназије. У школама је са 4154 ученика радило 82 учитеља. На територији дежевског срез гимназије, 2 стручне средње и 3 основне школе у Новом Пазару, постојале су и остале по сеоским општинама: врачевској (2), јопничкој, никољачкој, пожешкој, постевској (3), рајетичкој (2), трнавској и штитарској. Постојале су и 4 народне књигаоне. Осим у Новом Пазару читаоне су радиле у полошкој, постевској и трнавској. Међутим, број неписмених био је поражавајући. Преко 40% деце било је неписмено у бјелополском (70%), моравичком и студеничком срезу (48%) тај број био виши, а просек у Зетској бановини износио 24%. Види: *Алманах Југославије*, 487.

24. Приходи школе су, на пример, од 1. 9. 1938. до 1. 6. 1939. године износили 19.484,75 динара. У првој половини 1939. године школа је по наредбинама израдила 15 филма различитих димензија, 4 тепиха и низ осталих рукотворина зоп чаршафа и сл. Види: „*Гајрет*“, 7—9, год. XX, Сарајево 1939.

25. И. Кемуре, *нав. дело*, 583. „*Гајрет*“ је тих година имао и двојицу стипендијара родитељи живели у Новом Пазару. Били су то Хасанбеговић Хуснија који је учи занат у Сарајеву и Абдурахман Мањо Ђоровић који се школовао у Мостару. Види: „*Гајрет*“, бр. 7—9, год. XX, Сарајево 1939. године.

26. „*Гајрет*“, бр. 7—9, год. XX, Сарајево 1939.

27. *Исто*.

Др Ејуп Мушовић

СТАНОВНИШТВО МЗ СУВИ ДО

Месној заједници Суви До, која се налази у општини Тутин, падају села: Суви До, Бороштица и Берекаре.

Суви До

Суви До је село на Пештери, дуго година је било административни центар горње Пештери. Под тим именом се јавља од 1912. године. Међутим, право име му је **СУХОДОЛ**. Чак и данас када сретнете старе људе из села, рећи ће вам да су Суходолци или да су из Суходола. Ово име му долази од старословенске речи *суходол* (па отуда Суходол), што се означавало неко истакнуто култно место где су приношене жртве животињама и где је обављана молитва. Не знајући за то, нова администрација, успостављена после 1912. године, означила је ово село као Суви До, без обзира што то није до и што није без воде. Напротив, има више воде него било које друго село на Пештери.

Први за сада помен Сувог Дола потиче из турског пописа који је обављен 1585. године. Тада је ово село регистровано као Суходол, а не као Суви До, што потврђује претпоставку да је право име Суходол.

Попис из 1585. године, указује да је главно занимање Суводолца било сточарство, као што је био случај са целом Пештерском висоравни. Тако је те године у Сувом Долу регистровано 1170 грла оваца, кова, веди и коња. Јагњад, телад и ждребад нису била опорезивана према глави, међутим нису ни уношена у пописне спискове¹.

До 1912. године Пештра је, као део новопазарског Санџака, била у оквиру Турске. Успостављањем нове администрације после 1912. године, када је конституисан срез штавички, у Сувом Долу је било седиште општине за горњу Пештеру. Тој општини су припадала села: Суви До, Бороштица, Берекаре, Набоје, Јеребице, Шипче, Лескова, Деврече, Њаџак, Градац². У Сувом Долу су биле изграђене зграде: општине, жандармерије и основне школе. При жандармеријској станици постојао је и телефон. Друге комуникације са осталим местима биле су јако лоше, јер није било путева па се једино могло ићи и долазити пешице или

сени да покупе порезе. Године 1809. водила се позната суводол у којој су Карађорђеви устаници однели победу над војском паше пећког. По предању, од тада потиче име брда *Караца* — Ђорђу, где се водила та битка. Одатле су устаници отишли на тамо су се срели са црногорском војском, али даље нису ишли, их обамели новонастали и непредвиђени догађаји на путу од Београда, па су се преко Новог Пазара вратили и отишли мо спречили продоре Турака.³

У време покрета босанских Муслимана и Албанаца из с пашалука — против реформи султана Махмуда II, тридесет XIX века, Суви До је био центар бурних збивања на Пештери. Долу је био намештен Хасан Хот, пештерско бихорски забит, који је послао Мустафа паша Бушатлија, скадарски везир и султанов противник, да окупља Пештерце против султана. Тада је у Сувом грађен двор — кула Хасана Хота, а око двора су била вешала. Ма је обешено доста Пештераца и Бихораца који нису хтели да кључе султановим противницима. Кула је, као симбол невоље, порушена одмах после слома отпора султанових противника, а остало име месту Кула где се она налазила.

У Сувом Долу су Поповићи основали 1904. године школу, која је тада ради без прекида. То је прва основна световна школа у крају и једна од првих у Санџаку.

Становништво

Доста је тешко говорити о структури становништва Сувог Дола ранијој прошлости због мањка извора. Турски пописи постоје за су становници Пештери, значи и Сувог Дола, до XVIII века, али су искључиво хришћани (Изузетак чини село Тузиње у коме је постојало и муслиманског становништва — попису из 1585. године). У стотина година, одређеније по попису из 1485. године, пописано је становништво две махале у Сувом Долу и то: махала Вук и махала Радосав, Еадин Малин, Санко Оливер, Шиљ Радина, Вукац, Цветко Војин, а у махали Поп Павле поп, Томаш Вукомир и Хајмане⁴.

Крајем XVIII века нестало је становништво са Пештери практично тада опустела. Највероватније се то десило у великим ове крајеве најкобнијем рату, што га је Аустрија водила против Турске (1683—1699) који је иза себе оставио праву пустош. Велики део становништва је поумро од глади, изгинуо у рату, али се највећи део према северу, вероватно преко Саве и Дунава. Почетком XVII века Будиму се помиње српска породица Суша, као познати трговци, који се каже да су досељени из Сувог Дола са Пештери. Ти Суше су били потомци исељених Срба из Сувог Дола.

Османлије су под претњом оружја 1700. године населили

ла насељена Малисорима на Пештери и шире. У том попису нема Сувог Дола иако су пописом већина села на Пештери била захваћена⁵.

Да ли је у XVIII веку у Сувом Долу било насељених Малисорана зна се. Зна се да их је у суседној Бороштици било или да их у суседном Берекару, кога су населили Кучи, није било. Према томе о томе ко је у XVIII веку Суви До био насељен и са ким тешко је рећи, ма је тешко веровати да је тада био ненасељен, јер се то не би исплатило беговима Боровићима који су управо од почетка XVIII века били власници — бегови Сувог Дола — кога су као лено добили од султана.

Када су Карађорђеви устаници водили суводолску битку 1809. године, не говори се ништа о становништву Сувог Дола већ се истиче да је борба вођена са Арнаутима, што би требало да значи са потомцима Малисора који су населили Пештер у освит XVIII века. Помиње се само кнез бихорски, Јован Саво, који је сарађивао са устаницима, а не су, по предању, потомци доскорашњи суводолски Савићи, који се и данас трају најстаријом српском породицом у Сувом Долу.

Садашње суводолско становништво је потомство досељеника у XVIII веку доселили првобитно Црногорци и да је била једина муслиманска кућа Алибашића — који су ту «од давнина» а исламизирани су Кучи. Боровићи као и други бегови радије су насељавали на имања хришћана, јер су они боље обрађивали земљу и, с обзиром на политичке услове, боље су испуњавали чивчијске обавезе. Остављајући нам путне листе из 1912. године, Гастон Гравје пише да су само три села на Пештери насељена Србима: Суви До, Бућево и Дујке.⁶ То се односило на нешто раније време јер је у Сувом Долу и Дујкама било Муслимана досељених из Колацина после 1858, а нарочито после 1878. године, док Бућево и данас село у коме живе искључиво Срби.

Према томе, данашњи становници Сувог Дола су потомци, у XVIII веку, досељених Црногораца који се идентификују при пописима у Срби, и мухаџера, досељеника из Црне Горе после 1858. године који се идентификују као Муслимани.

Године 1925. у Сувом Долу је живело 365 лица разврстаних у домаћинства, што значи да је просек чланова у домаћинству износио 5, 9.

Послератни попис изгледа овако:

1948. године	112 домаћинстава	788 чланова
1953. "	139 "	909 "
1961. "	110 "	745 "
1971. "	111 "	688 "
1981. "		

Као што се види Суви До је миграционо подручје. Ти одливи становништва били су најизраженији од 1950—1970. године, када се муслиманско становништво исељавало у Турску. Из Сувог Дола је у наведеном периоду одсељено у Турску 221 лице, односно 28 домаћинстава. Ипак, Бутим, треба навести и то да сви они који су желели да оду у Тур-

булића и по једном породицом Шмаковића, Алибашића и Бо
сле 1970. године Муслимани се више нису исељавали у Тур
од тада Срби почели да се исељавају према развијенијим ре
Србије и више од 80% Суводолаца је од тада исељено. Само
тикоше код Краљева има 60 кућа досељеника из Сувог Дола

Појединачно о породицама

АГОВИЋИ

Досељени су пре десетак година из Крушнице и наста
имању Момира Поповића које су купили. Ако су род са рож
вићима онда су они исламизирани Клименте (1 породица).

АЛИБАШИЋИ

Они су исламизирани Кучи и потомци извесног Али баше
имућног човека. Они су најстарији становници Сувог Дола и
овде живе од XVIII века, значи од онда када су Кучи насели
ре па се отуда Алибашићи доводе у робачку везу, истина дал
рекарцима. Неки Алибашићи су се после балканских ратова
Нови Пазар и Новопазарску Бању. Они и сада живе у Новом
непромењеним презименом а они у Бањи се презивају Суво
дам породица Алибашићи иселило се, после 1950. године у Ту
да живе у Кучукоју (Истанбул) и у Адапазару, а по једна п
одсељена у Скопље, Сарајево и Тутин. Сада у Сувом Долу им
наестак породица.

АХМЕТОВИЋИ

Пет породица Ахметовића, исламизираних Куча, досељен
рекара и настањено на имања купљена од Белојица и Нешо

БЕЛОЈИЦЕ

Првобитно су се презивали Баљевићи и потичу са Пе
јега у Црној Гори, а старином су Братоножићи. Одатле су
у Буковицу код Рожаја, где се помињу 1813. године. Један о
примио је ислам и његови су потомци Качари. Одатле су се не
це ислелили у Суви До, Тутин, Јерку (код Н. Пазара). У Суво
било десетак породица Белојица. Пред други светски рат једн
дица одселила у Београд, а почев од 1970. сви Белојице су се
Шумадију.

БОЈОВИЋИ

Једна породица Бојовића, старином су Васојевићи, досе
Суви До 1846. године из Прошевина — Бојовића код Андрије

ВЕЛИЧАНИ

Велика је село код Плава, на југословенско албанској граници где се у време Караборбеговог похода на Санџак, помињу његови станици Петровићи. Неки од тих Петровића су досељени у Суви До (за Нездриња) око 1813. године и настанили се на поседе бегова Боро Овде су узели ново презиме по селу одакле су досељени. По једној верзији Петровићи, односно Величани, нису дошли у Суви До директно Велике, већ су се првобитно били иселили у нека црногорска места где су се тамо неко време презивали Буровићи, па одатле су досељени у Суви До. Други велички Петровићи су населили Веље Поље, Дулебе, и најзад Тутин. Они су се презивали Несторовићи а сада Пантелићи славе Алемпијевдан. Од десетак породица Величана остала је само једна. Остали су одсељени после 1970. године у Метикоше код Крајеве Драгосинце, Тополу, Аранђеловац и Нови Пазар.

ВЕЉОВИЋИ

У више села тутинске општине па и самом Тутину има Вељовића а има их и у Сувом Долу. Сви славе св. Луку према томе нису основали њихове тврдње да су сви рођаци. У тутински крај су досељени из Јохине Воде у Ровцима — Црна Гора. Неки Вељовићи су исламизовани и њихови потомци су бихорски Османовићи и Муховићи.

У Сувом Долу је било седам породица Вељовића али су се, из осам породица Војина Вељовића, одселили у Метикоше код Крајева у Тополу и Г. Милановац. Њима су били најближи Вељовићи из Долове и Метикоше.

ВУЧЕТИЋИ

Првобитно је била само једна породица Вучете Чуљковића—Милановићина, досељена из Штитарнице код Колашина, преко Каљића Лије у Долиће. Тамо су их бегови Хајдарпашићи населили на своје бегове поседе али су их потом преузели бегови Боровићи и насели у Суви До. Били су то у другој половини XIX века. У Сувом Долу су оставили старо презиме Чуљковић а узели су ново Вучетићи, по Вучети Чуљковићу којег је довео. Било је шест породица Вучетића али су се после 1970. г. иселили у Нови Пазар, Крајево, Горњи Милановац, Аранђеловац и Београд.

ДУПЉАЦИ

Пет муслиманских породица Дупљака доселило се крајем XIX века из Дупљака у Коритама. У Сувом Долу су живели веома сиромашнији од било кога другог. После ослобођења (1945) неколико породица Дупљака је колонизовано у Војводину. Њихови потомци се досељени у Нови Пазар, Крајево, Горњи Милановац, Аранђеловац и Београд.

БУРОВИЋИ

Првобитно су у Сувом Долу биле две породице Буровића да су Кучи по пореклу, те да су се у Суви До населили у дрвини XIX века (славе Никољдан). Блиски рођаци су им Бур Башче код Рожаја. Три породице Буровића живе у Сувом Долу су се одселили у Аранбеловац.

ЕТЕМОВИЋИ

Једна породица, исламизирани су Шаље, досељена је из Г и настаниле се на имање које су купили код Бојовића.

ИВЕЗИЋИ

Десетак породица Ивезића живело је у Сувом Долу, негде у делу који се зове Боровац али су се после 1960. године иселили у Горице и Метикоше код Краљева, и у Кнић. Старином су П и пре него што су, крајем прошлог века досељени у Суви До те Боровића, живели су у Хазанама у Бихору.

ИЛИЋИ

Првобитно су се неки Илићи презивали (од њих је девет и Раденковићи па су, не зна се из којих разлога, узели презиме И Илић. Правих Илића је пет породица и они су Кучи по пореклу. Рођаци су им Обрадовићима из Ивања (Бихор). Илићи се помињу 1863. г. као власници села Буковице, па су се одатле доселили у Суви До. По држави дошли су крајем прошлог века из Црне Горе. Осим једне породице која је остала у Сувом Долу, сви други су се иселили у Београд, Горице, Метикоше, Краљево и Нови Пазар.

ЈАШАРЕВИЋИ

Досељена је једна породица Јашаревића 1979. године из Београда на купљено имање Нешовића. Исламизирани су Кучи.

КОЛИЋИ

Колићи су Колашинци и у Суви До су досељени после 1945. године, на поседе бегова Хајдарпашића. Има их још у Бољханини, у Горици Поља и у Новом Пазару. Исламизирани су Црногорци, по пореклу из Калезића су. У Сувом Долу је било десетак породица Колића али су се педесетих година овог века сви иселили у Турску тада је више нема у Сувом Долу. Они у Турској живе у Измиру у неким селима. Једна породица Колића живи у Тутину.

МАНИЋИ

МИЉКОВИЋИ

Четири породице Миљковића живеле су у Сувом Долу. Старији су из Пиперске Стијене. Одатле су се доселили у Лимску долину, ње Полимље, средином XIX века, а одатле у Суви До. Сви су се иселили највише после 1950. године и сада живе у Метикошима код Краљево, поли и Новом Пазару.

МУШОВИЋИ

Две су породице Мушовића биле у Сувом Долу од 1930. године. Бавиле су се искључиво трговином. Једна од њих је старином из Шумадије (сада Томашево), а друга из Стричине на Тари. Они су та места напустили 1924. године, били неко време у Бијелом Пољу и одатле су доселили у Суви До, бавећи се ту само трговином. Иселили су се и сада ве у Тутину, Новом Пазару, Сарајеву, Скопљу, Београду.

НЕШОВИЋИ

Старином су Васојевићи и овамо су дошли крајем XIX века из Мураше. Из Сувог Дола су се две породице одселиле пред први светски рат у Веље Поље и Тутин. Само је једна породица Нешовића остала у Сувом Долу, а остале су одсељене после 1970. године у Крагујевац, Краљево, Београд.

Пре пет појасева један од Нешовића је примио ислам и његови потомци су суводолски Муслимани Шмаковићи.

ПОПОВИЋИ

То су угледне српске породице у Сувом Долу. Старином су Онић са Чева. Одатле су дошли у Шекулар па у Хазане. Ту су им доселили презиме Канићи и са тим презименом су дошли у Суви До крајем прошлог века настанивши се на поседе бегова Ђоровића. Овде су узели своје презиме Поповић, по томе што су дали прве свештенике на Петрицу, а затим и прве учитеље. Они су 1904. године основали основну школу у Сувом Долу, прву световну школу у тутинском крају и једну од првих у Санцаку.

Четири породице Поповића сада живе у Сувом Долу а остали одсељени у Нови Пазар, Београд, Метикоше, Краљево, углавном после 1970.

РАМОВИЋИ

Из Савиног Бора (Бихор) једна породица Рамовића је недавно досељена у Суви До на имање Вучетића.

САВИЋИ

Сматра се да су Савићи најстарија српска породица у Сувом Долу и да су, по свој прилици, потомци Јована Саве, бихорског оборника.

БОРОВИЋИ

До недавно су у Сувом Долу живеле две породице Борви је остала још једна. Њихових потомака има у Тутину, Новом Скопљу. Боровићи су бегови и њихова је Пештер била, после не када су је добили као лено од султана. Иначе су они потпаше који је у ове крајеве дошао из Славоније, крајем XVII века. Цирани су били у Лозној и Ивању (Бихор). Они су из тих села на Пештер с јесени да покупе обавезе од чивчија па су се у Лозну или у Ивање. Једна породица од ивањских Боровића се трајно да живи у Сувом Долу, негде од седамдесетих година века. Садашњи суводолски Боровићи су њихови потомци.

ХАЦИБУЛИЋИ

Са двадесетак породица колико их је до 1950. године у Сувом Долу то је било најбројније братство. Међутим, од тада великом броју иселили највише у Турску (Измир), а затим у Сарајево, Ви Пазар, Приштину и Дубровник.

Хаџибулићи су старином Ровчани и колевка им је Требиње. Колашина, где су и исламирани. Требаљево су напустили 1830. године па су се неки још тада доселили у Суви До а други после 1830. дошавши тада из доњег Колашина. Неки Хаџибулићи су се доселили у Бродарево и тамо их има још, а они који су се населили у Паоник сви су се, још пре првог светског рата, одселили у Турску.

Суводолски Хаџибулићи су се врло брзо размножавали тако да у Сувом Долу има 15 породица Хаџибулића.

ХОТИ

Нуко Хот је био комита у групи Јусуфа Мехонића па је 1878. године побегао и настанио се у Скадар. Одатле је дошао у Суви До 1879. године и једна породица Хота у Сувом Долу његово је потомство.

Хоти су иначе старо албанско племе које се помиње још у XIV веку. Њихових потомака има много у тутинском крају и то с краја XVIII века.

ЦАМИЋИ

Они су из Паучине и по неким мишљењима старином у Београд. Две породице су пре двадесетак година досељене населивши се у Колића.

ШМАКОВИЋИ

Непосредно после рата у Сувом Долу је било шест породица Шмаковића. Од њих су пет живела у оном делу који се зове Јабучица. Шмаковићи се својатају са Србима Нешовићима јер су они потомци Нешовића који је, пре пет појасева, примио ислам.

ШЋЕКИЋИ

Првобитно једна, па касније три породице Шћекића живеле су у Сувом Долу од прошлог века. Доселили су се из Лимске долине на де бегова Ђоровића. Иселили су се после 1970. године у Краљево полу.

Бороштица

Село Бороштица опасује Суви До са северо-западне стране и пада Месној заједници Суви До. Предање каже да име овом селу долази од *борове штице* (штица — даска): борова штица — Бороштица. Бороштица је име и реке која извире у Берекарском хомору па до ушћа има пет имена: Берекарска ријека, Набојска ријека, Горица, Бороштица, Угљанска ријека, зависно од тока.

Има основа да се верује предању о пореклу имена Бороштица, јер је тај терен, особито Бороштитчко поље, као и цела горња Пештер, прекривена четинарима. О томе су нам оставили записе учесници у Раборђевом походу на Санџак 1809. године. Испод земље су Пештери до скоро вадили луч, а недавно, приликом отварање Фабрике тресета Лескови, на локалитету Шевари под Браћаком, пронађени су бројни остаци — балвани, чамове грађе. Данас у горњој Пештери, изузимајући Берекарски хомар и Угљански гај, нема ни дрвета борове грађе.

Становништво

Име Бороштице је словенско и има основа да је то село било насељено још у средњем веку. Када су Османлије освојили ове крајеве, то је дефинитивно било 1455. године, извршили су и први попис ове крајева који су тада припадали Крајишту Иса бега Исхаковића. У то време се ти крајеви помињу као област Бранковића, а то значи да је Пештер, после косовске битке 1389. године, административно припадао области Бранковића.

У првом турском попису из 1455. године у Бороштици су регистровано 24 домаћинства. Интересантна су имена домаћина Бороштице из овог периода од кога нас одваја 530 година, па их наводимо: Поп Радислав, Ненад, његов брат; Богдан, његов брат; Оливер, син Ненада; Дане, син Радана; Радислав, његов брат; Степан, син Добрунка; Богдан, његов брат; Богослав, његов брат; Брњац, његов брат; Витомир, син Радице; Радихна, његов син; Јован, његов брат; Стојко, син Калојора; Радихна, његов син; Бориша, син Радована; Ранко, син Бурице; Влкосав, син Дурка; Степан, син Радислава; Јован, син Стожичев; Степан, брат Владислава; Слав, син Богдана; Тодор, његов син; Поп Степан; Милоје, његов брат; Божић, његов брат, Раљица, брат попа.⁷

Да се становништво Бороштице од давнина бавило сточарством као главним занимањем, показује и турски попис из 1485. године када је регистровано у овом селу 382 грла оваца код четворице домаћина: Јован — 200 грла, Никола Степан — 80, Грбан Веран — 60 и Јакић — 42.

су њени бегови Боровићи и Хајдрапашићи из Бихора. Административна је повремено припадала скадарском, а повремено босанском санджаку. Почетком XVIII века мења се и структура становништва Пештери. Бороштице, јер је оно раније нестало а ново дошло. Наиме, у време Климента на Пештер 1700. године, или непосредно после тога, у Пештер су населили Шкријељи и као и други Малисори били су из Постојбине. Шкријеља је Малесија и тамо се они помињу још из XVIII године, а отуда су протерани 1700. године, и преко Ругове су населили Пештер. На Пештери је много потомака Шкријеља али су они, зимице, углавном, изгубили што није случај са овима из Бороштице. Они су сами населили Бороштицу и све до краја XIX века, осим Шкријеља, ту није било никога другог, па су они очували своје обичаје, ношње, језик и нису мењали презиме већ се и данас презивају Шкријељи, што није био случај са другим пештерским селима, осим оних на доњој Пештери. Међу бороштитичким Шкријељима била је и породица која се такође презивала Шкријељ, а досељена је у Хрватску преко Ругове, па су њене чланове називали још и Руговима (Породица Шкријеља — Руговца). После 1878. године, када је Црна Гора добила независност, на Пештер су досељене бројне мухамеданске породице. Породице које су се населиле и у Бороштици и то по једна породица: Ђаковића, Мартиновића, Пецића, Кајовића, Карадана.

Шкријељи су били католици, али су доста рано били подложни исламизацији. Но, има одређених индикатора да су се веома раније од других Малисара опирали исламизацији. Чак Новине из Београдског пишу 1848. године да на Пештери међу Малисорима има много верског шаренила. То би се могло односити и на Бороштицу. Чему би ишла у прилог и наша истраживања која показују да су Бороштитици прво примили најугледнији и економски најачи људи, па да се постепено следили остали слојеви. Жене су биле најупорније католичке вере. Пословица која је у Бороштици добро чувана гласи: *мачу док не дође к'дину (ислам)* подсећа на отпорност женама према новој вери. Такође се прича да су Бороштитичанке и после пријем ислама ишле ноћу, кријући то од мужева, на црквиште у Караџи и да су се молиле богу. Или, веома је добро очувана прича по којој су Бороштитици, мајући ислам, распродали, Србима са Голије, свиње врло јефтито. Једном су купци дошли у кућу Наш Алије да купе свиње, Наш Алија Упитан од синова што то ради, он је рекао да му је жао свиња и да му се остави једна свиња да бар још њу поједе. Приче су такође својеврсни индикатори да процес исламизације у Бороштици није ни тако једноставно ни тако брзо.

Раније се из Бороштице мало ко исељавао, али после ратне иссељавања особито до 1970. године, био је доста изражен. И поред тога иссељавање били су економске природе. То је веома сиромашно село и јако заостало. За време балканских ратова (1912. и 1913. године) Бороштици није било писменог човека. Ситуација се није битније променила ни у периоду између два рата, јер су се писмени људи у овом селу могли на прсте избројати. Највише Бороштитичана (172) иселио се после 1950. године. П

ска насеља. Поред Шкријеља, Бороштицу су, осим Карадана, напустили и сви потомци црногорских Муслимана: Хацибулићи, Пепићи, Мартвићи и Кајовићи. Из Истанбула се вратила и поново у Бороштицу вратила породица Базима Шкријеља.

Поред Шкријеља у Бороштици има по једна породица Зорнића, сељена из Кладнице пре петнаестак година и породица Хадровића (ламизирани Бурашковићи) досељена из Петнице код Иванграда.

По послератним пописима број домаћинстава и становника износио је овако:

1948. године	— 56 домаћинстава	— 406 становника
1953. године	— 63 домаћинства	— 494 становника
1961. године	— 53 домаћинстава	— 461 становник
1971. године	— 40 домаћинстава	— 322 становника
1981. године		становника ⁹ .

Берекаре

По свом природном положају Берекаре је свакако једно од најлепших села на Пештери. Оно се простире на доста великој живописној долини Берекарске реке, чија је југозападна страна прекривена густом четинарима Берекарског хомара. Кроз село, у дужини од неколико километара, протиче Берекарска река натапајући земљиште, па је оно плодно и днје од било ког другог сеоског тла на горњој Пештери. Ради прилика да наведемо да је то једино село горње Пештери где може воћарство успети. Богати су и живописни папњаци на пропланцима Берекарског хомара.

Име Берекаре је веома старо и грчког је порекла. Преведено значи *соколаре* — место где су се гајили соколови. Географски гледано име му и одговара. Берекарски хомар је и данас атрактивно ловиште где се налазе племените врсте дивљачи. Над извором Берекарске реке тетребови песмом зору најављују. Према томе, није без основа предположити по коме су овде Бранковићи имали своја ловишта.

У Берекарима се од давнина живело. Археолог Михаило Миланковић је недавно пронашао римско византијско утврђење из VI века.

Први турски пописи области Бранковића помињу Берекаре и наводе рајају његове домаћине који су били подвргнути опорезивању, а ти пописи потичу из 1455. године. Тако у једном попису од кога нас одваја пет и по векова, набројано је 19 опорезованих домаћинстава и ту постоји да је за Берекаре тада био назив Рахорика. Наводимо имена тих, за сада, првих познатих становника Берекара: Влкман, син Радовца; Радко, син Влкоја; Радоња, син Хребелана, Бранислав, син Обрада; Бранко, син Радице; Обрад, син Бранка; Радишин, син Станице; Новак, син Бранка; Влкашин, син Влкоја; Бериша, син Бранка; Рахоје, син Владка; Рахоје, син Радовца; Миладин, син Богослава; Милош, син Радице; Тодор, син Новака; Радоња, син Берише; Милош, син Радице; Радихна, син Бранка.

Један попис из 1585. године показује да је сточарство у ма у то време било врло развијено, јер је тада регистровано стоке коју су држала 14 домаћинстава: Радица Димитре — 154 кола Радан — 177; Вукас Мирко — 154; Јован Радица — 154; — 165; Буро Димитре — 154; Вуксан Радица — 55; Петри Раден Никола Јокинов — 110; Милош Вукман — 50; Ранко Димитр Милош Вук — 220; Вукашин Ранко — 33; Владислав Ранко —

Каква је изгледала структура становништва Берекара у ку за сада не знамо, али знамо да је од почетка XVIII века насељено Кучима. Такође је непознато шта је било са ранијим ницима Берекара, а претпостављамо да се и оно, као и остало ско становништво, повукло према северу крајем XVII века.

Данашњи Берекарци верно чувају традицију и са поночу да су Кучи и да су овде досељени почетком XVIII века из ре. Највероватније је да су припадали оној групи Куча која дала православну веру, али су током времена овде сви ислам. Тај процес исламизације је остао непознат а вероватно је у ду одиграла врло значајну улогу џамија која је подигнута у ма у XVIII веку (због дотрајалости џамије је последњих година и садашње стање не одговара првобитном).

Своје презиме Кучи — Берекарци су чували практично гоине, а од тада су узели нова презимена, по правилу по истакнутијем претку. Без обзира на то, Берекарци су се смањацима. До другог светског рата нису се међусобно женили, су прекинули ту традицију. Но, они су остали верни ставу да рима не може живети нико други осим братства Куча, па је остало и данас.

До скоро су у Берекарима живели: Алибашићи, Авдићи, Ахметовићи, Дестановићи, Куртовићи, Мујовићи, Јашаревићи, Суљовићи, Тахировићи, Халиловићи. Сви су потомци Берекара, изузев Алибашића (била је само једна породица) и досељени из Сувог Дола, а и Алибашићи су Кучи. Попис по је Берекаре имало становника:

1925. године 76 домаћинстава — 387 становника
1948. године 97 домаћинстава — 698 становника
1953. године 104 домаћинстава — 777 становника
1961. године 131 домаћинстава — 829 становника
1971 године 89 домаћинстава — 658 становника
1981. године

У ранијем периоду Берекарци су се мало исељавали. Још породица је 1923. одсељена у Албанију, а неколико породица је 1934. године у Турску. Међутим, исељавање је било изражено 1960. године и највише се одселило у Турску и то: Тахировића, Јашаревића 2 и по једна Куртовића, Дестановића, Мујовића, Халиловића. Неколико Берекарских породица не живи са Турском.

ву. Они који су одселили у Турску највише су насељени у Кучуко, Бешјузевлеру (Истанбул), затим у Пендику, Бруси, Адапазару, Изми. Да овоме додамо и то да је неколико берекарских породица исељене из околних суседних села: Суви До, Бујковиће, а има их и у Рожајама. Ипак је највећа група у Новом Пазару, где сада живи педесетак породица берекарских потомака.

Процес исељавања, а незнатног усељавања у село Берекаре, мална је појава јер се на други начин није могло решити питање етностенције. Наталитет је у овом селу као и у свим другим пштерским селима био веома изражен па је вишак становништва морао налазити излаз у исељавању. Сада је и из тог села све више школованих људи, занатлија па због природе посла и они одлазе. Ипак, они који су одселили у Турску етнички су изгубљени за сва времена, јер тамо нису могли очувати национални идентитет. Нису, дакле, тамо Муслимани већ се морали изјаснити као Турци и то им је био предуслов да би могли живети у Турској. Већ у другој генерацији је приметно да све више говори на мајинском језику, обичаје и све друго што су донели.

Берекарци су били и остали уважени и врло поштовани људи у Пештери. Своју племенитост и горштачко достојанство су посебно показали за време другог светског рата, чувајући и спасавајући сувокопске Србе.

НАПОМЕНЕ

1. Хамид Хаџибеговић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, говишта и Бихора* „Историјски записи“ бр. 4, Титоград 1969, стр. 592.
2. Речник места Краљевине СХС, 1925. г. „Народна просвета“
3. Протић Антоније, *Повесница од почетка времена војводе српског Карађорђа Петровића*, Споменик XIX, Београд 1892.
4. Исто што и под бр. 1 стр. 592
5. Б. Петковић, *Један документ о броју католика на Пештеру....* „Историјски часопис“ Београд 1957.
6. Гастон Гравје, *Новопазарски Санџак*, Н. Пазар 1977. године.
7. Област Бранковића, опширни катастарски попис из 1455. год. (Приредили: Хаџибеговић, Ахмед Ханџић, Ешреф Ковачевић Сарајево 1972, стр. 111—112)
8. Исто што и под 1. стр. 591.
9. Статистички годишњак СР Србије.
10. Михаило Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Бурђевици у Берекарима*, „Новопазарски зборник“ 7, Н. Пазар, 1983.
11. Област Бранковића, стр. 5
12. Исто што и под 1, страна 592.

Dr Ejup Mušović

Resume

Village Suvi Do which real name is the administration in 1911 was founded on the upper parts of community Pester. Commune of Tutin is the centre of villages Suvi Do, Borostica and Djerekare.

Serbs live in Suvi Do, descendants of the montenegrians settled in the XIX century and Mouslims (Muhadjeri) — settled from Monte N. in 1878.

Inhabitants of Borostica are Skrels who moved from Maleševac in the early part of the XVIII century they were catholics but here they became orthodox.

In Djerekare, there live descendants of islamized Kucs from the north of the XVIII century.

Migrational movements of the population of the community Pester are very evident after 1950.

Over number of the population caused by natality moved to economically more developed regions of the country and to turkey.

Пајковић Веско, дипл. инж. геологије

СОПОЋАНСКИ ПРОЗОРАЦ

У непосредној близини манастира Сопотана на удаљености 1,2 км праве ваздушне линије, при врху оштрог гребена Јужац (1 метара надморске висине)¹, налазе се два чудна зјапећа природна отора-прозорца испод каменог свода такође природног порекла спајају супротне брдске падине (у даљем тексту ћемо их означити као северо и јужни). О њиховом настанку међу мештанима сам чуо интересантне легенде у које се не могу упуштати, већ дајем сопствено виђење о појави иницираних у рељефу дејством агенса на *расијенс* (процеса материју), уз постојање других предуслова који су довели до чудног морфолошког изгледа. С обзиром на атрактивнији облик, више ћу се задржати на опис северног прозорца.

Обе појаве су врло ретке не само у старој Рашкој (новопазарски Санџаку) већ и знатно шире, те представљају природне занимљивости које би на неки начин могле допунити туристички интересантне појаве у Сопотанима и Новом Пазару, тим пре што су врло блиски њима и геолошки налази. Ово би свакако могло доћи у обзир уколико би се направила пешачко-рекреативна стаза која би из манастирског дворишта водила ка извору Бисер вода, Мијеским потоком и даље уз Јужац до самог врха са кога се пружају изванредни погледи на изворини до део и горњи део Рашке долине све до Новог Пазара.

Поред богатства старим културно-историјским споменицима у околини Новог Пазара, налази се више природних знаменитости, које на жалост остале непознате не само туристима који све више посећују овај крај, већ и скоро свим упућенијим грађанима, мада би комбинавање старине и природних реткости могло представљати изванредан спој. Сматрам да би било врло корисно када би се подаци о већим ових природних знаменитости прикупили и објавили на једном месту. То би могло изазвати интересовање не само природњака већ и уопште ширег круга људи.

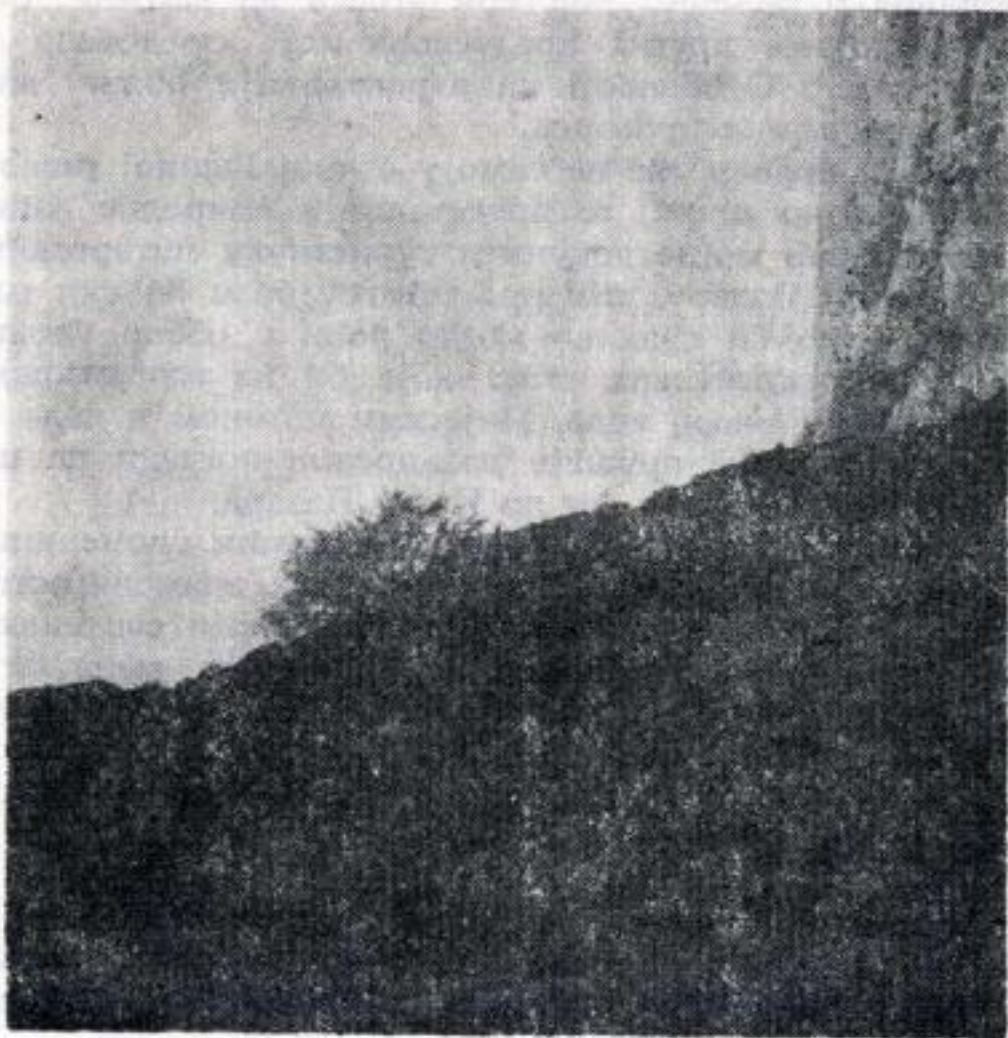
У околини су ми познате више појава раних епигенија, интересантних пећина, меандра, водопада, »Бавољих вароши«, гричева, кањона, мора и других занимљивих чудних морфолошких облика.

Опис појаве

У виду истакнуте тектонске крпе штрчи велики остер као један од задњих остатака пештерске навлаке на рашком млађег палеозоику (карбон и перм) кога изграђују ниско метни шкриљци. О вези јужачког карбонатног тела са обема јимали би много шта рећи тектоничари, али о томе другом

Цео Јужац је изграђен од првобитно масивног и слокасније поломљеног и бречастог кречњака и као терен у суседног карбонатног састава заузима више нивое рељефа изнад Боја овог кречњака је сива до голубије сива, локално се у калцитске жилице.

Јужац се пружа правцем север-југ, односно његов најгребен, одступа од овог правца за свега неколико степени (аз. Овај оштри гребен пружа се у дужини од око 100 м, са којег да стрмо свуда осим са северне стране где је пад нешто блаже страна Јушца представља врло стрму литицу висине 60—70 је подножју формиран сипор, ка западу према Мијеском пото Јушца су такође врло стрме, али знатно блаже од источних, исто тако врло стрмо док је најјужнији део ка манастиру

Сл. 1. — Источни одсек Јушца према Грачанима

Прозорци се налазе у близини највиших тачака јужне половине громаде Јушца на међусобној удаљености на око 10 м. Северни прозорца има димензије 3x4,5 м а поред њега постоје и три мала секундарна отвора на врло блиском одстојању.

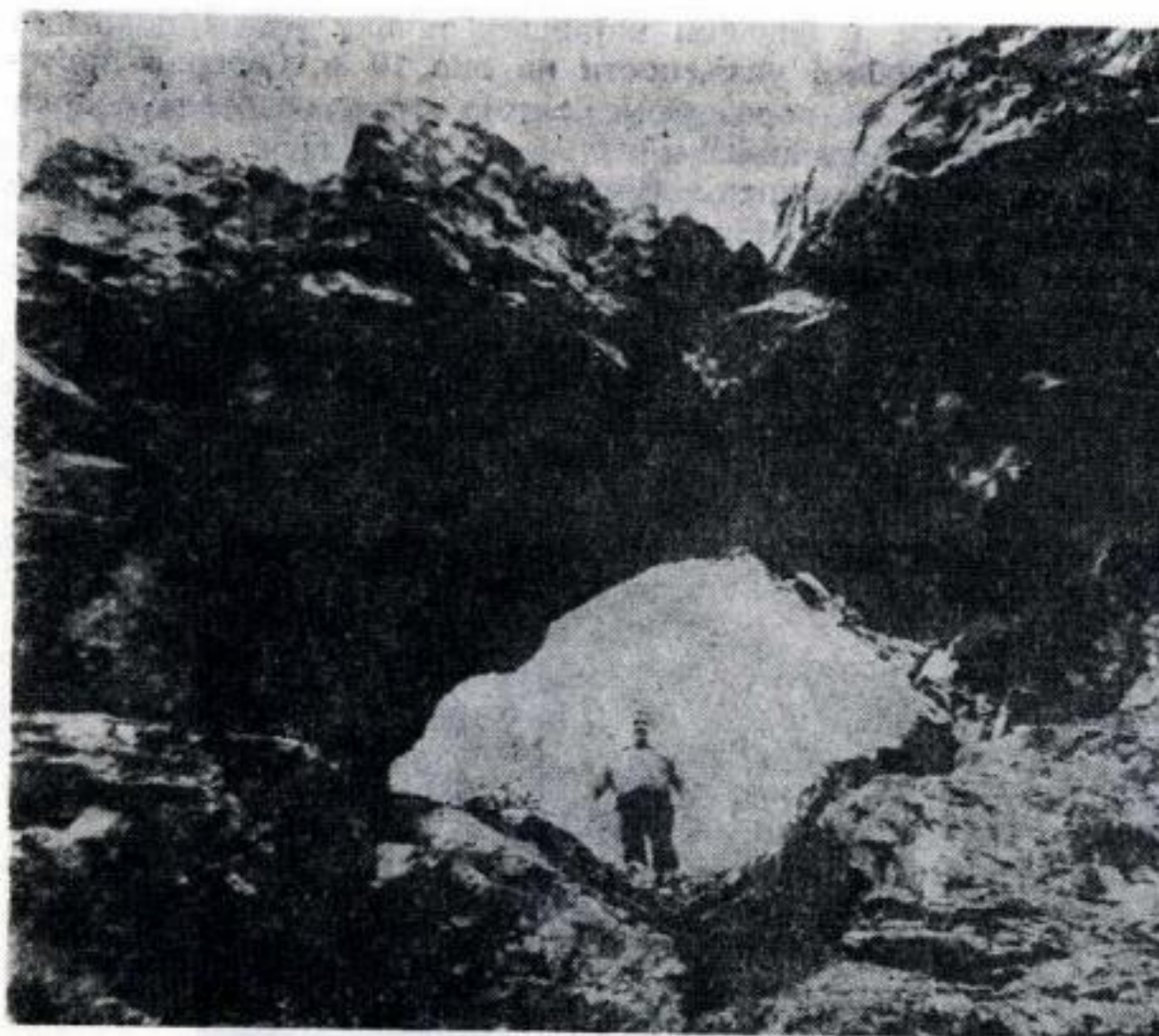
Појава је, упркос различитом тумачењу мештана, настала прањањем пукотинских система (35/55 и 152/35). Дуж испуцалих и ослабљених праваца испадали су поједини комади губитком ослонаца у доњим деловима громаде.

Сл. 2. — Изглед северног прозора са запада

Ово је поспешено деградирањем услед дејства мраза и мржње воде у пукотинама, бубрењем пукотинске глине након кише, високих летњих температура, односно различитих атмосферских услова, при чему су далеко највећу улогу имали зимски. Комади који нису имали ослонац, губећи стабилност нагло су се обурвали низ одсек.

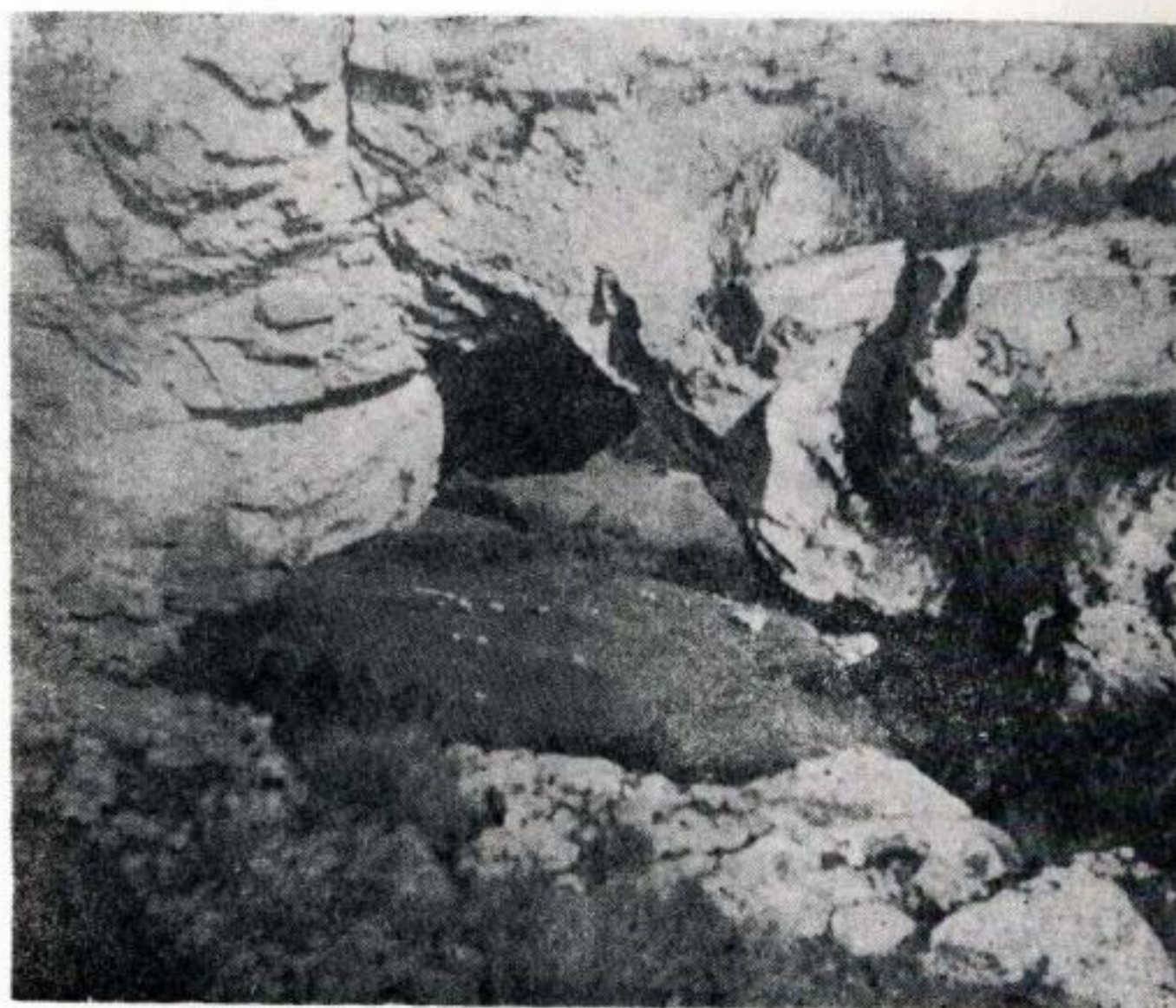
Појава је необична и стога што представља почетак задњег циклуса уништавања пећинских канала, механичким дејством на усвојеном гребену при чему је дошло до пробијања обе стрме стране и стварања нових отвора, односно зајачавања отвора.

Сл. 3. — Увећан детаљ са претходне фотографије кроз брд
стадо оваца

Предвиђање даљег развоја рељефа

Напред описани процес природа није санирала, те је сас
сно да ће се он наставити и даље обурвавањем лабавих каме
да који су услед спољашњих услова изгубили свој ослонац.
ће се стално проширивати било у вертикалном или хоризонтал
цу. Доћи ће и до спајања са секундарним отворима и још ви
тивнијег изгледа, остајући само камени свод у облику танког
моста. Овај процес ће се брзо развијати и запажаће се проме
кратким периодима као што су 20, 50 или 100 година, то ће
утврдити геодетским снимањем али и непосредно. На крају до
рушења каменог свода и уништења прозорца, као задњег оста
дашње пећинске таванице. Створиће се преиздубљени део, шуп
бившег горњег каменог дела. Даљи развој овог већ различит
ног облика водиће ка ублажавању његових свих страна, од
маскирању постепеним смањењем рељефних разлика. То је
ност геоморфолошког процеса.

Сл. 4. — Импресиван изглед »шупље стене« са истока

ЛИТЕРАТУРА

- Цвијић Ј. (1924—26), *Геоморфологија*. Београд.
- Марковић М. *Предавања из геоморфологије на геолошком одсеку, семестра 1972/73*, ауторизована скрипта, Београд.
- Пајковић В. (1982) *Приказ геолошке грађе и тектонског склопа терена околине Пазара са посебним освртом на палеографију настанка и појаве минералних сировина*, — вопазарски зборник бр. VI.
- Петровић Д. (1977) *Геоморфологија*. Београд.
- Мајсировић С. сарадници (1981) *Основна геолошка карта СФРЈ 1:100.000 лист Сјени* тумачем, Београд.

Звонимир Калуберовић

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ СМОЛУБКЕ ПЕЋИНЕ 1986. ГОДИНЕ

И овогодишња, трећа кампања археолошких истраживања ви-
слојног праисторијског налазишта у Смолућкој пећини код истоим-
села, реализована је у оквиру пројекта »Археолошко истраживање
ручја општине Тутин«. Пројекат изводи Археолошки институт у Бео-
граду, средствима која обезбеђује Регионална заједница науке краљева-
регона. Пројектом руководи др М. Поповић.

Археолошка ископавања, којима је руководио З. Калуберовић
Археолошког института у Београду, су трајала од 3. 9. 1986. год. до 2
1986. год. Чланови екипе на ископавањима су били дипломирани ар-
хеолози: В. Димитријевић, Рударско-геолошки факултет; Ј. Шарић, Д. А-
нђелијевић, и студенти археологије: А. Копчалић, И. Бодулић, Д. Миха-
иљковић и А. Старовић. Студент археологије Д. Зарин је волонтерски о-
вршавао послове архитектонског снимања унутрашњости пећине и њеног
рељефа у рељефу.

Циљ овогодишњег истраживања је био утврђивање редослед-
стратиграфско-хронолошких односа археолошких и геолошких слојева
седименту Смолућке пећине. Пре свега, утврђивање прецизније гра-
нице између најмлађих леденодобних, плеистоценских слојева и слојева на-
јновијих у холоцену као и истраживање најнижих, до сада неископав-
аних слојева. Планирани циљеви су, углавном, остварени, упркос неплани-
раном изгубљеном времену на чишћењу обрушених профила, што је послед-
ство незаштићености налазишта у време када су истраживања прекинута.

Покушај разрешавања нејасних хронолошко-стратиграфских о-
дноса у горњим слојевима је обављен ископавањима у шест квадратних
метара; Д/12, Е/12, Ф/12, Д/13, Е/13 и Ф/13, који у досадашњим кампа-
нама нису истраживани. У површинском слоју и у слоју I није било заним-
љивих налаза, археолошких или палеонтолошких, нити су у генези сло-
јева примећене занимљивије појаве које би донеле нове податке о
посељености пећине у овој фази. Пронађен је мањи број ситнијих керам-
ичких фрагмената који се хронолошки могу одредити у неолитски и
мезолитски период. Теренска сумарна анализа палеонтолошког материјала
такође није допунила досадашње знање о најмлађим слојевима пећине.
Концентрација на најбитнију проблематику и пажљива ископавања у
слојевима II и III су помогли да се утврди и да су ови слојеви настали

је било тешко утврдити на основу неколико нетипичних крешних факата који су у њима пронађени. Бројнији палеонтолошки нађени одређиваних плеистоценских крупних сисара су највише доприносили слојеви у којима су пронађени, убудуће третирају као плеистоценски. Карактеристични предстовник леденодобне фауне у слојевима пећински медвед, чије присуство сигурно одређује настанак слоја у којима је пронађен, у плеистоценски геолошки период. Рад у пећини: Д/12, Е/12, Ф/12, Д/13, Е/13, Ф/13, је завршен на површини.

И поред недостатка времена за отварање веће површине ископавања је седименту слоја VIII, у три квадрата: Ф/9, Ф/10, Ф/11. Истраживања ископавања су завршена отварањем горње површине и констатацијом да у том слоју има археолошких остатака, и то је потврђено. У поменутих три квадрата откривено је очувано каменом конструкцијом. Са северне стране, ка улазу у пећину, налази се камен (око 50 x 50 см.), док је са јужне стране више мањих камена на којима се примећује траг ватре као и на првом великом камену у зони ватришта, између камења, је констатована запречна земља са ситнијих фрагмената нагорелих костију. Помањкање времена да се овај вредан налаз покрије и заштити за будућа ископавања.

По завршетку ископавања, 25. 10. 1986, год., Смолућку посетила група наших и страних археолога-палеолитичара, међу којима и седиментолог мр Дарко Рукавина из Палеонтолошког музеја у Београду. На основу анализе седимената у профилу Рукавина је утврдио да слој IV припада вирмској глацијацији, односно интерстадијалу Вирм 1, а слој V и његова фаза Va припадају стадијалу Вирм 2. Ова седиментна анализа, додуше макроскопска, допуњава и потврђује календарно учињене на основу археолошког и палеонтолошког материјала да је пећина да је она била насељена људима у средњепалеолитском периоду културне историје, односно мустиријену.

др Марко Поповић

РАС — КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРБЕЊЕ II

Овогодишња истраживања настављена су на простору северног зидина подграђа града Раса.¹ На простору квадрата Г/8 и Г/9, где су копавања започета прошле године, радови су завршени. Истовремено што даље, истраживања су започета на широкој откопној површини која обухвата квадрате Д/15—18, Ц/16—18 и Б/17—18.

На простору квадрата Г/8 и Г/9 откривени су делимично очуване остаци једне мање зграде (грађевина 3), димензија 3,60 x 1,80 м, која имала зидове рабене у техници сухозида. Цео културни слој у овим квадратима припада средњовековном хоризонту, који највећим делом налази на стени, а само делимично на старијем косноантичком слоју. У оквиру средњовековног хоризонта поред налаза који се поуздано могу датирати у XII век, што је уочено већ претходне године,² откривени су и уочени керамике која би се по својим типолошким одликама могла датирати у IX—X век. Услед чињенице да се део откопне површине ових квадрата налази у паду према порушеном северозападном бреду, није било могуће да се поуздано утврди да ли грађевина 3 припада старијем или млађем средњовековном слоју. Такође није било могуће ни да се ова два слоја јасно стратиграфски разграниче.

Стратиграфска ситуација на простору широког откопа у линији квадрата Б, Ц и Д није у свему подударна са оним у квадратима Г/8 и Г/9. Као најмлађи слој овде се јасно издваја средњовековни хоризонт који карактерише тамно мрка земља са бројним животињским костима и уломцима керамике XII века. Из овога слоја потиче и налаз јединичног новца цара Јована II Комнина (1117—1143). Посматрани у линији ови налази су подударни са археолошким материјалом из слоја III хоризонта на Градини. У оквиру средњовековног хоризонта на овом простору, поред налаза XII века откривено је и неколико фрагмената керамике који би могли да потичу из X или раног XI века. То су, уједињеном, делови лонаца са преклопљеним орнаментом валовница и хоризонталних урезаних линија, којих нема међу материјалом са Градине. Ретки старији налази не могу се стратиграфски издвојити у оквиру средњовековног слоја.

Средњовековни хоризонт образовао се над рушевинама касноантичког

само мањим делом истражена пошто залази у јужни профил малтерну подницу која се пружала до сухозидног подзида и постојала дрвена конструкција.

Грађевина 5, постављена уз бедем, за разлику од претходно делимично укопана у падину и имала је више просторија, настале као резултат преградњи и доградњи првобитне грађевине. Просторија А представља старији део грађевине, који је био делимично укопан у стену и озидан у сухозиду. У горњим деловима, над оградом, сачуваним и до 0,80 м, налазила се вероватно дрвена конструкција. Већи део пода у овој просторији чинила је заравњена стена, покривљена малтерним површинама. У источном углу откривени су два ватришта. Просторија Б, 4 x 3,5 м, била је са две стране делимично укупна и подзидана, док се трећом страном ослањањем на зид. У источном углу откривени су остаци једне конструкције ограденом и заливане глином, која је вероватно припадала некој другој просторији и конструкцији уочава се да је ова просторија настала касније. Трећа, просторија Ц последња је изграђена у продужењу просторије Б. Била је димензија 2,2 x 2,5 м, и имала је малтерну подницу у оквиру које су откривени очувани отисци од греда у основи дрвених зидова. Као и претходне и ова просторија је у свом јужном углу имала пећ, потковичастог облика у основи.

У оквиру просторија грађевине 5 истражен је културно-историјски археолошким налазима који се могу датовати у VI век. Поред ристичних уломака керамике откривени су и фино орнаментички ви коштаних оплата.

У оквиру ове откопне површине откривен је и истражен веројатно западног бедема где су уочене две фазе грађења односно првобитни бедем на овом делу био је обрушен највероватније због фундамирања на косој површини стене и слабог малтера. Касније, после очуване остатке изграђен је нови део бедема ширине 1,5 м. Хронолошки однос између старије и млађе фазе овога бедема не може рећи значење ове обнове за сада се не могу поуздано утврдити. Истраживања на овом простору са циљем да се овај проблем разрешава стављена идуће године. Том приликом истражиће се слојеве касноантичког хоризонта који је остао само делимично сачувани уз бедем. Овом хоризонту припадају и остаци једне пећи припадном грађевине. Прве претпоставке о датовању старијег касноантичког хоризонта у другу половину IV и евентуално V век могу се основу налаза уломака керамике из осутих слојева изнад портика бедема.

Др Марко Поповић

ИЗВЕШТАЈ СА РЕКОГНОСЦИРАЊА И СОНДИРАЊА АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ТУТИН 1986. ГОДИНЕ

У оквиру остваривања новог средњорочног програма било је планирано, имајући у виду значајне резултате до којих се дошло у току претходних година, да се радови интензивирају и посебна пажња посвети лиминарним сондажним истраживањима на значајнијим евидентираним локалитетима, као и систематским истраживањима у Смолућкој пећини. Поред тога, имајући у виду јединствену проблематику, било је замислило да се овај пројект прошири и на подручје општине Сјеница. Нажалост, ове замисли се нису могле остварити због недовољних средстава додељених од стране Основне заједнице науке краљевачког региона, и великог раста трошкова истраживања. Услед тога радови планирани за 1986. годину само су делимично изведени.

Програм археолошког рекогносцирања остварен је у планираном обиму. Сондажна истраживања извршена су на лок. Градина у Рамовцу и Дуварини у Чукотама, док се од планираних радова на црквици у Добром Дубу, Баћици, Чукотама и Гујићу морало одустати. Такође у смањеном обиму вршена и истраживања палеолитског налазишта у Смолућкој пећини.

Као и ранијих година истраживања су остварена у сарадњи Археолошког института из Београда и Завичајног музеја из Новог Пазара. Истраживањима је руководио др М. Поповић са сарадницима В. Ивашевићем и З. Калуберовићем, асистентима Археолошког института у Београду.

Рекогносцирања

У току августа 1986. године обиласком подручја преосталих општинских насеља завршен је програм археолошког рекогносцирања подручја општине Тутин. Екипа је обишла следећа насеља:

1. Лигица
2. Рудница
3. Јаребице
4. Радница

На подручју ових насеља евидентирано је 32 археолошких налазишта, и сви су обрађени на евиденционим листама и картирацијама 1:50.000 и 1:25.000.

Липица

1. Лок. Дуварине — остаци насеља
2. Лок. Буљупско гробље — некропола
3. Лок. Шабанова црква — трагови грађевине (црква ?)

Рудница

1. Лок. Брдо — некропола са остацима цркве
2. Лок. Главица — грчко гробље — некропола
3. Лок. Гаљов до — шљакиште
4. Лок. Влахиња — грчко гробље
5. Лок. Грчко гробље — некропола

Јаребице

1. Лок. Православно гробље — некропола

Радуша

1. Лок. Латинско гробље — некропола
2. Лок. Гробље у Гајевима — некропола

Ервенице

1. Лок. Градина — утврђење
2. Лок. Латинско гробље — некропола са црквом
3. Лок. Бафа — праисторијски тумул

Долово

1. Лок. Гробље — некропола
2. Лок. Црквиште — трагови цркве
3. Лок. Арбанашко гробље — некропола
4. Лок. Грчко црквиште — остаци цркве
5. Лок. Црквиште-Клече — остаци цркве
6. Лок. Латинско гробље — некропола
7. Лок. Селиште — остаци насеља

Сап

1. Лок. Црквиште — трагови цркве

Пружањ

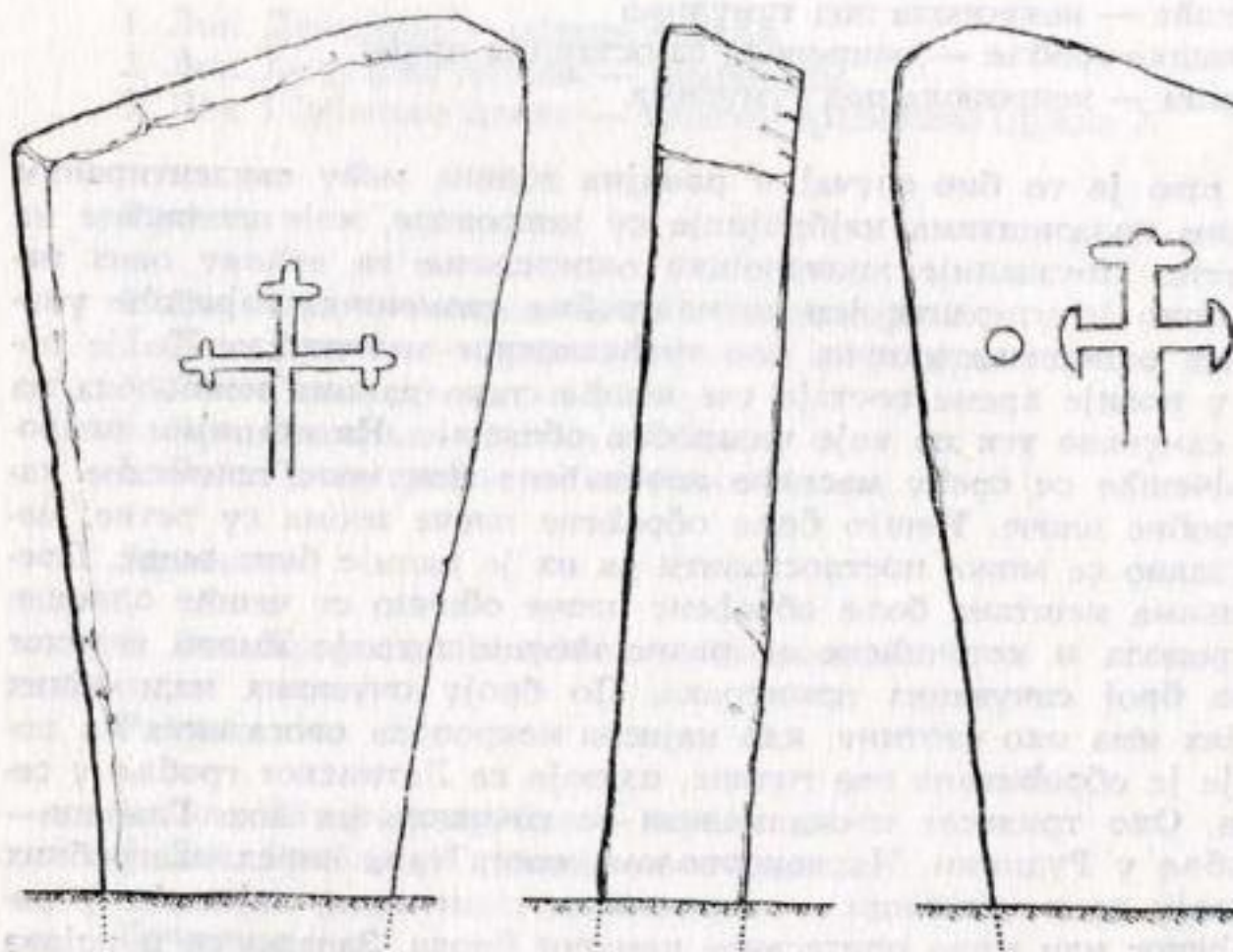
1. Лок. Лисова I — некропола под тумулима
2. Лок. Лисова II — некропола под тумулима
3. Лок. Пружањска глава — некропола под тумулима
4. Црквина — некропола под тумулима
5. Раниће — некропола под тумулима
6. Влашко гробље — некропола са остацима цркве
7. Крши — некропола под тумулима

Као што је то био случај и ранијих година међу евидентираним археолошким налазиштима најбројније су некрополе, које се налазе у 15 локалитета. Поузданије хронолошко опредељење за већину ових некропола тешко је утврдити јер су надгробни споменици најчешће издати услед одношења камена као грађевинског материјала. То је јавља која у новије време постаје све чешћа, тако да има некропола којима је сачувано тек по које надгробно обележје. На старијим некрополама најчешће се срећу масивне необрађене или мало притесане плоче. Нешто боље обрађене плоче веома су ретке. Ђутим поуздано се може претпоставити да их је раније било више. На казивањима мештана боље обрађене плоче обично су чешће од оних не са некропола и коришћене за разне намене што је имало велику утицаја на број сачуваних примерака. По броју очуваних надгробних плоча, којих има око стотину, као највећа некропола овога типа налази се у подручју које је обрађивано ове године, издваја се Латинског гробља у Радуши. Око тридесет плоча налази се сачувано на лок. Главина. Грчко гробље у Рудници. На некрополама овога типа поред надгробних плоча јављају се и усадници — вертикални споменици, најчешће издати од необрађеног или мало притесаног каменог блока. Запажа се и постављања оваквих усадника поред западне и са источне стране гробља, односно крај ногу покојника. Овај обичај обележавања гробова српским хришћанским некрополама сигурно је настао под утицајем латинских некропола. Често се између овако постављених усадника налази и масивна надгробна плоча. Старије некрополе на овом подручју, са масивним надгробним плочама, оквирно се могу датовати у XIV—XVI век. Појављују се и усадници са оба краја гроба сигурно је нешто млађа и највероватније изговара XVI век. И предтурско раздобље могао би се датовати по занимљив усадник са некрополе на лок. Грчко црквиште у Долову. Овом усправно постављеном плочастом споменику са обе стране налазе се урезане представе крстова (сл. 1).

На млађим некрополама, које се могу датовати у XVII или XVIII век преовлађују камени усадници клесани у облику крста. Њих налази на некрополама старијим са дужим континуитетом сахрањивања.

Остаци цркве откривени су на шест локалитета и то увек у облику виру некропола. Само на лок. Црквиште у Долову, где су запажени остаци грађевине за које мештани верују да је била црква, није пост

темеља оштетили мештани у потрази за благом, налазила се и остаци Грчко црквиште. У селу Ервенице на лок. Латинског гробља у средишту некрополе, постоје остаци цркве димензија 8x5 м, којима су правоугаоне основе са полукружном апсидом. Остаци нешто мање постоје и на лок. Црквина у Сашу. Ту се у средишту некро-

Сл. 1. — Надгробни споменик из Долова — предња, бочна и задња страна

уочавају трагови једнобродне цркве са полукружном апсидом, која захвата целу ширину наоса. Једна мања црква правоугаоне основе, димензија 7x4 м, налазила се на лок. Влашко гробље у Рудници. Поред ових црквених грађевина, које су изгледа све имале зидове са малтером, на православном гробљу у Рудници, односно у једном делу некрополе, у конфигурацији терена запажа се простор димензија 6x3 м, на коме се некада изгледа налазила мала црква брвнара.

Остаци насеља откривени су на само четири локалитета, али гурно не одсликава право стање на терену. Велики комплекси насеља, под шумом и ливадама, као и веома скромне обрадиве површине, само отежавају уочавање површинских трагова насеља. Најчешће се запажају остаци зидова правоугаоних зграда, које су биле делимично ископане у падине брега. Највероватније су у питању објекти из средњег века, мада није искључено да су на неким локалитетима вијег порекла (XVIII—XIX век). У селу Лишци на лок. Црквина

нимљиво је да и у близини остатака цркве на лок. Црквина у ис селу постоје остаци десетак кућа правоугаоних основа са каменим довима ширине око 0,60 м.

Остаци једног утврђења откривени су на лок. Градина у селу венице. Утврђење полигоналне основе, које је било димензија 120x100 м, обухватало је зараван на једном од врхова Хума (кота 1502). По средини заравни налази се гребен стене која га дели на два дела, већи јужни и мањи северни део. У оквиру северног бедема налазила се и једна кула утврђења, која је изгледа била полукружне основе. Судајући по површинским налазима утврђење је било подигнуто у VI веку на месту старијег праисторијског градинског насеља. Недалеко од ове градине такође у атару Ервеница, на лок. Бафа, запажени су остаци једног другог утврђења.

Занимљива концентрација праисторијских некропола под тумулима откривена је у атару села Пружањ. Ту се на више локалитета уочавају групације тумула различитих величина, најчешће пречника између 5 и 10 м. На лок. Крши и Пружња, поред осталих, издваја се и једна групација од преко сто тумула, међу којима има и већих, пречника до ко 15 м. Овај комплекс у Пружњу повезује се у ширу целину праисторијских некропола која према југу обухвата подручје Коштан поља, односно атаре Делимећа, Мелаја, Гујића и Глоговика, а са северне, односно источне стране, подручја Живалића и Грачана.

На целом подручју које је обрађивано у току 1986. године није откривено ни једно античко налазиште, што је био случај и претходних година. Трагови рударења уочени су само на лок. Гаљов до у Рудници, што сигурно не одражава право стање на терену. Истраживање трагова рударства на овом подручју, које припада познатом комплексу Глухачице, представља посебно значајну тему, којој се у току даљих истраживања мора посветити посебна пажња.

Сондажна археолошка истраживања

Планирана сондажна истраживања услед недостатка средстава изведена су само на лок. Градина у Радошеву и лок. Дуварине у Чуковама.

Градина у Рамошеву

У оквиру археолошких истраживања која су обављена током јуна и јула 1986. године отворено је осам сонди укупне површине око 70 м². На локалитету који обухвата пространу зараван на врху купасте гладице побрђа Јарута, откривени су остаци једног утврђења скоро правилне полукружне основе, димензија 105x75 м. Утврђење је имало две куле: једну на југу, која се налазила са западне стране. Кула истурена према југу била је полигоналне основе, док је друга кула према истоку имала правоугаону основу. Обе куле биле су отворене према унутрашњости утврђења. Грађене су као и бедем ломљених каменом у неправилном слогу са каменом малтером. Ширине бедема износила је око 1,40 м, а тик уз бедем

живот утврђења. Археолошког материјала, изузимајући пар керамике, нема, што знатно отежава датовање овога утврђења по положају и општим одликама утврђење на лок. Градина највероватније потиче из раздобља касне антике. Подигнуто неповољном стратешком положају, ово утврђење је изгледа кратко у употреби. (В. Иванишевић)

Дуварине у Чукотама

Локалитет лежи на благој падини брега непосредно изнад једне веће некрополе (лок. Црквина) са масивним необрађеним гробним плочама, а у непосредној близини извора Грковик. Рекогносцирања ту су били запажени остаци камених зидова. Ди добијања основних података о локалитету отворене су три рупе од којих једна уз трагове зида. Дебљина културног слоја износи између 15 и 30 цм. и испод њега јавља се здравица. У овом делу камени зид куће очуван је до 30 цм висине. Међу каменим налазима издвајају се фрагменти црепуља и лонаца који могу датовати у XV—XVI век. Ови налази јасно указују да се у овом раздобљу на локалитету налазило насеље, претеча садашњег села у близини, нешто ниже од остатака овога насеља, на лок. Црквина. Ова се већа некропола са траговима зидова цркве у средишту налази се према сачуваним надгробним обележјима могла датовати у XIV—XVI века. Очигледно је да насеље и некропола чине јединицу, коју би даље требало истраживати.

Др Марко Поповић

ПРЕЛИМИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА ОБЛАСТИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РАСА, II део

Сондажна истраживања археолошких локалитета у области средњовековног Раса, која су као посебан програм започета претходне године, настављена су у току августа 1986. год.¹ Као и претходне године, главни радови били су усмерени на подручје села Грачане, у залеђу настира Сопоћана, где су завршена раније започета сондажна истраживања на лок. Јужац—Градина и Корита—Дуварине, а прелиминарна копавања изведена су и на лок. Лаз у непосредној близини. Северно од Грачана, у селу Рогатац, сондажно је истраживан лок. Кула на бр. 1 изнад Људске реке, а даље низводно према истоку, у атару села Погода, започета су истраживања на лок. Црквина. Ради израде потребне документације за приступ конзерваторско-рестаураторским радовима у оквиру овога програма, археолошки су истражени остаци цркве у Ковачеву, на рубу дежевске долине.

Јужац — Градина

Сондажна истраживања на овом локалитету започета су 1985. године, али због недостатка средстава и нешто сложеније стратиграфске ситуације на терену нису била окончана.² Преостало је да се у овој години истражи простор у северозападном углу утврђења, где је остала нејасна траса бедема као и положај тврђавске капије. Такође, било планирано да се истраже два мања узвишења, слична тумулу, на прилазу утврђењу са северне стране.

У североисточном углу утврђења отворене су три сонде уз правца постављени правац пружања западног бедема. У сонди 7/86, која је у носу на истражену површину најмања, потврђена је раније добијена стратиграфска слика локалитета. Најнижи слој, дебљине око 0,90 м, који лежи непосредно изнад здравице припада праисторијском градинском насељу из раздобља старијег гвозденог доба. Над њим се налази келтско-антички културни хоризонт, дебљине око 0,75 м, са два основна јасно различита очљива слоја, над којима је танак прослојак са траговима горења, узвишења изнад којег се налази још један слој. Овај слој садржи

Знатно сложенија ситуација откривена је у сонди 5/86 сно издвојена два нивоа у оквиру касноантичког хоризонта нивоу припадају остаци западног бедема утврђења, делимично у праисторијски слој, и сухозид са остацима угљенисаних вероватно потиче од неке брвнаре подигнуте у непосредној околини бедема. Ова брвнара страдала је у пожару од кога је остао тањири. У том случају откривен је добро очуван коштани чешаљ украшеном двема стилизованим коњским главама. Овај тип чешаља вероватније германског порекла, може се датovati у другу половину V века, што ће, после детаљније анализе, представљати елемент за одређивање времена настанка утврђења. Млађем нивоу античког хоризонта, који се образовао после овога пожара, остаци једне зидане грађевине постављене паралелно са бедемом грађевине у сонди је откривен западни зид, дебљине 1,10 м. Остацима врата према бедему. Истом нивоу припада и нешто млађи ниво. У овом је накнадно преграђен простор између бедема и ове грађевине.

До веома значајног резултата дошло се у сонди 9/86 у оквиру западног бедема откривена капија утврђења, широка 2,40 м, очувана до висине од 0,80 м. Капија се налази на око 24 м. од западног угла утврђења на теже приступачном положају, који је био доста погодан за одбрану.

На целом простору који је истраживан уз западни бедем вено је више гробова у оквиру некрополе са континуитетом постојања од средњег века до данас. Само у два откривена гроба била су налазишта која се могу датovati у XVII век. У једном је нађена нишанска плочица новчића са апликом на којој је орнамент стилизоване сваке стране другог део тканине са кугластим металним дугмадима у низу. Гробоцима бови имали су и надгробна обележја у виду необрађених издубљених блокова постављених изнад главе и ногу покојника. Из околности од гробова било је зона запечене земље, које вероватно потичу из ранијих даћа.

У унутрашњем простору утврђења била је отворена још једна сонда (8/86) у којој су констатовани само слојеви осипине са великим бројем малобројним археолошким налазима. Ту је откривена и једна бронзана касноантичка фибула.

У оквиру сонде 6/86 делимично је истражено мање узвишење чинио тумулу, на северном прилазу утврђењу. Констатовано је доста тању вештачка творевина образована насипањем земље и доста керамике. У насипу је било праисторијске керамике, а на дну нађена је једна посуда са дршком, која би се оквирно могла датovati у V или VI век наше ере, односно у раздобље старијег гвозденог доба.

Овогодишњим радовима завршена су прелиминарна сонда истраживања остатака утврђења на Јужцу у Грачанима, која су дала основне податке о овом локалитету у залеђу манастира Сопот. Иако постојања савременог гробља приступ систематским археолошким истраживањима на овом локалитету није могућ.

приликом археолошког рекогносцирања области средњовековног 1979. године. Том приликом запажени су остаци зидова за које се сматрало да припадају једном утврђењу са траговима две кружне које су се налазиле на истоку и западу у оквиру претпостављене бедема. Са западне стране испред ових остатака на удаљењу од о м уочен је један земљани бедем, а око 20 м даље још један, нешто њи. Оба ова земљана бедема са рововима између њих и утврђења стављали су очигледно прву линију одбране са јединог лако прист ног правца прилаза утврђењу.

Сондажна археолошка истраживања предузета су ради доби основних података о облику утврђења, начину грабења и стратиг ји слојева уз покушај ближег хронолошког одређивања. Током ра отворене су две сонде димензија 6x2 м. Сонда 1/86 била је постав са циљем да пресече трасу северног бедема, док је сонда 2/86 била рена на истом правцу према средишњем простору утврђења. У сонди откривени су остаци северног бедема утврђења уз чије унут ње лице је истражен танак касноантички слој, затворен слојем ка и шута од порушеног бедема. У слоју непосредно изнад здравице, ји је укопан бедем, било је ретких налаза праисторијске керамик касноантичком слоју, поред фрагмената керамике који, углавном, падају мањим лонцима, откривена је добро очувана златарска вага нимљиво је да у сонди 2/86 која се налазила у средишту утврђења, било археолошких налаза.

Поред радова у сондама површинским праћењем у целини ј финисана траса западног бедема а готово у потпуности откривен правац пружања јужног бедема. Бедем са северне стране само дел чно је откривен, док остаци источног бедема нису нађени. Судећи ма откривеним траговима бедема утврђење на лок. Кула у Рогатцу ло је неправилну трапезоидну основу, димензија око 150x80 м. Бе су широки 1,40 м, и били су грађени у деоницама од којих се нек ликују већим блоковима пешчара, док се на јужном бедуу уочава ситнијег камена. Као везиво у зидној маси јавља се чврст кречни тер. Северни бедем откривен је у дужини од око 60 м. Даље према току где је траса овога бедема ишла преко стеновитог гребена нема гових очуваних трагова. Цела траса западног бедема, који у благом скреће према југу, дугачка је око 60 м. и на том простору се веров налазила капија. Западни бедем чији су остаци праћени у дужини преко 100 м. имао је једну кулу правоугаоне основе, која је веров била близу угла са источним бедуом.

У току радова истражени су и положаји на којима су раније ли претпостављени остаци кружних кула. Са западне стране то је велика гомила обрушеног камена и шута уз северозападни угао утв ња без трагова куле. Са источне стране, на стеновитом узвишењу у трашњости утврђења, откривени су остаци једне кружне грабеви унутрашњим простором пречника 3,40 м и зидовима ширине 0,80 м, су били грађени од притесаног камена у кречном малтеру. У шуту и је испуњавао њену унутрашњост откривено је доста камења

дне стране. Судећи према положају, начину грађења и археолошким налазима ова кула највероватније потиче из XVI—XIV века. Највероватно подигнута као осматрачница за контролу пута које води долином Људске реке.

Резимирајући резултате до којих се дошло у току археолошког истраживања може се закључити да је на локалитету у долинама тике, највероватније у VI веку, подигнуто утврђење које је и данас дуго било у употреби. На простору порушеног утврђења и поред турска кула осматрачница по којој је локалитет добио име.

Пожега — Црквина, остаци цркве

Локалитет се налази у долини недалеко од десне обале реке у западном делу села, на имању Вехба Џанковића. Површину пута указивали су на остатке зидане грађевине, што је довело до да се на локалитету предузму археолошка истраживања. Остаци зидова мање једнобродне цркве са пространом правоугаоником апсидом на истоку. Унутрашње димензије наоса су 3,60x4,60 м, димензије апсиде 2,70x2,10 м. Укупна дужина цркве је 9,50 м, ширина 5,20 м. Зидови цркве били су грађени од притесаних већих каменова са лица, док је унутрашњост зидова била испуњена тешким ситнијег камена. Кречни малтер као везиво зидне масе доста је коришћено. Ширина зидова је око 0,80 м. Са спољне стране у нивоу неких зидова имају проширење-сокл за око 0,20 м. Очувана висина зидова је око 1,50 м. Нака и креће се између 0,60 и 0,90 м. Улаз у цркву, ширине око 1,50 м, био се са западне стране и имао је доворотнике од обрађеног дрвета. Судећи према налазима из шута црква је имала свод грађен од камена. У унутрашњости цркве истражена је источна половина олтарском апсидом. Ту је откривен под од набијене глиновитог малтера. Местимичним траговима малтера. На унутрашњим површинама зидова које су изгледа биле само дерсоване, нема трагова живописног декорације. Према траговима у поду олтарска преграда је била постављена са источним зидом наоса. У поду олтарског простора назире се под који указује на положај часне трпезе.

Откривени остаци цркве у Пожеги издвајају се доста од других остацима обликом основе за ово подручје. Најближу аналогију овоме налази у суседном решењу, које се појављује као утицај са приморја, у селу мала црква Св. Николе у комплексу манастира Градца, подигнута у другој половини XIII века. Ова аналогија дозвољава нам претпоставити настаanak цркве у Пожеги временски одредити у XIII или почетку XIV века.

Око цркве постојала је пространа некропола са које су и данас нестали надгробни споменици. У току ископавања уз јужни зид цркве је једна надгробна плоча са рељефним крстом која вероватно потиче из XIV века. Остали уломци надгробних споменика, утврђени се могли датовати у XVI—XVII век.

Корита-Дуварине, остаци средњовековног насеља

1985 године.³ Том приликом истраживани су остаци четири куће. године у целини је истражена кућа 2, чиме су планирани радови на локалитету завршени. Ова кућа била је делимично укопана у благу дину брега са зидовима који су били грађени ломљеним каменом у зиду. Кућа је била димензија 8x4 м, и имала је улаз са уже северне стране. У њеној унутрашњости истражен је културни слој до нивоа да од набијене земље. У слоју су, поред фрагмената лонаца, нађене препуље, пар гвоздених ножева и једна бритва. Сви ови налази, по керамици, могли би се датовати у XV век, што одговара сличном налазишту и осталих истраживаних кућа на овом локалитету.

Грачане-Лаз, остаци насеља

Локалитет се налази крај пута од Корита ка средишњем делу села. Ту су на једној коси уочени трагови камених зидова три до четири зграде, а на самом путу зид дебљине 0,70, који припада једној од зграда. У пробној сонди која је била отворена уз један од зидова откривен је веома танак културни слој са уломцима керамике XVI—XVII века, и неколико праисторијских фрагмената. Очигледно у питању су трагови насеља које предходи садашњем селу Грачане и чији се континуитет од средњег века до данас јасно уочава на некрополи на лок. Јужац.

Црква у Ковачеву

На простору цркве у Ковачеву, која потиче из раздобља XVI—XVII века, сондажна археолошка истраживања обављена су од 8. до 16. септембра 1986. године. Циљ ових радова је био да се истраже темељи цркве која је сада у рушевинама, и утврди да ли на том простору постоје трагови старије грађевине, како би се омогућио приступ изради детаљне документације као подлоге за израду пројекта реконструкције.

Уз остатке зидова цркве отворено је пет сонди и то: сонда 1/86 уз источни зид призидање просторије са јужне стране цркве а сонда 2/86 уз југозападни угао ове просторије. Сонде 2/86 и 3/86 биле су пробне уз западни зид цркве, а сонда 4/86 уз спољно лице северног зидова.

У сондама су истражени темељи цркве плитко укопани и грађени од ситнијих облутака уз употребу малтера слабог квалитета. На изнутрашњим површинама није било трагова шута нити остатака зидова који би указивали на постојање старије грађевине.

Истражено је и осам гробова од којих су се четири налазили у оквиру сонде 1/86. Уз покојнике су откривени трагови дрвених ковчеза без гробних прилога. Занимљив налаз представља гроб откривен у сонди 2/86, који је просечен западним зидом цркве. И у сонди 3/86 такође је откривен један гроб, без прилога, који залази под темељ цркве. Још један гроб са прилозима откривен је у сонди 4/86 уз северни зид цркве. Уз остатке дрвеног сандука налазио се скелет покојника са прекрштеним рукама, који је у висини десног рамена имао три бронзана дисања на фрагменту тканине траке.

бевина. Црква је била подигнута на ободу једне раније некр
се према сачуваним траговима надгробних споменика може
XIV века. Сахрањивање на некрополи било је настављено и
градње цркве.

Истовремено са археолошким истраживањима извршен
таљна архитектонска анализа очуваних зидова цркве, који с
ликом у целини технички снимљени.

НАПОМЕНЕ

1. Сондажна археолошка истраживања у оквиру овога програма изведена
августа 1986. године. Екипа: др М. Поповић, руководилац радова, у сарадњи са
ћем (Јужац — Градина) 3. Симићем (Рогатац — Кула), Д. Алексић — Премови
Црквица) Ј. Шарићем (Корита — Дуварине) и В. Бикић Ковачево — Црква).

2. М. Поповић, *ПРЕЛИМИНАРНА СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ*
вопазарски Зборник 9, 1985, 229—230.

3. Наведено дело, 230.

Др Гордана Марјановић - Вујовић

ПЕТРОВА ЦРКВА КОД НОВОГ ПАЗАРА, III

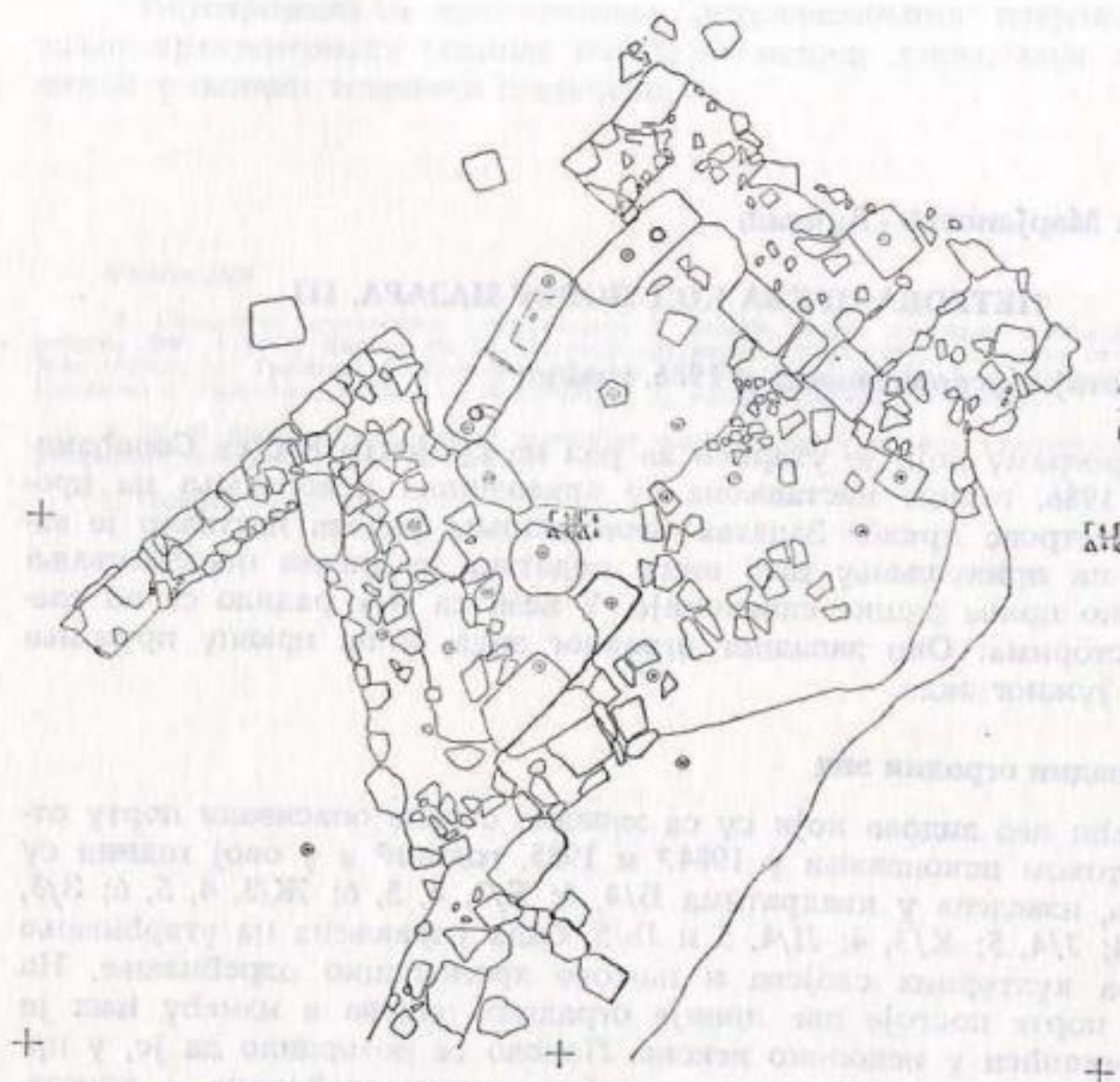
Извештај о ископавањима у 1986. години

По програму који је утврђен за рад на пројекту Рас са Сопотом ма у току 1986. године настављена су археолошка ископавања на простору око Петрове цркве.¹ Задатак овогодишњих радова наставио је право рад на прикупљању што више података за начин обезбеђивања простора око цркве рашке епископије. У вези са тим радило се на дећим просторима: Око западног оградног зида, и на правцу пројекта источног и јужног зида.

1. Западни оградни зид

Највећи део зидова који су са западне стране опасивали порт кривен је током ископавања у 1984.² и 1985. години³ а у овој години ископавања, изведена у квадратима Б/4, 6; Е/3, 4, 5, 6; Ж/3, 4, 5, 6; 4, 5; И/3, 4; Ј/4, 5; К/3, 4; Л/4, 5 и Љ/5, била управљена на утврђивање наслојавања културних слојева и њихово хронолошко одређивање овом делу порте постоје две линије оградних зидова а између њих простор коришћен у неколико векова. Поново се потврдило да је, у овој фази, на западном делу порте постојала зидана грађевина — трпезарија а простор испред ње коришћен је за мање економске зграде од којих се понегде очувао траг у виду нагореле земље, трагова урушеног плетера као и јаме од дрвених преда. На неколико места, на западном зидом трпезарије констатовани су остаци камених плоча — лови поплочане стазе која је водила око зграде. Највероватније крајем XIV века западни зид трпезарије искоришћен је као део оградног зида од кога се са једне стране додати оградни зид спуштао ка капији (сл. 1. (откривеној у 1985. години) а са друге стране спајао са јужним зидом. На слојеве наслојаване изван оградне линије зидова у XV веку на одређеној раздаљини, изграђена је нова линија заштитног зида на западној страни. Он је делимично наслоњен, у благом луку, на јужни зид а затим у једној, не много правилној линији штитио са западне стране порт. На жалост, изградња пута пре много година, нанела је штету локалитету а између осталог и однела део овог зида тако да

стор је коришћен за сахрањивање и то у гробним ракама још и у дрвеним сандуцима од којих су остали не само гробови нови него често и остаци дрвених дасака.

Сл. 1. — Основа северне капије

Нађени археолошки материјал, а у највећем броју фрагменти керамике, неколико алатки од гвожђа и кости као и фрагменти клених посуда, дозвољавају да се коришћење овога простора датира у XIV и XV веку. Неколико фрагмената керамике XIII века какав је налазилање слојева које тек треба истражити показују да је наслеђе из овог дела локалитета трајало дуже време. Фрагменти керамике и трпезне, употпуњавају наша знања о развоју српске савремене керамике. Могуће реконструкције појединих судова као и слике сграфито декорације представљају нове податке у проучавању српске керамике XIV века, утврђивање нових типова посуда и налазиламената декорације.

у односу на источни зид, то је у овој години постављена једна сонда. Ни у њој, нажалост, нису добијени подаци за утврђивање се јужног бедема већ су потврђени подаци о интензивном сахрањивању у овом делу порте, чак у више хоризоната. Занимљив податак је најнижим гробовима укопавање вршено слободним полагањем у земљане раке, затим у раке ограђене камењем и на крају у дрв сандуцима. Један сребрни динар кнеза Лазара, кован у Новом Београду, нађен у слоју поремећених гробова као и једна бронзана игла за и турска аспра једини су прилози у откопаним гробовима. По слој који су гробови укопавани сигурно је да на овом простору никаква дња бедема, ни у једном времену коришћења овога простора, ниједна водена.

3. Источни бедем

Северна половина источног бедема откривена је пре много година од проф. др. Јована Нешковића и заједно са северним зидом конзервирана. А како за комплетну презентацију остатака утврђења треба знати што више података, то су у овој години отворани и квадрати на месту пружања остатака источног зида. Показало се да је источни бедем дужином од око 10 м, највећим делом засут у току последњег рата да је у великој мери и оштећен. На откривеном делу бедема констатовано је да је, после нешто ситнијег камена употребљеног у темељној конструкцији, зидан великим комадима пешчара обилно заливаних кречним малтером. Повремено, као сполије, и у овом делу источног зида коришћене су надгробне плоче. Са унутрашње стране зида констатовано је сахрањивање уз само лице зида, опет у неколико хоризоната сахрањивања. Нађен каури пуж уз скелет у гробу најнижег хоризонта укопавања нарочито поуздан елемент за утврђивање времена сахране.

Утврђивање нивелете прелаза од темељне зоне на лице спољног бедема источног зида добијен је и податак докле треба, на овом локалитету, спустити касније наталожену земљу и шут како би се добила некле, повратио првобитни изглед локалитету. Скретање источног зида југу и његово понирање под гробнице некрополе из XIX—XX века у овој години није пружило довољно података о разрешавању од источног зида према јужном зиду и евентуалном постојању јужне некрополе. Неколико каменова са траговима осовине капије, међу гробовима XIX—XX века, управо на овоме месту, можда је довољно за предстојеће да је јужна капија поремећена укопавањем рака и прављењем гробова током сахрањивања у поменутом времену. У сваком случају, од сада се у наставку ископавања истражи што је могуће више података о разрешавању првобитног изгледа утврђења које је, по свему судећи, имало неколико основа. Изван источног зида велике насlage шута и постојање остатака кречана коришћених при обнови цркве, указују на неопходност да је простор на јужној страни порте био у одређеном времену много мањи него што се то, на почетку истраживања, претпостављало.

Према досада сакупљеним подацима, линија оградних зидова

и новооткривених остатака источног зида. Нејасно спајање да са источним зидом и неутврђена цела траса јужног зида нерасветљено питање места јужне капије, остаје тек да се у

Другу фазу ограђивања чинио је додатак спољнег западног његово спајање са северном капијом.

Трећу фазу ограђивања, утврђену само на северној страни литета, представља највероватније већ ограђивање некрополског века која се ширила преко свих слободних површина око

НАПОМЕНЕ

1. Под руководством Г. Марјановић — Вујовић екипа је радила у саставу археолози В. Манојловић и Д. Богосављевић, студент археологији М. Борић и текстуре В. Вујовић.

2. Г. Марјановић — Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара, Новопазарски Нови Пазар 1984, 241—244

3. Г. Марјановић — Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара II, Новопазарски 9, Нови Пазар 9, 1985, 233—236.

Др Војислав С. Јовановић

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ТРГОВИШТА НА ЛОКАЛИТЕТУ ТАБАЧИНА 1986. ГОДИНЕ

У оквиру програма истраживања средњовековног Трговишта 1986. годину, у времену од 13. јула до 15. августа обављени су и радови на Табачини изнад Пазаришта.¹ Био је то трећи наставак археолошких истраживања на овој некрополи формираној поред мале цркве.²

Овогодишња ископавања обухватила су делове некрополе севе-западно, јужно и делимично и североисточно од цркве. Узимајући у обзир ископе из ранијих година може се рећи да је сад истражено готово све земљиште које окружује црквену грађевину. Осим тога, на представљеним периферним деловима некрополе постављена су четири контролна рова са циљем да се утврде њене границе. На површинама изданим ове године истражено је 57 гробова чиме се укупан број до сада истражених гробова некрополе пење на 190. По начину сахрањивања новооткривени гробови не разликују се од оних из претходних година. Наиме, већина умрлих била је положена у дрвени ковчег учвршћен гвозденим клиновима или ексерима, без накита или других предмета. Ковчег спуштен у обичну реку. Сви гробови били су оријентисани у правцу запад-исток. За разлику од претходних година, гробови су само у ретким случајевима били означени каменим блоковима, и то мањим, кључиво усправним. Није се наишло ни на једну лежећу плочу.

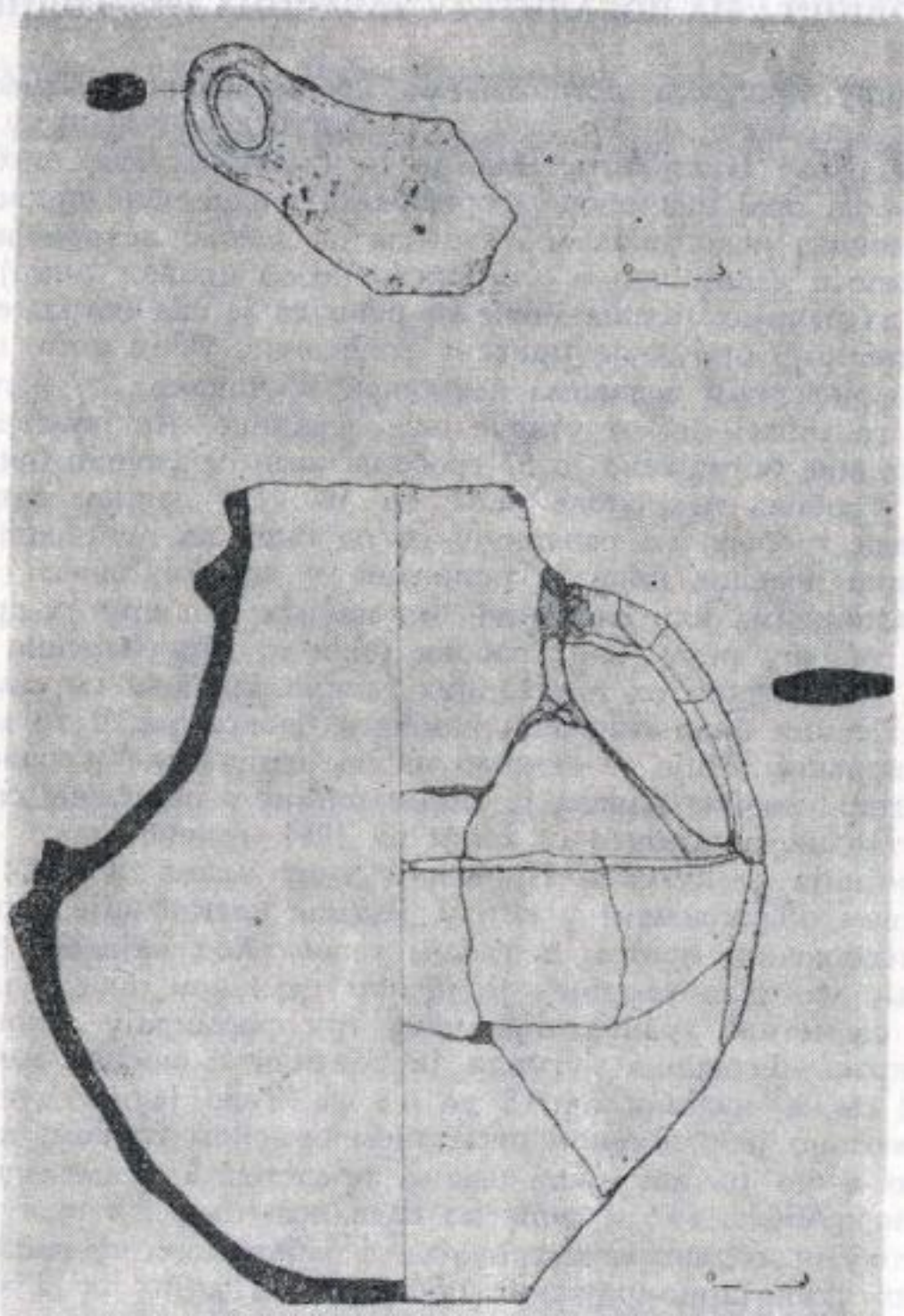
Инвентар гробних налаза је сиромашнији у поређењу са инвентаром из претходне, а особито са оним из 1984. године.

Најбројнија су дугмета. Припадају типу малих дугмади лоптастог тела са главом обликованом у петљу. Дугмад елегантније варијанте разликују се издуженим вратом и тањим телом. Код највећег броја дугмета мерака доњи део тела украшен је једном гранулом, али у неким случајевима и са четири грануле при чему три формирају основу а је завршни украс. Велечина дугмади је различита; висина им се креће од 1 до 1,6 см, а пречник од 0,5 до 0,8 см. Тело једног дугмета (гроб бр. 164) обмотано је уплетеном двочланом сременом траком; делује веома декоративно и по начину украшавања представља усамљену појаву у инвентару некрополе, као и међу до сада познатим дугмадима са Пазаришта. У току овогодишњег истраживања забележени су налази 24 мерака ових утилитарно-инвентарних предмета.

Већина је израђена од сребра, мање их је од бакра или б
појединим примерцима задржала се позлата. Дугмат су у
готово непромењеном облику у дугом периоду, због чега и
прецизније датовати.

У три гроба нађена је по једна наушница. Све три су
ставне израде. Две су од сребрне, односно бронзане жице
крајева, од којих је један био завршен петљом, други ква
ћа наушница је обична мала карика од бронзане жице, сло
готово састављених крајева.

Прстење је заступљено са четири примерка из два п
прстен, израђен од бакра, има облик танке карике, други је
му је карика проширена у елипсасту плочицу, украшену
урезима. Трећи прстен одликује се већом округлом плочас

која је, по свему судећи, била украшена уложеним стаклом; не-
му већи део карике. Четврти прстен је поломљен но може се
струисати; његова уска тракаста карика проширена је у издужен
шеугаону плочицу.

У ребе налазе спадају две пребице. Прва је правоугаона, ве-
не 4,5 x 2,5 см; израђена је од бронзе, само је трн од гвожђа. Др-
гвоздена, округла, пречника 1,4 см са трном дугим 1,6 см. Тако
пребица до сада није забележена у интентарима некропола сред-
ковног Трговишта.

Нађена су и три новца. Један кован од сребра је мађарски
се друга два, кована од бронзе, за сада не могу одредити.

Као и ранијих година, у неким гробовима сачували су се
ни остаци ткане одеће.

Већ је речено да су, у циљу утврђивања распрострањености
бова, отворена четири контролна рова. Сви су величине 5 x 1 м.
на источној страни некрополе, показао се стерилан. У рову 3, на
ној страни некрополе, откривена су два скелетна гроба (бр. 166 и
неуобичајене оријентације. Уз први скелет нађена су три прстена
други једна каричица, о чему је већ било говора. У рову 4 наиш-
на доњи део скелета уобичајене оријентације, али он ове године
могао бити истражен у целости због тога што залази у западни п-
и због велике дубине гроба (1,85 м). У источном профилу рова
северном делу некрополе, уочена је лобања скелета који такође
истражен. У јужном профилу рова, на релативној дубини од 0,5
нађена је праисторијска урна. Била је положена на здравици у
кружног облика пречника 0,50 м. Урна је поломљена али се мог-
конструисати готово у целини. Отвор је био покривен каменом
цом величине 15 x 15 x 4 см. Изнад ње, на удаљености од 3 одно-
см лежале су још две плочице. Урна је биконичног облика са
женим левкастим вратом и са двама тракастим дршкама, од који-
на недостаје. Обод је заравњен и незнатно разгрнут. Урна је изр-
од глине помешане са песком и туцаним белим каменом. Боје је т-
мрке. Спада у посуде средњо-грубе фактуре. Висока је 26,5 а ма-
лно широка 24,5 см. Урна је била испуњена тамно-мрком земљом
мешаном са остацима нагорелих костију дечије индивидуе. У н-
нађена и једна оштећена керамичка шоља сферичког облика, са ј-
дршком готово правоугаоног пресека. Шоља је висока 5,7 а ш-
9,5 см. Откриће урне налагало је проширење јужног дела рова 1
ту отворена сонда величине 3 x 3 м. Показало се да је урна са пл-
била прекривена каменом конструкцијом вероватно кружног об-
пречника око 6 м и дебљине 0,15 до 0,20 м. Урна се налазила
централног дела конструкције. У слоју камена било је доста фр-
ната праисторијске керамике и остатака животињских костију. За-
цизније датовање и културолошко одређење целог налаза биће пот-
проучити обиман компаративни материјал. Извесно је да урна пр-
раној фази гвозденог доба и да се може прелиминарно датовати
век старе ере.

У току ранијих година, па и ове године, на Табачини се наиш-

Рашке које је становништво средњовековног Трговишта од смештај једне од својих некропола, коришћено је за сахрањивање. Видимо, још почетком првог миленија старе ере. Од насеобине припадала гвозденодопска некропола за сада нема никаквог трага, она се морала налазити негде у близини, на неком вишем положају.

Открићем гвозденодопске урне на Табачини, постојећа праисторија долине Рашке обogaћена је новим подацима.³

НАПОМЕНЕ

1 Радовима је руководио В. Јовановић. Сарадници су били студенти археолошког факултета у Београду: Марко Вуксан, Иван Пантелић и Драган Анђелић. У време учествовали су и Александра Поповић и Јасмина Давидовић.

2 О досадашњим радовима видети: В. Јовановић, Новопазарски зборник 9 (1985) стр. 225—228, где су наведени и ранији извештаји.

3 О праисторијским некрополама на овом подручју видети: Д. Срејовић, Историја некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине у преримско доба, НЗ 1 (1977), 73—76; Д. Срејовић — З. Летица, Праисторијска некропола на локалитету Латинско гробље, НЗ 4 (1980), 155—159.

Драгица Премовић — Алексић

ТРГОВИШТЕ — СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ

Систематско археолошко истраживање средњовековног Трговишта у 1986. години одвијало се од 21. јула до 22. августа.¹ Радовима је хваћен простор западно од припрате цркве III, простор око савремених продавнице и квадрати И/27-31 и јужним деловима квадрата Х/27-

Простор западно од припрате цркве III је мали и са северне стране не се стрмо пење, а са западне и јужне се стрмо спушта, тј. са тих страна је терен обрушен. Али и на тако малом простору је истражено пет гробова и пет већих група дислоцираних костију. Од тога броја, 31 гробови припада одраслим особама, а у 28 гробова су сахрањена деца. Грбови 119 и 142 су двојни и у првом су сахрањена деца, а у другом сле особе. У неколико случајева (гробови 135—138 и гробу 140) констатоване су само лобање које су лежале уз место где је западни зид припрате сасвим уништен. Није сигурно да ли су лобање овде лежале или нису или су поремећене приликом копања темеља за зид. То није могуће проверити јер је зид конзервиран.

Гробови су оријентисани у правцу запад — исток и слободно постављени или у сандуку. Прилози су нађени само у неколико гробова (92, 112, 116 и у групи костију 32). Нађено је само 6 лоптастих дугачких четири сребрна и два бронзана и остаци тканине — гајтан од срме. Основу тих налаза се овај део некрополе може датovati у XVI век, исто време одговара млађем делу некрополе констатоване у наосу цркве III.²

На простору око савремене продавнице истражени су објекти означени бројевима од 47—50. Испред продавнице (у квадратима К/43 и деловима квадрата Ј/43 и 44) су објекти 48—50, док је објект 47 односно северно од продавнице. Објект 48 је правоугаона грађевина оријентисана дужим странама у правцу север — југ. Објект је истражено само у свом јужном делу јер северни део лежи под савременом продавницом. Зидови су му рађени од ломљеног камена у јаком кречном раствору са дерсовањем лица. Улаз у објект је на јужном зиду, испред је прилазни ходник — вестибил. Западно уз објект 48 очишћен је заједнички простор, димензија 3,80 x 0,90 м, а који је означен као простор 2 објекта 48. Овај простор је, заједно са простором објекта 48, некада био једна целина која је након тога подељена зидом и тако су доби-

који је у истој линији са улазом у продавницу, што је и о даље радове на овом објекту.

И објект 47 је правоугаона грађевина и, како је већ речено, је северно од продавнице (кв. X/43-45 и Г/44 и 45). Унутрашње димензије објекта су 6,40—6,80 x 3,15 м. Објект је северним делом у здравицу, што је условило нагиб терена. На основу зидања западног зида, уочавају се две фазе градње. Поменути зидови битно зидани у малтеру (лошијег квалитета), а накнадно су у блату. Под у објекту се косо спушта од севера према југу тог је састава. У северном делу је жива стена, по средини поплочање, а у јужном делу под је од набијеног сипара. У југу углу се налази отпадна јама, неправилног кружног облика, пречником 1,30 м и дубине 0,27 м. Дно јаме је поплочано ломљеним камењем у круг, пречника 0,80 м.

Улаз у објект 47 је, највероватније, био на западној страни. Ситуација није у потпуности дефинисана и где ће радови бити изведени у наредној години.

Сва три зидана објекта припадају млађем хоризонту старог Трговишта, а који се оквирно датују у другу половину XV и XVI века, а у појединим се живот продужава и у XVII веку. Широк материјал нађен у овим објектима (керамика, а посебно нађена у објекту 48), омогућава нам да објекте 47, 48 и 50 датиремо у XVI и почетак XVII века.

Овогодишњим радовима је утврђен и старији хоризонт а који се манифестовао остацима објекта, типа брвнаре, означеног 49 и констатованог испод пода објекта 48. Од брвнаре је остало само под који је оштећен и могао се пратити на површини од 3 x 0,80 метара. У северозападном углу брвнаре било је огњиште чије остаци манифестују дебљим слојем пепела и гари. Северни зид брвнаре на делу где се налазило огњиште, био заштићен премазом од блате. На северном делу брвнаре су остаци налажени уз северни зид, као и на самом огњишту остаци малобројних фрагмената керамике (неколико фрагмената маслине и маслинасто зелено глеђосане посуде) нађене на поду брвнаре се оквирно може датовати у XV век.

Како је већ речено, рађено је и на делу локалитета деветог та Нови Пазар— Сопотани, у квадратима И/27-31 и јужним деловима кв. X/27-31. На овом простору, целом дужином прошао је катастрофичан довод који је уништио знатан део терена. У поменутом квадрату скидани слојеви до коте 556,58 у којима се налазило, искључиво центан материјал. Ту је лежала и већа количина камена који су обрušених средњовековних објеката, а који је био припремљен за изградњу Земљорадничке задруге. Кречане су, према причању мештана, биле већих димензија и биле су лоциране на простору источно од квадрата И и X/32 даље према продавници и северно према цркви. У наредним радовима, овај део терена је само припремљен за радове у наредној години.

**ПРЕГЛЕД ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА У ПРВИХ ДЕВЕТ
БРОЈЕВА ЧАСОПИСА НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК**

Новопазарски зборник 1

Др Јован Ковачевић,
Пазариште, резултати досадашњих археолошких истраживања

Др Бурђе Бошковић,
Археолошка истраживања Пећине испоснице у Расу

Мр Марко Поповић,
Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Гради
Расу

Др Јованка Калић,
Рас у средњем веку

Александра Јуришић,
Сопотани — археолошка истраживања

Др Драгослав Срејовић,
Праисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за с
етничке припадности становника долине Рашке у предримско

Др Мирјана Љубинковић,
Некропола цркве светог Петра код Новог Пазара

Јован Нешковић,
Архитектонска истраживања Бурђевих ступова у Расу

Др Олга Зиројевић,
Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века

Мр Андреј Андрејевић,
Алтун-алем цамија у Новом Пазару

Мамед Мамедовић

Радомир Станић,
Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа
на подручју између Новог Пазара и Сјенице

Новопазарски зборник 2

Др Ејуп Мушовић,
Нови Пазар у прошлости

Мр Бреда Влаховић,
Приступ проучавању културе становања у Новом Пазару
околини

Милун Барјактаревић,
Утицај Новог Пазара посредством материјалне културе
роисточне делове СР Црне Горе

Др Коча Јончић,
О значају улоге друга Тита у решавању националног питања
Југославији

Др Петар Влаховић,
Постанак и развој српске нације

Мр Милица Пурић,
Статистички подаци као извор за сагледавање неких димензија
етничких процеса

Мр Душан Дрљача,
О сложености проучавања етничких процеса код пољских
дијаспора у Југославији

Зора Жагор,
Укључеаније присељенцов из СР Хрватске, БиХ и Србије
културно околје: Екрајевни скупности Крим—Рудник, Југославија

Миливоје Милосављевић,
Насељавање и етнички процеси у Кикинди настали после
другог светског рата

Томислав Живковић,
Односи старијег становништва и досељеника у паланачкој
околини од другог светског рата до 1977. године

Др Душан Бандић,
Колективни сеоски обреди као културни феномен

Мр Иван Ковачевић,
Традиција и иновација годишњих сајмова

Милан Вогел,
Празновање 1. маја в Словенији од првих зачетков до дане

Маја Кожич,
»Енглеско« проштење у селу Маркушевцу

Иванка Бакрач,
Проштениште у Марији Бистрици

Нада Мајановић,
Мартинје при Мартину — Викенд на Мартин брегу

Мирослав Никшановић,
Илинденски деренек код турбета Берџелез Алије у Герзову

Драган Марковић,
Коњске кошије у Коштампољу

Др Галба Паликрушева,
Трансформација »курбана« и његова улога у одржавању етничког јединства Македоније

Радмила Кајмаковић,
Традиционално и савремено у сеоским скуповима у Сембери

Драгутин Борђевић,
Традиционални народни сабори у лесковачком крају и неке промене у послератном периоду

Срета Пецињачки,
Забелешке о Старој Србији и околним пределима из 1737. године (1737).

Новопазарски зборник 3

Др Богумил Храбак,
Харамје, одметници и устаници у старорашким областима 1450—1700. године

Мр Марко Поповић,
Црквина у Тутину

Др Ејуп Мушовић,
Новопазарски језици

Мр Авдија Авдић,
Политичке прилике у новопазарском Санцаку крајем
четком XX века

Др Србољуб Живановић,
Обољења запажена на скелетним остацима из некропо-
ришту

Др Ејуп Мушовић,
Неколико легенди из средњовековне Рашке

Заим Аземовић,
Сеоски муслимански свадбени обичаји у Санцаку

Миленко Гвоздић,
Црква свете Петке код Рашке

Хусеин Дердемез,
Народне умотворине из нашег краја

Ибрахим Хоџић,
Хреља (Реља) од Пазара као јунак муслиманске народне

Текјудин Мелић,
Осврт на стање и развој путне мреже

Благомир Бишевац,
Опште карактеристике и методи рада на сређивању гр-
твено-политичких организација

Извештаји о археолошким истраживањима комплекса Ра-
1979. годину

Новопазарски зборник 4

Др Богумил Храбак,
Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара (1361—1521.)

Др Борђе Микић,
Аустро-Угарска и новопазарски Санцак

Др Ејуп Мушовић,
Сјеничка нахија у XVI веку

Јован Крунић,
Сјеница — наслеђена архитектура и структура плана ва

Заим Аземовић,
Гуслари — ствараоци из Санџака

Мр Мехмед Бејтић,
Новембарске поплаве у Новом Пазару

Бранко Јовановић и Зоран Вујанац,
Неки проблеми малолетничке деликвенције и асоцијалног понашања младих на територији општине Нови Пазар

Хусеин Дердемез,
Народне умотворине из нашег краја

Археолошка истраживања у новопазарском крају у 1980. години

Др Расим Муминовић,
Традиција и савременост

Мирјана Радојчић,
Традиција и савременост

Новопазарски зборник 5

Др Богумил Храбак,
Новопазарски Санџак пред опасношћу аустроугарске окупације 1903. године

Др Марко Поповић,
Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин

Мр Изудин Шушевић,
Новопазарска тврђава у Maliye defterima

Др Ејуп Мушовић,
Нахија Јелеч у XVI веку

Мр Изудин Шушевић,
Defteri mufassal о виноградарству у Новом Пазару

Станко Равић,
Кириције новопазарског краја

Др Марко Поповић,
Извештаји са археолошких истраживања 1981. године на Радинама Градини

Мр Радослав Д. Павловић,
Укупно кретање становништва општина Новог Пазара,
Сјенице и Рашке у периоду од 1961—1981. године

Др Властимир Илић,
Тридесет и пет година рада породилишта у Новом Пазару

Саит Качапор,
Дечје игре новопазарског краја

Новопазарски зборник 6

Др Јованка Калић и Др Марко Поповић,
Истраживања у Дежеву

Др Душица Минић,
Стаклена чаша из средњовековног Трговишта

Др Марко Поповић,
Остаци манастирског комплекса у Митрови код Тутина

Др Андреј Андејевић,
О исламској монументалној уметности XVI века у Југославији

Срета Пецињачки,
Три фактографске минијатуре из 1750—1815. године

Др Борбе Микић,
Бојкот аустро-угарске робе у Турској у анексионој кр.
—1909. године

Др Ејуп Мушовић,
Глухавица
Мустафа Мемић,
Ученици Велике медресе и револуција

Михаило Милинковић,
Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код

Саит Качапор,
Животни пут и васпитно образовни рад учитеља Стани
нимировића

Мр Изудин Шушевић,
Нови Пазар у попису из друге половине XVI века

Драгица Премовић - Алексић,

Др Војислав Јовановић,
Истраживања средњовековних некропола на Трговишту—Пазару
1981—1982. године

Др Душица Минић,
Петар Поп Лазић,
Трловиште — средњовековно насеље

Др Душица Минић и
Обренија Вукадин,
Резултати археолошког рекогносцирања околине Сјенице

Др Србољуб Живановић,
Скелети са локалитета Црквине у Тутину

Ризван Решовић,
Легенде из нашег краја

Веско Пајковић,
Приказ геолошког састава и тектонског склопа терена окол
Новог Пазара са посебним освртом на палеографију настанка
појаве минреалних сировина

Археолошка истраживања у новопазарском крају у 1982. години

Новопазарски зборник 7

Др Марко Поповић,
Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане

Мр Милош Јевтић,
Праисторијска градина на Шарском кршу код Дуге Пољане

Др Јованка Калић и
Мр Душко Мркобрад,
Утврђење у Носољину код Рашке

Михаило Милинковић,
Рановизантијско утврђење на Бурбевици и Берекарима

Даница Филиповић,
Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у мана
Сопоћани

Вујадин Иванишевић,
Остава римског бронзаног новца из Новог Пазара (IV век)

Симон Јоановић,
Новопазарски Санџак 1877—1912. (I део)

Др Ејуп Мушовић,
Никшићани и Колашинци у Санџаку

Тихомир Д. Борђевић,
Једно историјско сведочанство о говорном језику нов

Срба у XVIII веку
Звездана Вушовић - Лучић,
Сахрањивање и култ мртвих код Срба и Црногораца
веку

Др Расим Муминовић,
Одговорна садашњост

Веско Пајковић,
О појавама полудрагог камена опалско-калцедонског сас
динама Виника

Мр Изудин Шушевић,
О трговини између Новог Пазара и Дубровника у XVII
Извештаји са археолошких истраживања:

Др Марко Поповић,
Извештаји о рекогносцирању и сондирању археолошки
тета на подручју општине Тутин у 1983. години

Др Марко Поповић,
Рас — Градина

Др Душица Минић,
Средњовековно Трговиште

Драгица Премовић - Алексић,
Постење — лок. Латинска црква и рекогносцирање опи
ница

П р и л о з и

Вукман Булафић,
Прва фабрика у Новом Пазару

Новопазарски зборник 8

Драгица Премовић - Алексић,
Праисторијска градина на локалитету Градац код Тутина

Др Бојана Радојковић,
Калуп за иконицу са Раса — Градине

Др Душица Минић,
Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара

Гордана Милошевић,
Пећинска црква у Паљеву

Мр Даница Поповић,
Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара

Хатица Чар Дрида,
Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI стол.

Др Олга Зиројевић,
Црква Чатал

Др Ејуп Мушовић,
Бефилеме Митровице, Бањске и Дуге Пољане из 1767. године

Симон Јоановић,
Новопазарски Санџак 1878—1900. г. (II део)

Мр Авдија Авдић,
Новопазарски Санџак у светлу догађаја источне кризе

Миле Недељковић,
Из топонимије новопазарског краја

Мр Радослав Павловић,
О називима насеља у општини Нови Пазар

Вукман Ђулафић,
Магијски обичаји из Хомоља и околине Новог Пазара

Хусеин Дердемез,
Веровања и обичаји за неке верске празнике у Барама и околини

Веско Пајковић,
О настанку и употреби новопазарске »сиге«

Др Властимир Илић,
Епидемија вариоле у Новом Пазару 1972. године

Извештаји са истраживања

Др Војислав Јовановић,
Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трга
на локалитету Табачине 1984.

Др Гордана Марјановић - Вујовић
Извештај о истраживањима Петрове цркве

Др Марко Поповић,
Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких
та на подручју општине Тутин 1984. године

Новопазарски зборник 9

Звонимир Калуберовић,
Истраживања Смолућке пећине 1984—1985.

Мр Весна Димитријевић,
Квартарна фауна из Смолућке пећине

Мр Милош Јевтић,
Резултати сондажних истраживања горњих праисторијск
ва у Смолућкој пећини код Тутина

Др Мирослава Мирковић,
Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара

Др Александар Јовановић,
Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање

Др Јованка Калић и
Мр Душан Мркобрад,
Градине у Радалици

Михаило Милинковић,
Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околина ут
тутинској области

Драгица Премовић - Алексић,
Латинска црква у Постењу

Др Ејуп Мушовић,
Исламски сакрални споменици Новог Пазара

Мр Извудин Шушевић,
Шикајет дефтери у Новом Пазару у XVIII веку

Др Мајко Поповић,
Новопазарска тврђава на плановима XVIII—XIX века

Мр Авдија Авдић,
Општи преглед на миграциона кретања муслиманског станов
тва на Балкану

Др Јован Трифуноски,
Торбеша у Струшком Дримоклу

Сенко Рашљанин,
Нешто о женској градској ношњи Новог Пазара с краја XIX
почетка XX века

Др Србољуб Живановић,
Трагови повреда, поремећаја и обољења на остацима скелета
ди из некрополе цркве бр. 1 у Трговишту

Вукман Булафић,
Прилог проучавању знака свастике код нас

Мр Саит Качапор,
Јеремија Поповић, први народни учитељ у општини Тутин

Извештаји о археолошким истраживањима у 1985. години

Др Марко Поповић,
Рас — касноантичко и средњовековно утврђење

Др Душица Минић,
Трговиште — средњовековно насеље

Др Војислав Јовановић,
Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта
на локалитету Табачине

Др Марко Поповић,
Прелиминарна сондажа истраживања у области средњовековног
Раса

Др Г. М. Вујовић,
Петрова црква

Др Марко Поповић,
Извештај са рекогносцирања подручја општине Тутин

Драгица Премовић - Алексић,
Рекогносцирање терена